

შ. ნიქარაძე

აჭარული დიალექტი

თბილისი 1975

ШОТА НИЖАРАДЗЕ

АДЖАРСКИЙ ДИАЛЕКТ

ФОНЕТИКА. ГРАММАТИКА, ЛЕКСИКА

ИЗДАТЕЛЬСТВО «САБЧОТА АДЖАРА»
БАТУМИ
1975

81-953-11283

6-63

შოთა ნიჟარაძე

აჭარული ღიალექტი

ფონეტიკა, გრაგამიკა, დექსიკა

22430

სსრკ ბათუმის შრომა რეაგონის
 სახელმწიფო უნივერსიტეტი ..
 ბიბლიოთეკა
 № 22430

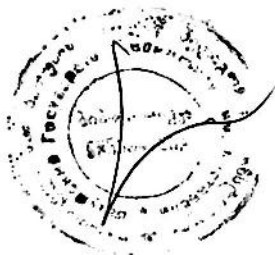

გამომცემლობა
 «საბჭოთა აჭარა»
 ბათუმი
 1975

ნაშრომში გაანალიზებულია აქარული დიალექტის ფონეტიკურ-გრამატიკული სტრუქტურა და ლექსიკური შედგენილობა. მასში განსაკუთრებული ყურადღება გამახვილებული ქართული ენის სხვა კილო-თქმებთან მიმართება-შეპირისპირების, ქობულეთური მეტყველების ცალკე კილოკაურ ერთეულად დადგენისა და იირითადი ლექსიკური პლასტების გამოყოფა-გაანალიზების არაერთ საპრობლემო საკითხზე. გამოვლენილია აქარულის სპეციფიკური მოვლენები სამივე კილოკავის (ზემოაქარული, ქვემოაქარული, ქობულეთური) მონაცემთა მიხედვით.

ნაშრომი გათვალისწინებულია უმაღლესი სასწავლებლების სპეციალური ფაკულტეტის სტუდენტთა და ქართული ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხებით დაინტერესებულ პირთათვის.

რედაქტორი ილია მაისურაძე

034652

შესავალი

ცნობები აჭარის წარსულისა და აჭარული დიალექტის გავრცელების შესახებ

1. ნაშრომი მიზნად ისახავს აჭარული დიალექტის მონოგრაფიულ შესწავლას. აჭარულს, როგორც ცნობილია, განსაკუთრებული ადგილი უკავია ქართულ დიალექტთა შორის. იგი „ქართული ენის ერთ-ერთი უძველესი და უაღრესად მნიშვნელოვანი კილოთაგანია“. მართალია, ამ კილოს შესწავლას მიეძღვნა არაერთი საყურადღებო გამოკვლევა, „მაგრამ გასაკეთებელიც ბევრია“ (ვ. თოფურია): ჯერჯერობით არ გვაქვს მონოგრაფია მის შესახებ; ჯეროვნად არაა გამოყოფილი კილოკავები, რომ არაფერი ვთქვათ მათ თავისებურებათა კვლევის შესახებ. ქობულეთური მეტყველების პროფილის განსაზღვრისას სრულად არაა დამოწმებული ფაქტორები, რომელთაც განაპირობებს მისი პოზიცია ზემოაღნიშნულ დიალექტში.

ჩვენ აჭარულის ფონეტიკურ და გრამატიკულ თავისებურებათა ანალიზთან ერთად შევეხებით მისი ლექსიკის სპეციფიკასაც. საანალიზო მასალის ძირითადი ნაწილი მოპოვებულია ჩვენ მიერ საველე მუშაობის პროცესში. შევეცადეთ გაგვეთვალისწინებინა სალიტერატურო ქართულისა და დიალექტების შესწავლის თანამედროვე დონე. ამან გარკვეული დახმარება გაგვიწია ქართულ დიალექტთა შორის აჭარულის ადგილის განსაზღვრისას ზოგი მომენტის დაზუსტებაში.

აჭარის წარსული მთელი საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთი ფურცელია. აჭარა საქართველოს ოდესღაც ყველაზე აყვავებულ მხარის, ისტორიული მესხეთის ნაწილია.

დიდმა ილიამ სამხრეთ საქართველოს წვლილი ქართული კულტურის აყვავების საქმეში შემდეგი სიტყვებით გამოხატა: „უწარჩინებულესნი მამანი, საღმრთო-საერო თხზულებათა მწერალნი ჩვენი, ... ჩვენი სასიქადულო „ვეფხისტყაოსნის“ მთქმელი შ. რუსთაველი იმ მხარის კაცი იყო, ... ჩვენი ყოფილი ცხოვრება იქ აღყვავი-

ბულა, ჩვენს სიცოცხლეს იქ უჩქეფნია, ჩვენი სულის ძლიერებას იქ აღუმართავს თავისი სახელგანთქმული დროშა, ... სწავლა, განათლება, მამულისათვის თავგამეტებული სიყვარული თითქმის იქიდან ეფინებოდა ჩვენს ქვეყანას ერთ დროსა“¹.

დღესდღეობით დამტკიცებულად ითვლება, რომ აჭარა ჯერ კიდევ მე-8 საუკუნეში ჩვენს ერამდე შედიოდა დასავლეთ საქართველოს სამეფოში, კოლხიდაში.

აჭარის ტერიტორიისა და მის მკვიდრთა წარმომავლობაზე ხელშესახები ისტორიული ცნობები დაგვიტოვა მეთერთმეტე საუკუნის ქართველმა ისტორიკოსმა ლეონტი მროველმა და საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის დიდმა მკვლევარმა ვახუშტი ბაგრატიონმა.

ვახუშტიმ აჭარა ასე შემოსაზღვრა: „... მზღვრის: აღმოსავლით მთა აჭარასა და ზარზმას შორისი, და გარდავალს მას ზედა გზა სამცხეს; სამკრით მთა აჭარასა და ლიგანის კევეს შორისი; დასავლით მდინარე ჭოროხი; ჩრდილოთ მთა გურიასა და აჭარას შორისი, სადა გარდავლენან გზანი გურიას“².

ლეონტი მროველის ცნობით ძვ. წელთაღრიცხვით მე-4, მე-3 საუკუნეების მიჯნაზე აჭარა სამცხესთან ერთად შედიოდა ფარნავაზ მეფის მიერ ჩამოყალიბებულ ოძრხის საერისთავოში. ლ. მროველისავე თქმით ფარნავაზმა ოძრხის ერისთავს „მისცა ქუეყანა ტაისისკართგან ვიდრე არსიანთამდის, ნოსტის თავიჯგან ზღუამდის, რომელ არს სამცხე და აჭარა“³.

საისტორიო წყაროებით (პლინიუსი, ს. ჯანაშია, ს. კაკაბაძე და სხვა) აჭარა მე-2 საუკუნეში (ძვ. წ.) სამცხესთან ერთად იმ დროისათვის საკმაოდ მომძლავრებულ იბერიის შემადგენლობაშია.

მე-8 საუკუნიდან აჭარა სამხრეთ საქართველოს სხვა მხარეებთან ერთად შედიოდა ტაო-კლარჯეთის სამთავროში. საქართველოს ისტორიაში ეს ის ხანაა, როცა ტაო-კლარჯეთი ეკონომიურ, პოლიტიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში დაწინაურებულ მხარეს წარმოადგენს. ყოველივე ეს კი იმის მომასწავებელიცაა, რომ მესხური იმერხეულ დიალექტებთან ახლო მონათესავე აჭარულ მეტყველებასაც გარკვეული როლი უნდა შეესრულებინა სამწერლო ქართულის ჩამოყალიბებაში.

¹ ი. ჭავჭავაძე, თბ., ტ. მე-4, 1955 წ., გვ. 11.

² ქართლის ცხოვრება მე-4, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გამოცემული ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 676.

³ ქართლის ცხოვრება ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, ტ. 1, თბილისი, 1955, გვ. 24.

მე-11 საუკუნიდან აჭარას სამხრეთ საქართველოს სხვა თემებთან (სამცხე, კლარჯეთი, არტანუჯი, შავშეთი) ერთად გამგებლობს გაერთიანებული საქართველოს მეფის მიერ დანიშნული მოხელე აბუსერისძეთა ფეოდალური საგვარეულოდან. აბუსერისძეთა უკველესი წარმომადგენელი არტანუჯის ციხის მფლობელი იოანე იხსენება „მატიანე ქართლისაჲს“ მე-11 საუკუნის 20-იანი წლების დასასრულის ამბების აღწერილობაში¹.

მე-16 საუკუნის ბოლოს ჩვენი სამშობლოს ოდესღაც ერთი ყველაზე დაწინაურებული კუთხე — მესხეთი თურქთა ბატონობის ქვეშ ექცევა. თუმცა აჭარა თავგანწირული ბრძოლით ერთხანს კიდევ იგერიებდა მომხდურ მტერს, მაგრამ მე-17 საუკუნის დამდეგის იმის ხელთ ჩაიგდო მტერმა. აჭარა სამხრეთ საქართველოს სხვა კუთხეებთან ერთად მოწყდა დედამშობლოს. იგი ეროვნული გადაგვარების საფრთხის წინაშე აღმოჩნდა. ხალხი თურქ დამპყრობლებს გაუგონარი თავგანწირვით ეკვეთა და ბრძოლებში გამოატარა თავისი მდიდარი კულტურა, თავისი ენა.

მიუხედავად იმისა, რომ აჭარული საკმაოდ დიდი ხნის განმავლობაში უცხო, თურქული ენის გავლენას განიცდიდა, აჭარულმა დიალექტმა, როგორც ქვემოთაც დავინახავთ, შეინარჩუნა საკუთარი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი. ძალმომრეობითი ასიმილაციის მიუხედავად, აჭარის მოსახლეობამ მტკიცედ დაიცვა და წამების ქარცეცხლში გამოატარა ქართული ზნე-ჩვეულება და, რაც მთავარია, მშობლიური ქართული ენა. აჭარულმა ორგანული კავშირი არ გაწყვიტა ქართულ ენასთან, მის დიალექტებთან. აჭარის (აჭარის) население состоит из одного грузинского элемента (за исключением Черкесов) и говорит языком, ничем отличающимся от грузинского говора². მაგრამ გათურქების პოლიტიკა, ისლამის ფანატიზმი მაინც თავისას აკეთებდა. მოზღვავებული უბედურება, რომელიც საუკუნეთა მანძილზე გრძელდებოდა, ქართველი ერის სულიერ ორგანიზმზე თავის კვალს ტოვებდა. სულთნის თურქეთის მუხანათური ხელი რამდენადმე ჩვენს მშობლიურ ენასაც მისწვდა. მრავალსაუკუნოვანი ტრადიციების მქონე ქართული სალიტერატურო ენის საგანძურში მღვრიე ნაკადად შეიჭრა თურქული ლექსიკურ-ფრაზეოლოგიური ელემენტები.

¹ ქართლის ცხოვრება, ანასეული ნუსხა. გვ. 183.

² Д. Бакрадзе. Археологическое путешествие по Гурии и Абхазии, СПб. 1878. გვ. 15.

1877-1878 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომის შედეგად, ბერლინის ხელშეკრულების საფუძველზე, აჭარა სულთანის კლანებისაგან განთავისუფლდა. იგი დედასამშობლოს დაუბრუნდა და ფიზიკურ მოსპობას გადაურჩა.

თურქეთის სამასწლიანი ბატონობის შედეგად აჭარის მოსახლეობა საგრძნობლად შემცირდა, ნაწილი მუჰაჯირობით განშორდა პირველ საცხოვრისს, ნაშთებად იქცა ქართული მატერიალური კულტურის დიდებული ძეგლ-ტაძრები, ციხე-კოშკები. „ნაქილისვარება-სა“ და „ნასაყდრევებზე“ ჯამეები და მედრესეები გაჩნდა, გაქრა მწიგნობრობა, შეიბღალა წმიდათაწმიდა მშობლიური ქართული ენა.

1921 წლის 18 მარტიდან აჭარაში საბჭოთა ხელისუფლება გამოცხადდა. თავისი არსებობის ნახევარი საუკუნის მანძილზე აჭარაში უჩვეულოდ აყვავდა და გაიფურჩქნა ქართული კულტურა, მშობლიური ენა აღდგა თავის უფლებაში.

„ამგვარად, აჭარულის თავისებურებანი შეაპირობეს ჯერ კოლხური, შემდეგ მესხურ-კლარჯული და გურული დიალექტების გარემოცვამ, ბოლოს თურქთა ასიმილატორული პოლიტიკის გატარების შედეგად თურქულის ძლიერმა ზეგავლენამ. ამას ისიც უნდა დაემატოს, რომ აჭარულში შეიმჩნევა ზანურის სუბსტრატის კვალი“¹.

აჭარული დიალექტი მოიცავს აჭარის ასსრ რესპუბლიკას, რომელშიც დღევანდელი ადმინისტრაციული დაყოფით შედის ხულოს, შუახევის, ქედის, ხელვაჩაურისა და ქობულეთის რაიონების 291 სოფელი.

ზემოაჭარულ და ქვემოაჭარულ კილოკავებთან ერთად ქობულეთურ მეტყველებასაც თუ პირობით ცალკე კილოკაურ ერთეულად ვივარაუდებთ, მაშინ აღნიშნული რაოდენობა სოფლებისა ასე განაწილდება: ზემოაჭარულ კილოკავზე მეტყველებს 135 სოფლის მცხოვრები, ქვემოაჭარულზე — 106 სოფლის მკვიდრი, ხოლო ქობულეთურ კილოკავზე — 50 სოფელი. აჭარული კილოგაერცლებულია აგრეთვე ჩოხატაურის რაიონის სამ სოფელში: ზოტში, ჩხაკაურასა და ქვაბდაში. დასახლებულ სოფლებში, სადაც დაახლოებით ერთი საუკუნის წინ გადასახლებულან აჭარლები, ადგილობრივ მკვიდრთა მეტყველება, შეიძლება ითქვას, ორდიალექტიანია, აქაური მცხოვრებნი ლაპარაკობენ ზემოგურულსა და ზემოაჭარულ (ლორჯომის) კილოკავებზე. ასე რომ, მათი მეტყვე-

¹ ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, 1961, გვ. 391.

ლება ქმნის ორი მოსაზღვრე-მონათესავე დიალექტის (გურულ-აჭარულის) გარდამავალ ზოლს.

აჭარლები სახლობენ და, საფიქრებელია, მშობლიურ კილოზე მეტყველებენ თურქეთის ქართულ პროვინციებშიც.

აჭარულის ზოგადი დახასიათებისათვის

2. სპეციალურ ლიტერატურაში ხაზი გაესმის იმ გარემოებას, რომ აჭარული ერთი იმ დიალექტთაგანია, რომლის შესწავლასთან დაკავშირებულია ქართული ისტორიული დიალექტოლოგიის საკვანძო საკითხები. აღსანიშნავია, რომ „მესხურ დიალექტს“ ქარცულთა სამწერლო ენის ჩამოყალიბებაში გარკვეული წვლელი აქვს. ამასთან ერთად ამ პრობლემის გადაწყვეტა წარმოუდგენელია ჰორაზის ხეობის ქართული მეტყველების თავისებურებათა ღრმა და საფუძვლიანი შესწავლის გარეშე, რაც, სამწუხაროდ, რიგ დაბრკოლებასთანაა დაკავშირებული. როგორც ცნობილია, ავბედითი ისტორიული პროცესების შედეგად ამ მხარის დიალექტი გადაშენდა. ნ. მარის მიერ ჩაწერილი ის მცირეოდენი ტექსტები იმერხეულისა, ცხადია, სრულ წარმოდგენას ვერ მოგვცემს მესხეთის უკიდურესი დასავლური სექტორის დიალექტური პროფილის დასადგენად, ამ მხარის ენის ისტორიული სურათის აღსადგენად. მაგრამ აჭარული მეტად ახლოსაა მესხური დიალექტის „ნამსხვრევების“ სახითაა შემორჩენილ შავშურ-კლარჯულ მეტყველებასთან, ამიტომ ზემოდასახელებული პრობლემის შესახებ მსჯელობისას აუცილებელია აჭარულის გათვალისწინება.

აჭარული მეტყველების, განსაკუთრებით მისი ლექსიკის შესწავლის მნიშვნელობა, ნათქვამით არ ამოიწურება. იგი მრავალმხრივ იქცევს მკვლევართა ყურადღებას. ამასთან დაკავშირებით აღვნიშნავთ შემდეგს:

ა. აჭარულში, იმ თავისებურებათა გარდა, რომლებიც საფუძვლად დაედო მის ცალკე დიალექტურ ერთეულად გამოყოფას, ვხვდებით როგორც დასავლური, ისე აღმოსავლური კილოების დამახასიათებელ მოვლენებს. ზემოაჭარული ახლოს დგას აღმოსავლურ დიალექტებთან, ხოლო ქვემოაჭარული და, განსაკუთრებით ქობულეთური — დასავლურთან.

ბ. შეინიშნება ლექსიკური, ასევე ფონეტიკურ-გრამატიკული არქაიზმების საკმაოდ დიდი დაფენება (მრე), რაც ძირითადად იმით აიხსნება, რომ იგი თურქთა ასიმილაციური ჰოლიტიკის გატარე-

ბის შედეგად დიდი ხნით იყო მოწყვეტილი მშობლიური ქართული ენისაგან; თურქულმა ენამ გზა გადაუჭრა ახალი ქართული სიტყვებისა და გამოთქმების დამკვიდრებას, რის გამოც ძველი ქართული სიტყვები და გამოთქმები მოსახლეობის განსაზღვრულ ფენებში ინერციით განაგრძობდა არსებობას, შეზღუდულად მაინც გადაეცემოდა თაობიდან თაობას.

გ. აჭარული კილოს თავისებურებათა შემაპირობებელ ფაქტორთაგან ხაზი უნდა გავსვას იმ ისტორიულ ფაქტსაც, რომ მასში შეიმჩნევა ჯერ კოლხურისა და შემდეგ ზანურის (მეგრულ-ჭანურის) სუბსტრატის კვალი. აჭარულის (განსაკუთრებით ქვემოაჭარულის შავი ზღვისპირა სექტორისა და ქობულეთურის) სახით ჩვენ გვაქვს მეტად საინტერესო კილო, სადაც ზანიზმები საკმაოდ ხელშესახებია (განსაკუთრებით ლექსიკასა და ტოპონიმიკაში).

დ. აჭარული კილოს ხანგრძლივად უცხო ენობრივ გარემოცვაში ყოფნამ მასში წარმოაჩინა საინტერესო ლექსიკურა მასალა, რასაც არ შეიძლება ანგარიში არ გაეწიოს სტრუქტურულად განსხვავებულ ენათა — ქართულისა და თურქულის ურთიერთობათა შესწავლისას, სიტყვათესხების გზებისა და ნახესხობათა „გამშობლიურების“ პრაქტისის მიკვლევა-დადგენისას.

დასასრულ. გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ ქვეყნის კულტურული დონის სწრაფ აღმავლობასთან დაკავშირებით, დღითიდღე იზრდება სალიტერატურო ენის გავლენა დიალექტებზე, ჩვენს შემთხვევაში — აჭარულზე. ეს გარემოება კი აშკარა გაქრობის საშიშროებას უქადის ცოცხალი, ხალხური მეტყველების ნიმუშებს, საუკუნეთა წიაღში შემუშავებულ მრავალ სიტყვასა თუ გამოთქმას. ამიტომაც, რომ, რაკი აჭარული მეტყველების არქაული სიტყვები და ფორმები დავიწყებას ეძლევა, ბუნებრივია, საშური, გარდუვალი გახდა მათი აღნუსხვა და სისტემატიზაცია.

აჭარული დიალექტი ენობრივი თვალსაზრისით საკმაოდ მრავალფეროვანია. ეს განპირობებულია იმ ისტორიული ვითარებით, რომლის შესახებ ზემოთ იყო საუბარი. სტრუქტურული თვალსაზრისით მისთვის ერთ-ერთ ნიშანდობლივ მხარეს წარმოადგენს ძლიერი კილოკაური დიფერენციაცია. მართალია, გავრცელებული კლასიფიკაციის მიხედვით აჭარულში, ჩვეულებრივ, გამოყოფენ ორ კილოკავს — ზემოაჭარულსა და ქვემოაჭარულს, მაგრამ ქვემოთ შევეცდებით იმის ჩვენებას, რომ ქობულეთურიც აჭარულის ცალკე კილოკავს წარმოადგენს.

ზემოაჭარული კილოკავი გავრცელებულია აჭარის ასს რესპუბლიკის ხულოსა და შუახევის რაიონებში. ზემოაჭარა მდებარეობს

რეობს აჭარის აღმოსავლეთ ნაწილში. მას საკმაოდ დიდი ტერიტორია უკავია (1300 კმ²). ზემოაჭარას აღმოსავლეთით ესაზღვრება — ადიგენის რაიონი, დასავლეთით — ქედის, ჩრდილოეთით — მახარაძისა, ხოლო სამხრეთით — საბჭოთა კავშირ-თურქეთის სახელმწიფო საზღვარი.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ აჭარულის ენობრივ-დიალექტური დიფერენციაცია ძირითადად ემთხვევა აჭარის ისტორიულ-გეოგრაფიულ და ეთნიკურ დაყოფას. ისტორიულად აჭარა იყოფოდა ზემოაჭარად და ქვემო აჭარად, რომელთა შორის მიჯნად დებენ დანდალოს¹.

ზემოაჭარულს ენობრივი თვალსაზრისით შეხვედრის წერტილები აქვს როგორც დასავლურ დიალექტებთან (ძირითადად) — გურულთან და იმერულთან, ისე აღმოსავლურ დიალექტებთან, რაც, ცხადია, განპირობებულია ისტორიული წარსულით. აჭარა დაახლოებით მე-2 საუკუნეში ჩ. ერამდე აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფოში, ზემო ქართლის გამგებლობაში იყო მოქცეული. ასევე, ფონეტიკურ-გრამატიკული პროცესებით ზემოაჭარულს ბევრი რამ აქვს საერთო მომიჯნავე მესხურ-ჯავახურთან და იმერულთან (ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით ქვემოთ).

აჭარული დიალექტის სპეციფიკური მოვლენები, შეიძლება ითქვას, ძირითადად თავს იყრის ქვემოაჭარულში². მაგრამ ყველაზე მეტად ამ თავისებურებებით მდიდარია აჭარის ცენტრალური ნაწილის — ქედის რაიონის მკვიდრთა მეტყველება. მას შედარებით ნაკლებად ემჩნევა სხვა კილოების გავლენა და უფრო შემონახულია აჭარულისათვის დამახასიათებელი ნიშნები.

ქვემოაჭარულში დასავლურ კილოთა ნიშანდობლივი ფორმები ძირითადად გურულ-ქობულეთურის გზით გავრცელდა, ხოლო აღმოსავლური კილოებისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი თავისებურება მესხურ-იმერხელის გავლენას მიეწერება. აქვე შევნიშნავთ, რომ ქვემოაჭარული მეტყველება არაა ერთფეროვანი: ჭოროხის ხეობის აჭარულის ნაირგვარობა იმიტაა შეპირობებული,

¹ იხ. პ. უმიკაშვილი, ოსმალის საქართველო: გაზ. „ივერია“, 1877 წ. №12; დ. ბაქრაძე Археолог. путешествие по Гурии и Аджаре, СПб, 1878; მ. თაყაიშვილი, Археолог. экспедиция в южные провинции Грузии, 1952, გვ. 17.

² ქვემოაჭარული, როგორც აჭარული დიალექტის ძირითადი კილოკაური ერთეული, ტერიტორიულად მოიცავს ქედისა და ხელვაჩაურის (ამ უკანასკნელის სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილის) რაიონებში შექმავალ სოფლებს.

რომ აქ სხვადასხვა დროს ცხოვრობდნენ ზანთა ტომები, ბერძნები, აფხაზები, ჩერქეზები, ხემშილები, ქურთები და სხვა. ამის გამო თავი მოიყარა უცხოური ენობრივი სამყაროს ლექსიკურმა და გრამატიკულ-სტრუქტურულმა ელემენტებმა; ხელვაჩაურის რაიონის ბარის მეტყველებაში ყურადღებას იქცევს ზანიზმები. კირნათ-მარადიდის, ახალსოფლისა და გონიოს მკვიდრთა მეტყველებისათვის დამახასიათებელია მეგრულ-ქანურისებური სინტაქსური კონსტრუქცია: მოთხრობითი ბრუნვა ზმნის I სერიის ფორმებთან (ვინმემ არ ებნევა...), ხოლო გარდამავალ ზმნებთან პირდაპირი ობიექტის გადმოცემა სახელობით ბრუნვაში (ამდენხან რაფერ ვერ დალობავს კაცმა ეს ყანა...) და სხვა.

აჭარულის ფისწავლის მდგომარეობა

3. აჭარულის ფონეტიკა და გრამატიკულ თავისებურებათა შესწავლა 1926 წ. დაიწყო. პირველი ნაშრომი ზემოაჭარის კილოკავს მიუძღვნა მ. ხუბუამ („ზემოაჭარის ენობრივი მიმოხილვა“, 1932 წ.). მკვლევარს 1926 წლის ზაფხულში უწარმოებია დაკვირვება ზემოაჭარულზე. გამოკვლევა წარმოადგენს ამ მუშაობის შედეგს. კარგადაა შენიშნული და კვალიფიცირებული ზემოაჭარულის რიგი თავისებურებანი. ისიც უნდა ითქვას, რომ მ. ხუბუა მოკლე დროის განმავლობაში აწარმოებდა ზემოაჭარულზე დაკვირვებას, მის მიერ ჩაწერილ ტექსტთა რაოდენობა საკმაოდ მცირეა (ტექსტები ჩაწერილია ზემოაჭარის 10-12 სოფელში, მაშინ, როდესაც აქ 120 სოფელია); ამას არ შეიძლებოდა გავლენა არ მოეხდინა ნაშრომის ხასიათზე. სწორედ ამით უნდა იყოს გამოწვეული, რომ ავტორს მხედველობიდან გამორჩენია ზემოაჭარულის არაერთი თავისებურება. მიუხედავად ამისა, ქართული დიალექტოლოგიის განვითარების მაშინდელი დონისათვის მ. ხუბუას ზემოდასახელებული გამოკვლევა მნიშვნელოვან შენაძინად უნდა ჩაითვალოს. აჭარული დიალექტის შესწავლის საქმეში დიდი მუშაობა აქვს ჩატარებული დოც. ჯ. ნოდარელს. მან გამოაქვეყნა საკმაოდ დიდი მოცულობის დიალექტოლოგიურ-ფოლკლორული და ეთნოგრაფიული ხასიათის ნაშრომები („ნარკვევები აჭარელთა ყოფაცხოვრებიდან“, ბათუმი, 1933; „აჭარის ხალხური პოეზია“, ბათუმი, 1936; „აჭარის ხალხური პოეზია“, ბათუმი, 1940) და გამოკვლევები („აჭარა დიალექტოლოგიურად“, 1936; „აჭარული კილოს თავისებურებანი“, ბათუმი, 1960; ნარკვევები და ჩა-

ნაწერები, I. ბათუმი, 1971; კრებული გამოსაცემად მოამზადა, რედაქცია გაუკეთა, წინასიტყვაობა, კომენტარები და შენიშვნები ლექსიკონითურთ დაურთო პროფ. იოსებ მეგრელიძემ, ბათუმი, 1971; ნარკვევები და ჩანაწერები II, დიალექტოლოგიის საკითხები. კრებული გამოსაცემად მოამზადა, რედაქცია გაუკეთა. წინასიტყვაობა და დამატებითი ცნობები დაურთო პროფ. ი. მეგრელიძემ. ბათუმი, 1972), რომლებშიაც დაწვრილებითაა აღწერილი და გაანალიზებული აჭარული კილოს თავისებურებანი. აღსანიშნავია პროფ. ქ. ლომთათიძის ორი გამოკვლევა: „ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსისა გურულსა და აჭარულში“; თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის შრომები, 6. 1938 წ. და „დამოკიდებულ წინადადებათა ერთი თავისებურება ზოგ ქართულ დიალექტში“. იკე, I, 1946 წ.

აჭარულ კილოს რამდენიმე გამოკვლევა უძღვნა პროფ. ი. მეგრელიძემ. მან გაარკვია არაერთი საკითხი ჩვენთვის საინტერესო დიალექტის ცალკეულ მოვლენათა შესახებ (იხ. „მიცემითი ბრუნვის ნიშნისა და მესამე პირის სუბიექტური ნიშნის სახეცვლილება გურულში“; თსუ-ს შრ., 6, 1937; Лазский и мегрельский слон в гурийском. Труды ИЯМ. XII Серия „Caucasica“ № 1. М.-Л., 1938, 248 С.

ზემოაჭარულში 1929-30 წწ. (სოფ. დანისპარაულში მასწავლებლად მუშაობის დროს) საყურადღებო დიალექტოლოგიური ტექსტები ჩაუწერია პროფ. დ. კობიძეს. ტექსტები („ქართული ხალხური სიტყვიერების მასალები. აჭარა“) გამოქვეყნებულია თსუ-ს შრომებში, 118, აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია. 1967 წ.

პ. ჯაჯანიძის ნაშრომთაგან უნდა დავასახელოთ „აჭარული დიალექტის მორფოლოგიის საკითხები“; აღ. წულუკიძის სახ. ქუთაისის სახელმწ. პედინსტიტუტის 23-ე სამეცნიერო სესიის თეზისები, 1959 წ.; „აჭარული დიალექტის ზოგიერთი საკითხი“; იმავე ინსტიტუტის 24-ე სამეცნ. სესიის თეზისები, 1960 წ.; „ნაწევარი გურულსა და აჭარულში“; ქუთაისის სახელმწ. პედინსტიტუტის შრომები, ტ. 18, 1958 წ. აჭარულის ლექსიკონის მასალები: იმავე ინსტიტუტის შრომები, ტ. 23-ე, 1961 წ.; გურული დიალექტი აჭარულთან მიმართებაში, ავტორეფერატი ფილოლოგიის მეცნიერებათა სადოქტორო დისერტაციისა, 1971 წ.

აჭარული დიალექტური ტექსტები მცირე ლექსიკონითა და მოკლე ენობრივი მიმოხილვა მოცემულია ი. გიგინეიშვილის,

ვ. თოფურიასა და იქავთარაძის „ქართულ დიალექტოლოგიაში“, I, 1961 წ.

მხატვრულ ლიტერატურაში და ეთნოგრაფიულ ნარკვევებში აქარული მეტყველების ნიმუშები გვხვდება ჭ. ლომთათიძის¹, ზ. ჭიჭინაძის², დ. ბაქრაძის³, პ. უმიკაშვილის⁴ ნაწერებში.

¹ ჭ. ლომთათიძე, მოთხრობები, ტ. მე-2, 1925.

² გამოქვეყნებულია ავტორის მიერ სხვადასხვა წიგნებსა და ჟურნალ-გაზეთებში.

³ დ. ბაქრაძე, Археолог. путешествие по Гурии и Аджаре. 1878

(იხ. მოკლე შედარებითი ლექსიკონი ქართლურ-კახურ, იმერულ, გურულ, ქობულეთურ და აქარულ თქმათა).

⁴ პ. უმიკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება, ათხ ტომად, I ტომი, 1964 წ.

**აჭარულის რაიკსახეობანი და მისი მიმართება
ქართული ენის სხვა დიალექტებთან**

1 თ ა ვ ი

**ქოგულეთური მითხველვის დიალექტოლოგიური
განსაზღვრისათვის**

4. 1. აჭარულ დიალექტში ტრადიციულად 2 კილოკაურ ერთეულს გამოყოფენ: ზემოაჭარულსა და ქვემოაჭარულს. ქობულეთურს, ჩვეულებრივ, მიაკუთვნებენ ქვემოაჭარულს. როგორც ავტორთა ჯგუფი (ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქაეთარაძე) შენიშნავს¹, ეს უკანასკნელი დაყოფა არ ემთხვევა გეოგრაფიულ დაყოფას, რამდენადაც ქედისა და ხელვაჩაურის რაიონები ქვემოაჭარულში შემოდის და მეტყველება კი ზემოაჭარულად არის მიჩნეული. უთუოდ ამითაა გამოწვეული სხვაგვარი, მთისა და ბარის აჭარულად დაყოფის ცდა, მაგრამ არც ეს კლასიფიკაციაა უნაკლო. როგორც ჩანს, — შენიშნავენ ზემოდსახელებული ავტორები, — აჭარულის კილოკაეზად კლასიფიკაციისათვის მასალები საკმარისი არ არის. ქობულეთური მეტყველების დიალექტოლოგიური პროფილის დასადგენად ჩვენ იგი შევეუდარეთ ზემო და ქვემოაჭარულ მეტყველებას.

4. 2. დაკვირვებამ გვიჩვენა, — როგორც ამას ქვემოთაც დავინახავთ, რომ ქობულეთური მეტყველება ენობრივ-დიალექტოლოგიური თვალსაზრისით საკმაოდ განსხვავდება როგორც ქვემოაჭარულის ისე (განსაკუთრებით) ზემოაჭარულისაგან. ამის საფუძველი ძირითადად ისტორიულ წარსულში უნდა ვეძიოთ. საისტორიო ლიტერატურიდან კარგადაა ცნობილი, რომ ქობულეთში ისე ხანგრძლივად არ ბატონობდნენ თურქები, როგორც სამხრეთ საქართველოს სხვა პროვინციებში, კერძოდ ზემო და ქვემო აჭარაში.

¹ ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1961, გვ. 388.

ამის გამო, ბუნებრივია, ქობულეთის მკვიდრთა მეტყველებას ზემო და ქვემო აჭარულის მსგავსად ისე ხანგრძლივად არ უგემია უცხო ენობრივ სამყაროში ძალმომრეობითი ასიმილაცია, თურქული ენის ზეგავლენა.

4. 3. ქობულეთური მეტყველების ცალკე კილოკატორ. ერთეულად გამოყოფის მიზნით ზემო და ქვემო აჭარულთან შეპირისპირებისას მსგავს ფონეტიკურ-გრამატიკულ და ლექსიკურ თავისებურებებთან ერთად სადიფერენციაციოდ გამოვყავით ძირითადი განმასხვავებელი ნიშნებიც.

4. 4. ბ გ ე რ ა თ ს ი ს ტ ე მ ა შ ი აჭარულისაგან¹ განსხვავებით ქობულეთურისათვის, შეიძლება ითქვას, არაა დამახასიათებელი „ნეიტრალური“ ბგერა ჯ და წყვილბაგისმიერი ხშულმსკდომი მ-როგორც ქვემოთაც დავინახავთ, ეს უკანასკნელი (მ) აჭარულში, ჩვეულებრივ, ჩნდება ნაცვალსახელებსა, შორისდებულებსა და უარყოფის ნაწილაკებში სიტყვის თავში ხმოვნის მაგარი შემართვით.

4. 5. ფონოლოგიური თვალსაზრისით ქობულეთურისათვის ფრიად დამახასიათებელია სპირანტ ჰ-ს ადგილას ხ-ს ხმარება.

მანამ: ჰ ბგერა, როგორც ცნობილია, არაა სრულღირებული ფონემა სალიტერატურო ქართულში (და მის დიალექტებში): ხმოვნის წინ სალიტერატურო ქართულში იგი იხმარება საყოველთაოდ გავრცელებულ მხოლოდ ორ სიტყვაში (ჰაერი, ჰავა) და ზოგიერთ ძახილში, მაგ. ჰა, ჰე, ეჰე, აჰა². დადგენილია ისიც, რომ ჰ თანხმოვნების წინ სალიტ. ქართულში წარმოადგენს უფრო მეტად თანხმოვნის ფშვინვიერ შემართებას, ვიდრე დამოუკიდებელ ფონემას³.

ქობულეთურ მეტყველებაში როგორც მშობლიურ (ქართულ), ისე უცხოური წარმოშობის სიტყვებში, თითქოს უგამონაკლისო წესი, ჰ-ს ადგილას გვხვდება ხ ბგერა. მართალია, ზოგჯერ ხ-ს მიღება ფონეტიკურ ნიადაგზე (ასიმილაცია) ხდება, მაგრამ გვაქვს საკმაო შემთხვევები, როცა ხ ბგერის გაჩენა არაა ფონეტიკურად (resp. ბგერობრივი პოზიციით) განპირობებული.

ხ ბგერა უცხოური წარმოშობის სიტყვებში: ხ ე გ ი ბ ა (შდრ. აჭ. ჰეგობა 'აბგა'), მ ო ხ ი რ ი, მ ო ხ ა ზ ი რ ე ბ ა (აჭ. მოჰაზირება), ხ ე მ შ ი ლ ი (აჭ. ჰემშილი), ხ ე ქ ი ა (ჰექია 'ზღაპარი', ხ ე რ ა მ ი

¹ აჭარულის ქვეშ ვკვლისხმობთ ზემო და ქვემოაჭარულ კილოკატებს.

² გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 286.

³ იქვე.

(||პერამი 'არამი'), ხ ე ლ ა ლ ი (||პელალი 'ალალი'), ყ ა ხ ვ ე (||ყაჰვე 'ყავა'), მ უ ხ ა ჯ ი რ ი (||მუჰაჯირი) და სხვა.

აღსანიშნავია, რომ ქობულეთურში ხ ბგერა მაშინაც იჭერს 3-ს ადგილს, როცა ეს უკანასკნელი მორფოლოგიური ფუნქციის (იგულისხმება ჩვეულებრივ O₃-ისა და S₂-ის ნიშნები) მქონეა, მაგ.: მ ო ხ კ ი დ ე ნ ა ი ჰვირთი და გ უ დ გ ე ნ გ ზ ა ს ; წ ა მ ო ხ კ რ ა ხ ე ლ ო ამ ბილგულ და მოწიწინდა შინისკენ; მამისიდან ხ ქ ო ნ დ ა გ ა - გონილი; ა ი თ ხ ა ქ ე ხ ა ვ ს ხ ე ლ შ ი და...

ამრიგად, ამ მოვლენით (პ→ხ) ქობულეთური მკვეთრად უპირისპირდება როგორც ქვემო, ისე ზემოაჭარულს.

4. 6. ფონეტიკური პროცესებიდან ხმოვანთა ნაწილობრივი ასიმილაციის შემთხვევები ქობულეთურში სპორადული ხასიათისაა, მაშინ, როცა აჭარულში (განსაკუთრებით ზემოაჭარულში) იგი უფრო ხშირად გვხვდება: დ ო უ მ ი ზ ნ ა და პირდაპირ შუფში (შუბლში) გამჟაწება.

4. 7. ქობულეთური მეტყველებისათვის ერთობ დამახასიათებელია როგორც ბგერათკომპლექსთა შენაცვლება, ისე კომპლექსის ხმოვნით და ხმოვნის ბგერათკომპლექსით შენაცვლება.

ვე-ო: ვერ ჩ ა ვ ხ ო ბ ი მაგ სალდათებს ოზრუქეთში; ვორი მძი შიშმანოლი, დევნახვიდი — ყ ო ლ გ ა ნ მძულდა (პ. უმიკ.).

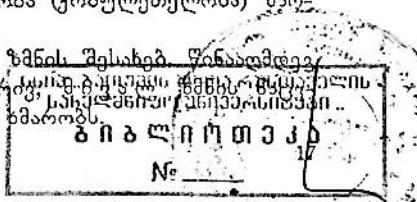
ამ მოვლენით ქობულეთური არსებითად უპირისპირდება აჭარულს და უახლოვდება გურულს. ასე რომ, ქობულეთურ მეტყველებაზე გურულის გავლენა უეჭველად ჩანს.

4. 8. არაიშვიათად ე ა კომპლექსს ი ა ენაცვლება. როგორც ცნობილია, ანალოგიური ფონეტიკური მოვლენა ძვ. ქართულშივე დასტურდება (შდრ. ეამა→იამა). ქობულეთურ მეტყველებაში ამ ტიპის ხმოვანმონაცვლეობა უპირატესად შე-პრევერბთან გვხვდება, როცა შე- ზმნისწინისეულ ე-ს უშუალოდ მისდევს ფუძისეული ა: ვაჭარი და ქოსაჲ ბოლოს ქე შ ი ა ფ ხ ა ნ ა კ დ ე ნ ; არ შ ი ა წ უ ხ ო , ც ა ვ , ც ო ტ ა უ ქ ე ი ფ უ რ ა თ ა ა .

4. 9. ცალკე უნდა გამოიყოს ხმოვანთა სუბსტიტუციის შედეგად მიღებული ფორმა ბ უ ძ ი ა , ბ უ ძ ი ე . ქობულეთური მეტყველებისათვის ეს სიტყვა (ამ ფორმით) იმდენად დამახასიათებელია, რომ საკმარისია აჭარულმა ვისიმე (უცნობის) საუბარში გაიგონოს სიტყვა ბ უ ძ ი ე , რომ მოუბრის ვინაობა (ქობულეთელობა) მარტო ამ სიტყვის მიხედვით დაადგინოს.

ეგვე შეიძლება ითქვას მ ი ა ლ ზმნის შესახებ წინააღმდეგ აჭარულისა, ქობულეთელი, ჩვეულებრივად ვ-ინ დაკარგულ ფორმას (მ ი ა ლ) ემარობს.

2. შ. ნივარაძე

4. 10. რ ბგერის დაკარგვას ქობულეთურში ისე სისტემური ხასიათი არა აქვს, როგორც ეს დადასტურებული გვაქვს ქვემოაჭარულში, კერძოდ ქედის რაიონის სოფლების მკვიდრთა მეტყველებაში¹. ქობულეთურში რ თანხმომვანი იკარგება, ჩვეულებრივ, „ფერ“ კომპონენტთან უარყოფით ნაცვალსახელებში: ა ფ ე რ ი, ნ უ ფ ე რ ი, ვ ე ფ ე რ ი... აღსანიშნავია, რომ მსგავსად აჭარულისა, დასახელებულ მაგალითებში რ-ს დაკარგვამ გამოიწვია ხმოვანთა შერწყმა, და, რაც მთავარია, რ-ს გაჰყვა ა ხმოვანი. ასე რომ, აქ აშკარად შეიქმნა პირობა მარცვლის (რა) დისიმილაციური დაკარგვისათვის ანუ ფ ე ხ შ ვ ე ლ ა-ს ტიპის ჰაპლოლოგიისათვის.

4. 11. მორფოლოგიური თავისებურებებიდან ქობულეთურში ყურადღებას იქცევს ორმაგი მრავლობითობა. იგი დამახასიათებელია როგორც არსებით სახელებში, ისე ნაცვალსახელებსა და რიცხვით სახელებში, მაგ.: აი მოწმენები ქლა გამევიდენ მეფდანზე; დახქექებოდეს ღობენებს, მას მოსტეხოდეს წელია; თუ ასია, მაშინ იგინებსაც დახკითხეთ; მიერენები სულაც აღარ გამოჩენილან.

წარმოდგენილი მოვლენებით ქობულეთური მეტყველება არსებითად გამიჯნულია აჭარულისაგან.

4. 12. საკვლევ მეტყველებაში, ისე როგორც დასავლური ჯგუფის კილო-თქმებში, მეორე პირის სუბიექტური და მესამე პირის ირიბობიექტური პრეფიქსები ზმნაში იშვიათად იხმარება, ხოლო იმავე პრეფიქსებიდან ჰ-ს ნაცვლად თითქმის ყველგან ხ გვხვდება. ეს წესი ვრცელდება ე. წ. ინვერსიულ ზმნებთანაც, სადაც პირის ნიშნად ჰ არის წარმოდგენილი: აი ზისუნახავი გოგო სულ უნცროს მიხგვარეს მეგემ; ერთი ბარიშნა ხყოლია, ცოტა დაბალი, სქელია; ერთი უღელი ბიჭები ხყავს, ავთვალს არ ენახვება.

ს პრეფიქსიან ზმნებში ადგილი აქვს სხვა სახის ფონეტიკურ ცვლილებებსაც: ს ბგერა მკლერი თანხმოვნის წინ ზ-დ იქცევა: მესამე-მენადირე დათვის კვალ მიზღვედა; მიეხედა, რომ ქე დაზდგომია თავზე აი სამთავიანი დევი.

ჯ თანხმოვნით დაწყებულ ზმნასთან ს-ანი ჟ-დ გვევლინება: უნცროსი ყველას ეჯობის; თუარ დაეჯერდები, შენი ნება იყოს².

¹ რ-ს დაკარგვის შესახებ ვრცლად იხ. ქვემოთ „ფონეტიკური მოვლენები“.

² პირის ნიშნებთან დაკავშირებულ ცვლილებებს ვრცლად ეხება ჯ. ნოლაიძელი (იხ. მისი აჭარული კილოს თავისებურებანი, 1960, გვ. 36—37).

ამგვარად, ქობულეთურ მეტყველებაში პირის ნიშანთა პრეფიქსების სახეობანი (პ, ს, ზ, შ, ძ, ხ) ზემო და ქვემოაჭარულისათვის არაა დამახასიათებელი. და თუ აქა-იქ შეინიშნება ანალოგიური მოვლენები, იგი სპორადული ხასიათისაა და გურულისა და ქობულეთური მეტყველების გავლენას უნდა მიეწეროს.

4. 13. ხაზგასასმელია ისიც, რომ, თუ III პირის მრ. რიცხვში ნამყოსა და კავშირებითში გარდაუვალ ზმნებს ქობულეთურში, ჩვეულებრივ -ენ სუფიქსი დაერთვის, აჭარულში მას -ნენ (უპირატესად ზემოაჭარულში) -ენ (უპირატესად ქვემოაჭარულში) სუფიქსები სცვლის.

4. 14. -ევ სუფიქსიანი ზმნა აქ ზოგჯერ -ამ თემის ნიშნით გვხვდება, ხოლო -ებ თემისნიშნისანი — -ავ, -ევ თემის ნიშნებით, მაგ.: შენ თუ წაართუ მ ცხვარს...; რას არ ქვამ, ცავ, შენა ბაღანას? მე იკიდავ დენ ზრუქში და გუყვებოდენ ჩოლოქ.

4. 15. ქობულეთურში აჭარულისგან განსხვავებით დადასტურდა როგორც თავისებური ზმნები, ისე თავისებურებანი ზოგიერთი ზმნის უღლებაში, მაგ.: ტაცება ზმნის ფუძეში ჩნდება უფუნქციო ნ-არი ასეთ კონტექსტში:

სიღედრი გამომეგება,
ლაგამს შიტაცნა ხელია.

გატირება ზმნა ნამყო ძირითადას და მისგან ნაწარმოებ კავშირებით მეორეში ნ-არით ფუძე გაფართოებულ ფორმას იძლევა: ქარ გეეტირნა ბაღანა დეღამის; არ გეგეტიროს, ჩუმათე წაა, გო!

ვლება ზმნა ნამყო ძირითადას და მყოფადში რება ფუძით გვხვდება: ეფლო თენექა და გადაართ ნაფთი; მოშორდი, თუარა, გადაგარეფ თავზე...

ასევე, ჩივა (ჩივის), კივა (კივის) და სხვა.

4. 16. წინააღმდეგ ზემო და ქვემოაჭარულისა, ქობულეთურში არც ისე იშვიათად იხმარება დადასტურებითი ნაწილაკი ქე, ქა: მიერე გადაწიწვაზე ქი გადაანტრია აი ქათმი[ს] ბარკალი.

4. 17. აქა-იქ მოხუცთა მეტყველებაში პირმომართი ობიექტისა და ინვერსიულ ზმნებში რეალური სუბიექტის მრავლობითობის გადმოსაცემად ყე ნაწილაკი გამოიყენება: ზეთ ყველაყაა ამაცალეს, პლაკონები ფარინა.

ზემოთმოყვანილი მაგალითებით ქობულეთური აშკარად ემიჯნება აჭარულს და საერთო შეხვედრები აქვს გურულ კოლოსთან. ამკარაა, აგრეთვე ამ უკანასკნელის გავლენა ქობულეთურის მიმართ.

4. 18. ადგილის გარემოების გამოხატველი თანდებულნი ფორმები აქში, მაქში, აგზე, იგზე, რომლებიც ძალზე გავრცელებულია ზემო და (განსაკუთრებით) ქვემოაჭარულში, ქობულეთურისათვის საერთოდ არაა დამახასიათებელი, სამაგიეროდ გურულის გავლენით აქ ერთობ ფენოკოიდებულია მიზნის გარემოების გამოხატველი ნანათესაობითარი ვითარებითის ფორმა — იზა (←იზ-და←ისდა) ტიპისა: ე ნ ვ უ რ ა ი ზ ა უმფრო ყირმიზი ან ტრედიფერაა მიწა ვარგულობს.

4. 19. ქობულეთური ყურადღებას იპყრობს ლექსიკური შედგენილობის თვალსაზრისითაც. აქ გვხვდება რიგი ისეთი სიტყვებისა, რომლებიც აჭარულში ან სულ არ დასტურდება, ან მის ადეკვატურ სიტყვა-თქმებად სულ სხვა ფორმებია წარმოდგენილი. სამაგიეროდ ქობულეთურისათვის ნიშანდობლივი სიტყვები არც თუ იშვიათად დასტურდება დასავლურ კილო-თქმებში, განსაკუთრებით გურულში.

დავასახელოთ ზოგიერთი მათგანი:

აჩარიქვა — 1. ასო-ასოდ აჭრა-დანაწილება (საკლავისა, ხორცისა), — აქნა; 2. გად. ნაკუწ-ნაკუწად დაჭრა, აკუწვა; აწიოკება.

„ა ვ ჩ ა რ ი ქ ე; დავჩარიქე:

ორყურ ქვაბში ვერ ჩავტიე“ (ნ. ღლ. აჩარიქვა, შ ა რ ა შ. აკაფსვა, აჩარიქვა).

ბაზღავატი-ი — აბღავით: გოგო, გომბიო (შდრ. ზ.-აქ. პრატი).

ბუღუა — ნათლია (ნ. ე ლ.).

ბოგილ-ი — ბოგა.

გამმეტ-ი (თბნლ. — გან+მეტი) ‘გარდა’, ‘თვინიერ’, ‘ჩაუთვლელად’. „ერი კაკალა ბაღანა, მაგან რანდა გეიკვლიოს ცხოვრება, ჩ ე მ გ ა მ მ ე ტ ი კაცი არ ყავს პატრონი“; „ყველაყას შენზე აქ ექვი, შე ნ გ ა მ მ ე ტ ი კაცი არ იზმიდა ამას“ (ნ. რსდ გამეტი, ჩემგამეტი, შ ა რ ა შ. ჩემგამმეტი).

გოზ-ი 1. ღორმუცელა, გაუმადლარი, მსუნაგი; 2. მკვანე, უმწიფარი, საკმელად უვარგისი (ხილი); 2. მწირი, ხრიოკი (მიწა). გოზი ი ძ ე ქობულეთში გვარიცაა.

ეზვევა — ესევა, ეხვევა (ვთქვათ, ფუტყარი, ბუზი) რასმე სქლად (შდრ. შ ა რ ა შ. ბგოვა, ებგოვა).

გამრე — მკობნი, გამსწრე. „ჩვენს ხუსიკანე ვამბოფ, მართლაც ერი კეკალი დელიყანდია, სოფელჩი გამრე არ ყავს“.

ტარაკვეცი — ოდნავ მოღუნული მსხვილთავა კეტი (კომბალივით), რომელსაც, ჩვეულებრივ, საცხეხავად იყენებენ (შდრ. ს ა ბ ა, მ ე ნ თ., აჭ. ტაკვეცი, ტოკვეცი).

ყვიციანი — აზღამი: ფერმიხდილი, ფერმკრთალი, „ყვითელფეროვანი“ (ს ა ბ ა).

უზნაურ-ი — უზნეო, უხასიათო, გონჯი, მძიმე ხასიათის; კირვეული, ანჩხლი (ნ. ლ. ლ. უზნოური).

მოკვა — კრუხი (ნ. გურ., იმერ.).

ხილაზორკილა — შემწვარი ქათამი (მთლიანად, დაუჭრელად).

სახლიშვილი — გათხოვილი ქალის მამისეული ოჯახი, „მამანთი“. „ცხონებული ბებიაჩემი გოლიადის სახლიშვილი იყო (ნ. იმერ.; შდრ. ქ ლ. თავისახლი).

ფხე ქალის გვარის საწარმოებელი სუფიქსი, ქალის წარმოშობითი გვარის მაჩვენებელი, მხევალი. ი ნ ა ი ფ ხ ე — ინაიშვილის ქალი (ნ. ბ ე რ., ქ ლ.; ლ ლ.)¹.

4. 20. ზემოთქმულის მიხედვით ირკვევა, რომ ქობულეთური მეტყველება, მართალია, ბევრ საერთოს ამჟღავნებს ზემო და ქვემოაჭარულ კილოკავებთან, ასევე გურულთან, მაგრამ ამასთან ერთად საანალიზო მეტყველებაში დასტურდება ბევრი ისეთი თავისთავადი (resp. სპეციფიკური) დიალექტოლოგიურ-ლექსიკური ელემენტები, რომელნიც საკმაოდ განასხვავებს მას ზემო და ქვემოაჭარული კილოკავებისაგან. ასე რომ, არსებობს სავსებით რეალუ-

¹ ფხე-სთან დაკავშირებით საინტერესო ცნობას ვკითხულობთ ეურნალ „მნათობის“ (1974 წ. № 10) ფურცლებზე, სადაც გამოქვეყნებულია პროფ. ი. მეგრელიძის წერილი: „ექვთიმე თაყაიშვილის წერილები“. სარედაქციო შესავალ ნაწილში ნათქვამია: ი. მეგრელიძე 1933-1939 წწ. ლენინგრადიდან პარიზში ე. თაყაიშვილს უგზავნიდა ნიკო მარის ნაშრომების ახალ გამოცემებს. ადრესატი, რომელიც ღრმა ინტერესით ადევნებდა თვალს საქართველოს კულტურულ ცხოვრებას, აი, რას სწერს მადლიერების გრძნობით აღსავსე ერთ-ერთ საპასუხო ბარათში ი. მეგრელიძეს: „ბ-ნო იოსებ, თქვენი ღია წერილი და მასში აღნიშნული წიგნები მივიღე. უგულითადესი მადლობა! თქვენმა სტატიამ ფხეს (ხაზგასმა ჩვენია, შ. ნ.) შესახებ მასიამოვნა, კიდევაც გამოვიყენე. ერთ ფრაგმენტარულ წარწერაში ამოვიკითხე სიტყვა შ ა ნ ი ფ ხ ე, ე. ი. შანიძის ასულის (ქალი)...“

სპეციალისტები კარგად იცნობენ პროფ. ი. მეგრელიძის ზემოთხსენებულ სტატიას (И. В. Мегрелидзе, Женские фамильные окончания в южно-кавказских яфетических языках фольклоре—კრებული „Памяти Н. Я. Марра“, მოსკოვ-ლენინგრადი, 1938, გვ. 152-180), რომელმაც ასე ალაფრთოვანა უცხოეთში მყოფი დეაწლმოსილი მეცნიერი აკადემიკოსი ექვთიმე თაყაიშვილი.

რი საფუძველი, სადიფერენციაციო ნიშნები, რათა ქობულეთური მეტყველება მივიჩნიოთ აჭარულ დიალექტში შემავალ ცალკე კილოჯაურ ერთეულად.

II თავი

აჭარულის მიმართება გურულთან

5. 1. აჭარულს თვალსაჩინო შეხვედრები აქვს მეზობელ დიალექტებთან. თუ ზემოაჭარულს ფონეტიკურ-გრამატიკული პროცესებით და ლექსიკური მონაცემებით ბევრი რამ საერთო აქვს მომიჯნავე მესხურ-ჯავახურთან და იმერხელთან, სამაგიეროდ ქვემოაჭარულის (განსაკუთრებით ქობულეთურის) მჭიდრო კავშირი გურულთან დღეს უკვე დავას აღარ იწვევს. ორივე დიალექტის (გურულ-აჭარულის) ფონეტიკურ-გრამატიკული და ლექსიკური ანალიზი მდიდარ მასალას იძლევა ამ ორი კილოს ურთიერთობის ისტორიის შესასწავლად. მსგავსი მოვლენების მეტი წილი ამ ორივე კილოს კუთვნილებას ოდიოზან წარმოადგენდა და დღემდე შემორჩათ მეტ-ნაკლები სიძლიერით, ხოლო ზოგი გაჩნდა ერთიანი მიხეზით, ანდა ურთიერთზეავლენის შედეგად.

აღსანიშნავია, რომ ქობულეთლებისა და გურულების ეთნოლოგიურ-გეოგრაფიულ მსგავსებაზე ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 80-იან წლებში შენიშნავდნენ ქართველი საზოგადო მოღვაწენი. აჭარური მცხოვრებლები (ქობულეთლები შ. ნ.) ვერაფრით ვერ განირჩევიან გურულებისაგან: სახითა და ტანით, ტანსაცმლით, სახლის შენობით და მოწყობილობით, ხასიათით და ჩვეულებით, მზნობით და შრომის მოყვარეობით, ქართულის ენით (გურულის კილოთი). განსხვავება მხოლოდ სარწმუნოებაა, რადგან ქობულეთლები მაჰმადიანები არიან, მაგრამ იმათშიაც მრავალი საიდუმლო ქრისტიანია, მეტადრე დედაკაცები, რომელნიც პატარა ყმაწვილებს ანათვლინებენ და ქრისტიანობის სიყვარულს გულში უნერგავენ... გურია-ქობულეთში ცოლ-ქმრობა ძალიან ხშირად სიყვარულით, მიჯნურობით ხდება ხოლმე¹.

საენათმეცნიერო ლიტერატურაში არაერთხელ აღნიშნულა გურულ-აჭარულის დიალექტური ნათესაობის შესახებ, მაგრამ სრულ-

¹ პ. უმიკაშვილი, ოსმალის საქართველო. ქობულეთი. ივერია, № 2), 1877.

ყოფილად შემსვედრი ენობრივი მოვლენების თავმოყრისა და განალიზების ცდა, რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, დღემდე არავის მოუცია.

ჩვენთვის საინტერესო დიალექტთა ურთიერთმიმართების გარკვევისას ერთიან მოვლენათა თანაფარდობის დადგენის პარალელურად საანალიზო მასალებზე დაკვირვების პროცესში შესაძლებლობა მოგვეცა გამოგვეყო ორივე სამეტყველო კოლექტივის დიალექტური მასშტაბის განმასხვავებელი ძირითადი ნიშნეულობანი — ის თავისებურებანი, რომელნიც საფუძვლად დაედო ცალცალკე დიალექტურ ერთეულებად ჩამოყალიბებას, ლინგვისტურ პროფილებად გამოყოფას. არაა ძნელი მისახვედრი, რომ ზოგიერთი მსგავსება, რომლებიც არსებობს გურულ-აჭარულს შორის, შეორეულია და მომდინარეობს ხანგრძლივი თანამეზობლობის საფუძველზე წარმოქმნილი ენობრივი დაახლოებიდან — კონვერგენციიდან, ხოლო სპეციფიკური ენობრივი მოვლენები — რამდენადაც განაპირობებს განსხვავებულმა ისტორიულმა ფაქტორებმა. საისტორიო წყაროებიდან კარგადაა ცნობილი, რომ შესაძარბეულ დიალექტს — გურულს, — როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, თავისი განვითარების ის გზა არ გაუვლია, რაც ისტორიული წარსულით აჭარულის ავბედითს ხვედრს წარმოადგენდა. ამიტომ სტრუქტურულად უცხო (თურქულ) ენობრივ სამყაროსთან შეუხებლობამ გურულ კილოში ვეღარ წარმოაჩინა ის ზოგიერთი ენობრივი ფაქტი, რაც ასიმilatორული პოლიტიკის შედეგად აჭარულისათვის სავალალო ნიშანდობლიობად იქცა.

5. 2. ორივე დიალექტისათვის დამახასიათებელია ზანურის (მეგრულ-ჭანურის) ძლიერი კვალი. ენათმეცნიერთა და ისტორიკოსთა გამოკვლევებიდან კარგა ხანია ცნობილია, რომ ლოკალურად ის ტერიტორია, სადაც ამჟამად გურულები და აჭარლები არიან დასახლებული, ძველად ზანურ მოსახლეობას ეჭირა. ჯერ კიდევ 1904 წ. ნ. მარტი აღნიშნავდა, რომ ლაზიკას ერთ დროს ეჭირა არა მხოლოდ ახლანდელი ლაზისტანი, არამედ შავი ზღვის აღმოსავლეთი სანაპიროც. ახლანდელი გურიით, სამეგრელოთი და იმერეთით. ეგევე შეხედულება განავითარეს შემდგომში ივ. ჯავახიშვილმა, ი. ყიფშიძემ, არნ. ჩიქობავამ, ს. ყლენტიამ და სხვ.

ამგვარად, გურულსა და აჭარულში ზანიზმების დაფენება (resp. ზანიზმების სუბსტრატის კვალი) ძირითადად ერთნაირი ისტორიული ფაქტორებითაა განპირობებული. ოღონდ ეს კია, რომ აჭარულს უფრო მეტად ამჩნევია ჭანურის გავლენა, ხოლო გუ-

რულს — მეგრულისა. ზანიზმები განსაკუთრებით ხელშესახებადაა წარმოდგენილი ლექსიკასა და ტოპონიმიკაში¹.

5. 3. ბგერითი შედგენილობით ორივე დიალექტისათვის მეტ-ნაკლებად დამახასიათებელია ა, ე, და ო ხმოვნით დასრულებულ სახელთა ფუძეზე სახელობათი ბრუნვის ნიშნის ი-ს დართვით გამოწვეული ცვლილებები, სადაც აჭარულში ფორმანტიესეული -ი ხმოვანი ა-მდე სუსტდება (ასლანაა, ჩითილაა, ტოპ. სახ., ელენეა, ბაბოა...), ხოლო გურულში -ი ბგერა წინამავალ ხმოვანთა გავლენის სფეროში აღარაა მოქცეული, ე. ი. აღარ უმარცვლოვდება, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში (განსაკუთრებით) -ა-ფუძიან სახელებს, როცა ბოლოკიდური -ა ხმოვანი ზოგჯერ იმდენად ასუსტებს ფორმანტიესეულ -ი-ს, რომ ძნელი გასარჩევია ერთმანეთისაგან ა და ი-ნი. მაგალითები გურულიდან: გადაარონია ცხრაიფთაი; დაგექვა კერიეი; მუაწია წასლის დროი, მაგრამ: ნენაა, ცთაა (ცთაა ბედის შენახევრეაო), ნეტაა და სხვ. (ქლ. 46).

5. 3ა. ი ხმოვანი აჭარულში ა-მდე სუსტდება მაშინაც, როცა იგი ხმოვანფუძიან უკვეცეულ სახელებთან ნათესაობითსა და მოქმედებითში მომდევნო პოზიციაში მოხვდება. ანალოგიურ ბგერობრივ პოზიციაში გურულში ი-ნი, ჩვეულებრივ, სრული სახითაა წარმოდგენილი.

მაგალითები აჭარულიდან: ყურდგელმა თქვა: ჩემ საწოლი ლობიაა და ძირი ბენჩქიაო; ქოსამ უთხრა: ათასი ოქროთ ერთ სახენწიფოს ავაშენეფო (ნიე. I, 5).

გურ.: რა დროის მაგია; გადაარჩინა ძუძუის მოჭრას (ძიძ. 193).

მოტანილი მაგალითების გაანალიზების შედეგად შეიძლება დავასკვნათ, რომ თუ გურულში იოტიზაციის პროცესი ჩანასახურ მდგომარეობაშია (resp. სპორადული ხასიათისაა), აჭარულში იგივე პროცესი დასრულებული სახით გვხვდება. აქ ბუნებრივად მეორე საკითხი წამოიჭრება: გურულში იოტიზაციის (დიფთონგიზაციის) დაწყება ხომ არაა აჭარულის გავლენით გამოწვეული? ამ საკითხზე პასუხის გაცემა ნაადრევად გვეჩვენება მანამ, სანამ არ აიხსნება დიფთონგიზაციის ტენდენცია თვით აჭარულში.

¹ ამ საკითხზე უფრო ვრცლად რხ. შ. ნიქარაძე აჭარის ტოპონიმიკის ძირითადი საკითხები: ბათუმის შ. რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო პედ-ინსტიტუტის შრომები, XV, 1969; ზანური ელემენტები აჭარულში: ქართული ენის აჭარული დიალექტი, ლექსიკა, შესავალი, 1971.

5. 4 უმარცვლო უ-ს, როგორც დიფთონგის ელემენტის, აკუსტიკური შთაბეჭდილება აჭარულში უფრო საგრძნობია, ვიდრე გურულში. ამასთანავე უ-ს მიღების გზები გურულთან შედარებით აჭარულში უფრო მრავალფეროვანია. დადგენილია, რომ უმარცვლო უ აჭარულში გვხვდება იმ შემთხვევაში, როდესაც იგი მოსალოდნელია ძველი ქართულის მიხედვით. იგი, როგორც ცნობილია, წარმოადგენს დაიწროებულ უ-ს ვ-საკენ გადახრილს, სახელდობრ, უ გვხვდება თანხმოვნის შემდეგ: თ ჭ ა ლ ი, თ ჭ ა რ ა, თ ქ ჭ ა, ღ ჭ ა რ ი, ნ ა კ ჭ ე რ ც ხ ა ლ ი, ე ქ ჭ ს ი და სხვ. (ნიჟ. II, 20).

ჭ გარკვეულ შემთხვევაში მიიღება ვ-საგან, თუ ეს უკანასკნელი მოქცეულია ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის, მაგ. ბ ე ჭ რ ი (გვხვდება ასეც: ბ რ ე ჭ ლ ი). გვაქვს ზოგჯერ შემთხვევები, როცა უმარცვლო უ უ-ს დასუსტების შედეგია, მაგ.: ოვა და ოვე კომპლექსები იქცევა უა—უე-დ შემდეგი ცვლილებების შედეგად: ოვა—ოვე→ოა, ოე→უა—უე→უა—უე: გა დ მ უ ა წ ე რ ი ე (←გადმუაწერიე ← გადმოაწერიე←გადმოვაწერიე ← გადმოვაწერიე), შ ა მ ჭ ა ტ ა ნ ი ა, წ ა მ ჭ ა ლ და მისთ. (ნიჟ. II, 21).

რა შეიძლება ითქვას უ-ს გარშემო გურულში?

ს. ქ დ ე ნ ტ ი თავის შრომაში („გურული კილო“) აღნიშნავს: „... უმარცვლო უ (უბრჯგუ) მიღებულია უ ხმოვნის დასუსტების გზით, რომელსაც მარცვლიანობის უნარი დაკარგული აქვს, დღევანდელ სალიტერატურო ენაში მის მაგიერ ყველგან ვ-ინი იწერება“.

უბრჯგუ გურულში ისმის შემდეგ შემთხვევებში: ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის, მაგ.: ბრეჟლი ან ბეჟრი, ჰხაჟს (ჰყავს); თანხმოვანსა და ხმოვანს შორის: ყუაგი, ყუაჭიკა; ჩოუშუენ; ჩააცუენ; თუარ (თუარ); ჯუარი; ქუაბი; თუეი; სხუაი; კუალი; ორუე; შვიდუე; ეუარი; თქუა; გუარი; აყუანა; ბუე; ჩუენ; თქუენ და სხვ. უბრჯგუ ისმის ისეთ სიტყვაში, როგორიცაა: უარი, სადაც უბრჯგუ თავკიდურად ზის და მას ხმოვანი მოსდევს (ილ. 47).

ამრიგად, უ-ს მიღების გზები და მისი აკუსტიკური ბუნება გურულ-აჭარულში თითქმის ერთნაირი ბგერაბირვი პოზიციებიდან გამომდინარეობს.

5. 5. გარდა ამისა, არის შემთხვევები, როდესაც ადგილი აქვს ძირის ხმოვნის ცვლილებას. კავშირები რ ო მ, რ ო მ ე ლ, ხ ო მ, რ ა ტ ო მ ძირის ხმოვანს იცვლიან და ო-ს მაგიერ გვაქვს უ (ო—უ). მაგ.: „ცოლი რ უ მ არ ვითხოვო არ იქნება“ (ეშ. მათრახი, 1921 წ. № 55, გვ. 15); „ასე რ უ მ“ (შდრ. აჭარული: „ფუხრის პირიდან რ უ მ ე თავრობა დალოცვილია“); „ხ უ მ არ მიგიყილია“ (ეშ. მათრ.

1915 წ. № 16, გვ. 6); „ხუმ გითხარი“; „რუმელ მიწაზე იკეთე“; „რატუმ იკადრეფ მაგას“. ეს მოვლენა გურულში უფრო სპორადულია; ის უფრო დამახასიათებელია აჭარულისა და მესხურისათვის (იხ. მაკარ ხუბუა, ზემო აჭარის ენობრივი მიმოხილვა).

5. 6. გურულ-აჭარული ხასიათდება მდიდარი ფონეტიკური მოვლენებით. აჭარული დიალექტი, როგორც ამას ქვემოთაც დავინახეთ, ძირითადად დასავლურ დიალექტთა წრეს განეკუთვნება, მაგრამ რიგი სპეციფიკური მოვლენებით (პრევერბისეული ხმოვნის სრული ასიმილაცია სათავისთ ქცევის ი-სთან, როცა მათ შორის ობიექტური ნიშნებია: დ ი მ ი წ ე რ ა; ქცევის ან ვნებითა ვვარის ი ხმოვნის მიერ პრევერბისეულ ა, ო ხმოვანთა დამსგავსება და შემდეგ მისი უკვალოდ გაქრობა: გ ე ვ კ ე თ ე; თანხმოვანთა პროგრესული ასიმილაციის სიჭარბე; ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერება; სრულხმოვნობა: თ ი ბ ი ლ ი, ხ ო ბ ო; არქაული ვითარების გადნონაშთები ც ა მ მ ე ტ ი; გემინაცია: ჩ ე ვ ვ ა რ ე და სხვ.) საკმაოდ განსხვავდება დასავლური დიალექტებისაგან, კერძოდ გურული კილოსაგან.

5. 7. აჭარულში, ისე როგორც გურულში, ძალზე გავრცელებულია პრევერბების ასიმილაცია. დამსგავსება გურულში ხდება როგორც ნაწილობრივი, ისე სრულიც.

მაგალითები გურულიდან: კახაკები დაღრაალდნენ, ერთს მას გვერდით მ უ უ წ ვ ე ნ ს (ქპ. 7); გადავარდა ერისთავი, ათს ჩ ო უ კ რ ა ერთად ფხარი (ქპ. 8).

აქ.: დათვის კახახობა წ ო უ ხ დ ა, რომ დ უ უ ყ ე ფ ა მურამო (ქპ. 44).

5. 7 ა. აჭარულში, მსგავსად გურულისა, მაასიმილებელ ძალას იჩენს უ, რომელიც სრულად იმსგავსებს პრევერბისეულ ა, ე, ო და ი ხმოვნებს; სრული ასიმილაციის შედეგად მიღებული ორი იდენტური ხმოვანი (უ) შეერწყმის ერთმანეთს (აქედან იწყება სწორედ განსხვავება) და იქმნება გრძელი უ-ს შთაბეჭდილება. ამ გზით მიღებულ უ-ს ახასიათებს ერთგვარი დაყოვნება. პრევერბთა ხმოვნითი ელემენტების ასიმილაციასთან დაკავშირებული ბგერითცვლილებანი უმთავრესად შემდეგ სახეობებს გვაძლევს:

აუ—ოუ→უუ→უ: ნეფემ იმაპაც უ შეენა ცალკე სარაბა; ერთქვანეფში გ უ დ შ რ ი ა და წყლათ გედეიქცა; პაწას წ უ ფ ი ც ხ ე ბ დ ე ნ და მემრენ მაღლივით იფშნებოდა (ნოქ. II, 27).

ხმოვანთა ასიმილაცია აქა-იქ სახელებშიც შეინიშნება: ვეზირის ბ[რ]ძანებაზე შეიყარნენ შ ვ ა რ ე ბ ე ლ ი ხალხი; ეს საქმე

უმჯობესება არ დახერხდება; გაბრუნდა უკან მუ-
რავი (ნოლ. 24).

იუ→ოუ→უუ→ჟ: შუდგა გუგუმი წყაროვალში (ნიე.
II,28).

იუ→უუ→ჟ: ანდგარა ი ხუმბარი კაცი და ნეფისთვიან მუყ-
ენია ეს ფარშავანგი.

სახელებში: ძალთან გამხერხოა, მარა მუდგომელი კაცია.
ოუ→უუ→ჟ: ცოტა მუწყე გვერძე (ნიე. II,28).

ხმოვანთა შერწყმით მიღებული გრძელი ხმოვნება იშვიათად
სხვა შემთხვევაშიც შეინიშნება, მაგ.: აე→ეე||, იე→ეე→ე: ხელ-
წერილი რომ დეწერა, ამტონი ამბავიც არ მოხდებოდა; კილარ-
ნი გეზა ბელაში (ნიე. II,20—29).

5. 8. აჭარულს გურულ დიალექტთან მიმართებაში არსებითად
განსხვავებულ ვითარებას გვაძლევს ქვემოთმოყვანილი სპეციფიკუ-
რი ფონეტიკური მოვლენით. აჭარულისათვის დამახასიათებლად უნ-
და ჩაითვალოს პრევერბისეულ (ა, ე) და ზმნის ქცევის ნიშნის (ი)
ხმოვანთა ასიმილაცია, როდესაც მათ შორის ობიექტური პრეფიქ-
სია; ამ შემთხვევაში ადგილი აქვს დისტანციურ ასიმილაციას: იმ-
შენა (ამიშენა), დიმიწერა. გიმიშენა, შიმიტანა,
ჩიმიშენა, წიმიწერა, გიდიმიწერა და სხვ. (ნიე. I,14).

5. 8ა. ასევე, აჭარულის სპეციფიკურ მოვლენად უნდა ჩაითვა-
ლოს ი თავსართთან (იქნება ეს ქცევის ნიშანი თუ ვნებითის საწარ-
მოებელი) პრევერბისეული ხმოვნის დამსგავსების შემდეგ მისი (ი-ს)
უკვალოდ გაქრობა 1 პირის ფორმაში: შარშან სამ ჰექტარზე გევე-
შენეთ ყურძენი; ფაცუკავ, მამაშენი რომ დეგებარე კან-
ტორზე, რატომ არ ამოვდა?

5. 9. გურულ-აჭარულში თითქმის ანალოგიური ვითარება
გვაქვს ბგერათა განმსგავსების თვალსაზრისით. არსებითად სურათი
არ იცვლება თითო-ორთა განმსხვავებელი მაგალითით. ოღონდ
გურულში, წინააღმდეგ აჭარულისა, ჩვენ ვერ დავადასტურეთ დი-
სიმილაციური გამჟღერება¹.

5. 10. ძირითადად ერთ სიბრტყეზე შეიძლება დავაყენოთ გუ-
რულ-აჭარული მეტათეზისის, სუბსტიტუციის, კომპლექსთა შენა-
ცვლების. თანხმოვანთა დაკარგვის, ბგერათჩართვისა თუ სხვა ფო-
ნეტიკური მოვლენებით.

5. 11. სახელობით ბრუნვაში (გურულში, შ. ნ.) ბოლოხმოვნიან
სახელებს დაერთვის ი ხმოვანი (როგორც ქვემდებარეს, ასევე ამბ-

¹ ვრცლად იხ. ქვემოთ — „დისიმილაცია. დისიმილაციური გამჟღერება“.

სნელებსაც), რომელიც ზოგჯერ სუსტდება და აიქცევა. იღერთვის სახელობითში ოთხივე ხმოვნით ფუძელდამთავრებულ სახელებს (ელ. 58): ცაი ღრუბლავს; ბზეი ბრწყინავს; დეიჭირა ხპოი; დიესხა ბრუი (ელ. იქვე).

ნათქვამს უნდა დაემატოს, რომ „სახელობით ბრუნვაში ბოლო-ხმოვნიან სახელებს დაერთვის ი, რომელიც ზემოაგურულში იწვევს ასიმილაციას და ფუძისეულ ა-ს აქცევს ე-დ: დუუნგრიეს სახლი და კერიე; ახლა დროი უშონეთ (ძიძ. 194).

ანალოგიური ვითარებაა აჭარულშიც, ოღონდ აქ ბოლოხმოვნიანი სახელები სახელობით ბრუნვაში ბოლოვდება იოტით (ფორმანტისეული ი სუსტდება ა-მდე): განდაგანაა, ორნაცეა (ნიუ. II, 67).

5. 12. გურულ დიალექტში ბოლოხმოვნიანი სახელები ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვაში თავისებურებას მით იჩენს, რომ ფუძეში კვეცადობა არ ხდება, არამედ სრულ ფუძეს პირდაპირ ერთვის ბრუნვის ნიშნები: „ყპაის ძვალი“; „ქვეყანაზე დათიკელაის თანაიც ბევრია, ბესიკელაის თანაიც და ლევანიკაის თანაიც“; „რეით გეიმართლევს თავს“; „გაძღაჯორი რკოით“ (ელ. 58).

აჭარულში ზემოდასახელებული მოვლენა შეიძლება ასე ჩამოვყალიბოთ: ბოლოხმოვნიან სახელებს ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებში ზოგჯერ უცვლელად ერთვის ბრუნვის ნიშანი -ახ, -იო, მაგრამ ბრუნვის ხმოვნიითი ნაწილის (ი-ს) დასუსტების შედეგად აღნიშნული ფორმატები (უპირატესად) ასეთ სახეს იღებს: -ახ, -აო. თანაც ბოლოკვეცად ფუძეთა გარკვეულ ნაწილს ბოლო ხმოვანი არ ეკვეცება და ბრუნვის ნიშნის ხმოვნიითი ნაწილი ა-თა წარმოდგენილი, ისევე როგორც ძველ ქართულში: ქოსამს ძმები; ემინე მს ბაღვი; არაბამთ ამეიტანეს; ბაბო მდან ანდერძი ქონდა; ჩემ ქვეყანაში გამაგზანე რამეითო (ნოლ. 49).

5. 13. ნანათესაობითარი ვითარებითის ფორმა, რომელიც ძველ ქართულში საკმაოდ გავრცელებული იყო, იძლეოდა — თვის თანდებულიანი ფორმის გაგებასაც. ასეთი წარმოება დღემდე მტკიცედ შემონახა აჭარულმა კილომ. ოღონდ უპირატესად /-ისდა— იზდა/— იზა დაბოლოების სახით: ახლა ვის ცალია ძროხიზდა; პრისტავი გადასახადებიზა მოსულა; რეიზა მეიტანე აი წიგნი აქანე? (ძიძ. 194).

გურულის გავლენით ნანათესაობითარი ვითარებითის ფორმა არაიშვიათია აჭარულ დიალექტში, კერძოდ იგი დამახასიათებელია ქობულეთური მეტყველებისა და გურიის მომიჯნავე ჭვანის ხეობის

ზოგიერთი სოფლის მკვადრთა მეტყველებისათვის: ე ნ გ უ რ ა ი ზ ა უმფო ყირმიზი ან ტრედიფერაა მიწა ვარგულოფს (ქლ. 412).

5. 14. გურულში, წინააღმდეგ თანამედროვე ქართულის ნორმისა, ზოგიერთ კუმშვად სახელებს ფუძე არ ეკუმშებათ: ქ მ ა რ ი ს ეშინია; წ ყ ა ლ ი ს შესხმა დუუპირა; ნ ი გ ო ზ ი ს ძირში; დ ი ა კ ო ნ ი ს შვილი; უ რ ე მ ი თ მოზიდა (ქლ. 59).

საენათმეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ეს მოვლენა დასავლური ჯგუფის კილოებისთვისაა დამახასიათებელი.

ზოგიერთი ფუძის უკუმშველობის საკითხი აჭარულში ჩვენ განხილული გვაქვს რედუქციის მოვლენის გარკვევისას. აჭარულშიც ხმოვანთა რედუქცია სუსტადაა განვითარებული. დაახლოებით აქაც ისეთივე სურათი გვაქვს, როგორც გურულში.

მაგალითები აჭარულიდან: ც ხ ვ ა რ ი ს ხორც ფასი დაკლებია; დ ე დ ა ბ ე რ ი ს მოსლა ყველას გაფგო; ერთმანებ დაადვეს ხ მ ა ლ ე ბ ი (ნიქ. II, 62).

იგივე ფორმები შეიძლება რედუქცირებული სახითაც შეგვხვდეს.

5. 15. როგორც მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, ამ მიმართებითაც ანალოგიური სურათი გვაქვს ვურულ-აჭარულში, თუმცა გურულისაგან განსხვავებით აჭარულში დაიძებნა ისეთი რედუქცირებული ფორმები, რითაც აჭარული განცალკევებით დგას არამართო გურულისაგან, არამედ, საერთოდ დასავლური ჯგუფის დიალექტებისაგან. შენიშნულია აჭარულში -ავ და -ამ თემის ნიშნების რედუქცია, რაც გურულს ეუცხოვება, მაგ.: დ ა ნ ა ყ ვ ე ნ , ა ბ მ ე ნ , მ ო თ ი ბ ვ ე ნ , ნ ა ხ ვ ე ნ და სხვ. (ნიქ. II, 62). ასევე, ყურადღებას იქცევს აჭარულში ისეთი ფორმები, რომლებიც ქართული ენის დანარჩენ დიალექტებში საერთოდ, და, კერძოდ გურულ დიალექტში, ურედუქციაა. აჭარულში, როგორც წესი, იკარგება ი ხმოვანი ვეფ ვიდ ზმნაში: მ ო ვ დ ა , გ ე ვ დ ა , წ ე ვ დ ა , გ ა დ მ ო ვ დ ა (ნიქ. I, 27).

5. 16. ორივე დიალექტისათვის ერთობ დამახასიათებელია ორმაგი მრავლობითობა. მაგალითები გურულიდან: მერე ბატონმა ვა-მჭაცხადა, ყ მ ა ნ ე ბ ო , თავისუფალი ხართო; ბ ი ძ ა ნ ე ბ ი , მ ა მ ი დ ა ნ ე ბ ი , დ ე ი დ ა ნ ე ბ ი (ქლ. 59)¹.

¹ უფრო ზუსტი იქნებოდა გვეთქვა: ორივე დიალექტისათვის დამახასიათებელია ერთნაირი ფორმები და არა ორმაგი მრავლობითობა, რადგან აქ წარმოდგენილი ყველა მაგალითი ერთ სიბრტყეზე არ დგას.

აქარულში ორმაგი მრავლობითობა შენიშნულია როგორც არსებით სახელებში, ისე ნაცვალსახელებსა და რიცხვითებში. არა-იშვიათია ორმაგი მრავლობითის წარმოება ადამიანთა გვარებშიც. აი მოწმენები ქლა გამოვდენ მეიდანზე; დახქექებოდეს ღობენებს, მას მოსტეხოდეს წელია; ჩელს კიდენებში მივაყრით; მიერენები სულაც აღარ გამოჩენილან (ნოე. II, 71—72).

5. 17. ი- და ე- თავსართით ნაწარმოები ვნებითი გვარის ზმნები დროთა 1 სერიაში გვხვდება -ებ თემის ნიშნის გარეშე, მაგ.: დიგინახე, ნულარ იმალვი! ძე რომ გეიწურვის საწურიაში, ნემრენ წამუადულებენ: თვალები ეკურცხლის; ნუ ცკრიკვით, დარკებო! (ნოე. I, 47).

ანალოგიური ვითარებაა გურულშიც: ადვილათ ინახვის; გეიპარვის და ვერ ნახავ; დეიკარქვის, ჯერ უცხოა (იძ. 195).

5. 16. აქარულ დიალექტში, ისე როგორც გურულში, მსგავსად დასავლური ჯგუფის კილო-თქმებისა, მეორე პირის სუბიექტური და III ობიექტური პრეფიქსები ზმნაში იშვიათად იხმარება (შეიძლება ითქვას, მათი ხმარება ფაკულტატიური ხასიათისაა), ხოლო იმავე პრეფიქსებიდან ჰ-ს ნაცვლად ზოჯჯერ ხ გვხვდება (ნამეტურ ქობულეთურში). ეს წესი ვრცელდება ინვერსიულ ზმნებთანაც, სადაც პირის ნიშნად ჰ არის წარმოდგენილი, მაგ.: ერთი ბარიშნაც ხყოლია, ცოტა დაბალი, სქელია; ერთი უღელი ბიჭები ხყავს, აჯ თვალს არ ენახვება (აქარ.). შეიძლება მრჩობლი პრეფიქსის ხმარების შემთხვევების დადასტურებაც. მაგ. აქარულიდან: მოჰხკიდა თოფს ხელი და გექანა ამ კაცისაკენ; ნეტის შვილი შან ჩაბანდეს, დედოფალიც თან ჩაჰხყვესა (ნოე. I, 44).

მაგალითები გურულიდან: ძაღლი უკან მიჰხოზოდა, კმყოფილი კუდის ქნევით; მამა ისთე დიდარი ჰხავს, უუღით გაგიტენის ჯიბეს (ელ. 63).

გურულ-აქარულს III პირის ობიექტური პრეფიქსი ბევრ შემთხვევაში ნაშთის სახით შემოუნახავს. სხვადასხვა ფონეტიკურ გარემოცვაში მოხვედრილი ჰ-, ხ-საგან მომდინარე ეს პრეფიქსი სხვადასხვა სახით წარმოგვიდგება: ზ, შ, ჟ, ხ. მაგალითები აქარულიდან: მესამე მენადირე დათვის კვალ მიზღვედა; ვის რათ შკირდება შენი დახმარება; თქარ დაეჯერდები, შენი ნება იყოს.

ასეთივე ვითარება გვაქვს არსებითად გურულშიც: მოზდიოდა; შკირს; დაეჯერდა; წასტირნა; წახკიდებია (იძ. 195).

5. 19. ზოგიერთი ზმნა, მსგავსად ძველი ქართულასა, გურულ-აჭარულში მარტივფუძიანია. აჭარულში ჩვენ მიერ ფიქსირებულია ასეთი ფორმები: ყანიფეს წალეკს; კარქი ცელით ორ დღეზე მოვთიბ; საქონელს თაებზე გავრეკთ (ნიე. II, 91).

გურულში: ყველას დახოცს; რეკს და რეკს ამ მხალს; ხვეტს, რეცხს (ძიძ. 195).

5. 20. ორივე დიალექტში გადმონაშთის სახით ძველი ქართულის ნორმაა დაცული -ავ და -ამ სუფიქსიან ზმნათა უღლებისას; აჭარულს ნაძყო უწყვეტელსა და პირველ კავშირებითში ახასიათებს -ევ-დ, -ვი-დ და -ემ-დ, -მი-დ წარმოება, ოღონდ უნდა დაეძინოთ, რომ აქ, წინააღმდეგ ძველი ქართულის წარმოებისა, უწყვეტლის I—II პირში -ევ-დ ფორმანტთა პარალელურად ვხვდებით -ვი-დ ელემენტსაც. პარალელური ფორმები გვაქვს აგრეთვე -ემ-დ, -მი-დ წარმოების დროსაც: კარქა დავაკრევედით ზრუგზე ყათირ ვაფუთიან ჭვირთ[ს] და გავჰსწევდით არდაჰან; დავნაყვიდით მიწას, წყალ დავასხემდით და მემრენ მოვზილევდით; პაცხან მალევდა იმ ღანას, კაკალმა კაცმა არ იცოდა (ნიე. I, 48).

ასევე. -ავ და -ამ თემისნიშნის ზმნები გურულში ნამყო უწყვეტელს ძველი ქართულისებურად აწარმოებენ. ერთადერთ განსხვავებას, — როგორც ამის შესახებ აღნიშნულია სათანადო ლიტერატურაში, — ის ქმნის. რომ გურულს ორივე რიცხვის სამსავე პირში ერთნაირი წარმოება აქვს: მე ჩემს თავს რომ დევიცხვიდო, შემეზარებოდა; ცურვიდა შით ტანი; დიდი ქვაი იელო და ურტყმიდა; ძროხას ვაბმიდით (ძიძ. 195—196).

გურულსა და აჭარულს ბევრი რამ აქვთ საერთო კაუზატივის წარმოების, სიტყვაწარმოების, ტოპონიმიკურ სახელთა აღნაგობისა და სხვათა მხრივ.

5. 21. თავისებურებანი ქვემდებარე-შემასმენელის შეთანხმებაში.

გურულში გვხვდება როგორც შეთანხმების, ისე ქვემდებარე-შემასმენელს შორის რიცხვში ხან გვაქვს შეთანხმება და ხან არა. ზირები გამოვა; თურმე მოსულა ქინკები; წევი-დასტუმრები (ქლ. 68). მაგრამ: იმისანაი დროი იყო, როცხა ბატონები არსებობდენ (ქლ. 424).

ასეთივე სურათი გვაქვს ძირითადად აჭარულშიც. ქვემდებარე-შემასმენელს შორის რიცხვში ხან გვაქვს შეთანხმება და ხან არა. სულიერი საგნის აღმნიშვნელი ქვემდებარე შემასმენელს, ჩვეულებრივ, ითანხმებს რიცხვში: კამბეჩები შიერები დარჩე-

ნილან მეგემ; სკიდან თლათ გადაფრენილან ფუტკრე ბი. მაგრამ ვხვდებით გამოწკლისებსაც, როცა შეთანხმება დარღვეულია: ძროხები შესულა ყანაში.

რაც შეეხება უსულო საგნის აღმნაშენელ ქვემდებარეს, აქაც შემასმენელს ხან ითანხმებს ქვემდებარე რიცხვში და ხან არა: ხენდეკები თლათ ქვებით ავსილა — მაგრამ: გეიხედე, ქო, რამხელვანი ქვიები და გორვებულან (ნიჟ. II, 115—116).

5. 22. გურულისათვის დამახასიათებელია ქვემდებარესა და შემასმენელს შორის შეთანხმება ისეთ პირობებში, როცა ქვემდებარის მრავლობითობა ცალკე სიტყვითაა განსაზღვრული: ორივე ძმები ფირალათ იყვენ გასული; სამივე დები გულდათუთქული ტიროდენ ერთადერთ მარჩენალ ძმას.

ანალოგიური ვითარებაა აქარულშიც. ქვემდებარესა და შემასმენელს შორის შეთანხმება უფრო სისტემურ ხასიათს ატარებს, როცა სახელის მრავლობითობა გადმოცემულია ყველა, ბარსამი, მთელი, ბევრი და მისთ. სიტყვებით, აგრეთვე რიცხვითი სახელებით, მაგალითად: გეიხე, გაღმა, სირთხე, ქო, რამდენი კაცი მოდიან! თქვენ ბრიგადაში უმფო ბეჭრი ქალი არიან; გაზეთი ამბოფს, რომ თურქეთში წყალდიდობის დროს ვორნოზდაათი კაცი დარჩობილან თურმეც (ნიჟ. I, 56).

5. 23. გურულ-აქარულში გარდაუვალი ზმნა II სერიაში ქვემდებარეს ჩვეულებრივ მოთხრობითში მართავს

აქ: ჯერ კიდევ გატიალებული არ იყო, რომ ფირალე მამა წამოცვინდენ ზეზე; შერიფ-ბეგმა რუსეთ მიემფხრო თურმინ (მაგრამ: თავედუმარე საშროფში ჩევდა; ახლა შამჭბრუნდა დედაბერი (ნიჟ. II, 158). ეს უკანასკნელი ფორმები უფრო იშვიათია და, შეიძლება ითქვას, იგი ფაკულტატიური ხასიათისაა.

გურ.: ვაქარმა ადგა; ქაჯმა ერთი კი წეიქცა (ელ. 99); შევიდა ამ კაცმა შით (ქდ. 430).

5. 24. აქარულში, ჩვენი დაკვირვებით, ბევრი ისეთი დიალექტური სიტყვა-თქმაა, რომელთაც პარალელები დაექებნება შესაპირისპირებელ დიალექტში — გურულში. ეს განსაკუთრებით უნდა ითქვას გურულსა და მის მოსაზღვრე ქობულეთურ მეტყველებას შორის.

შესადარებელი დიალექტებიდან, თუ რომელმა რომლისაგან შეიძინა ესა თუ ის სიტყვა, სად არის ამა თუ იმ სიტყვის კერა — აქა-

რულში თუ გურულში, ეს ცალკე კვლევის საგანს შეადგენს¹. მაგრამ ერთი რამ დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ თურქული წარმოშობის სიტყვები, რომლებიც საგრძნობლად დადასტურებული გურულში, ექვი არაა, შესული უნდა იყოს აჭარულის გზით, რამდენადაც აჭარულში ასეთ სიტყვა-თქმათა დამკვიდრების ისტორიული საფუძველი დადგენილი ფაქტია.

5. 24ა. შესაპირისპირებელ დიალექტთა ლექსიკური მონათესაობა იმიტაც დასტურდება, რომ ორივე კილოს ლექსიკურ ფონდში საკმაო რაოდენობითაა წარმოდგენილი ზანიზმები. ჩვენ ზემოთ გაკვრით კიდევ აღვნიშნეთ, რითაა გამოწვეული ზანიზმების ასეთი სიუხვით დაფენება გურულ-აჭარულში.

გურულში: ჯ ა ფ ა რ ი კ ა, ქ ე ი ჯ ა, ჯ ა ლ ა მ ბ ა რ ი, დ ი ხ ა შ -
ხ ო, ჯ უ მ ა თ ი, ჭ ყ ო ნ გ ვ ა რ ი, ჭ ყ ვ ი შ ი, გ უ ბ ა ზ ო უ ლ ი, დ უ -
დ ი, ო რ ჩ ხ უ მ ი, რ ო ფ ი და ს ხ ვ ა.

აჭარულში: ე რ ი ნ ჯ ი, დ უ დ ხ ა ლ ი, მ ა რ ქ ვ ა ლ ა, თ ო რ ი,
კ ა ლ ა შ ი, ფ ო რ კ ა, ზ ე პ ა, ო ჭ ვ ა თ ო, მ ა თ ა რ ა, ჩ ა მ უ რ ი
და ს ხ ვ ა.

ზემოაღნიშნულ ერთიან ფონეტიკურ-გრამატიკულ მოვლენათაგან და ლექსიკის სფეროდან ბევრი რამ არქაულია ორივე დიალექტისათვის, რაც კიდევ ერთ-ერთ უტყუარ არგუმენტად უნდა მივიჩნიოთ გურულ-აჭარულის ნათესაური ურთიერთობის დასადასტურებლად.

III თ ა ვ ი

აჭარულის მიმართება მესხურ-ჯავახურთან

6. 1. ფონეტიკური და გრამატიკული პროცესებით, ასევე ლექსიკის თვალსაზრისით აჭარულს, კერძოდ ზემოაჭარულ კილოკავს, ბევრი რამ აქვს საერთო მესხურთან და ჯავახურთან.

მესხურსა და ჯავახურში კი, როგორც ეს სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული², — გამოიყოფა როგორც აღმოსავლური,

¹ ეს საკითხი რამდენადმე გაუუქმებელია ჩვენს შრომაში „ქართული ენის აჭარული დიალექტი. ლექსიკა“, 1972 და ხელნაწერ ნაშრომში „ძირითადი ლექსიკური პლასტები აჭარულში“ 1973-1975 წწ.

² ა. მარტიროსოვი, ჯავახურის მესხურთან მიმართების საკითხისათვის: პეჟკინის სახელობას თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრ., VIII, 1950, გვ. 291.

ისე დასავლური კილოებისათვის დამახასიათებელი მოვლენები. ამის საფუძველი, აშკარაა, უნდა ვეძიოთ იმ თავისებურ გარემოცვაში, რომელშიც მესხურ-ჯავახურია მოქცეული. მას ურთიერთობა აქვს როგორც დასავლურ (აჭარულ, გურულ, იმერულ), ისე აღმოსავლურ (უმთავრესად ქართლურ) კილოებთან. მართალია, „თანამედროვე მესხური (ასევე ჯავახური შ. ნ.) კილო ძირითადად ქართლურია, მაგრამ იგი საკმაო რაოდენობით შეიცავს აჭარულის დამახასიათებელ მოვლენებს; ასევე თურქულ და სხვა ენათა ვავლენის ელემენტებს. მისი ასეთა თავისებური წარმოქმნა გამოწვეულია იმ ძნელბედობით, რომელიც საუკუნეთა განმავლობაში განიცადეს მესხეთის მკვიდრთ. ცხადია, მესხური იმ სახით არ არის ჩვენამდე მოღწეული, რა სახითაც ის უნდა ყოფილიყო XVI საუკუნემდე. ამ მხრივ მასთან მსგავსება აქვს ჯავახურს¹.

ზემოაჭარის მკვიდრთა მეტყველების მსგავსება აღმოსავლურ ქართულთან, კერძოდ, ქართლურთან ჯერ კიდევ მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში შენიშნეს ქართველმა მოღვაწეებმა: ამ მხრივ (მეტყველების თავისებურებით, კერძოდ აქცენტუაციით, ტემპერამენტით, შ. ნ.) „აჭაური (ზემოაჭარელი შ. ნ.) ქართლელს უფრო მოგაგონებთ, ვიდრე დასავლეთ საქართველოს მკვირცბლ მკვიდრსა“, — შენიშნავდა თედო სახოკია². ასევე აჭარის მთიანეთისა და საქართველოს მთიანეთის მეტყველების ნათესაობაზე მიუთითებს გიორგი ყაზბეგი ნაშრომში: „Три месяца в турецкой Грузии“.

აჭარულის მესხურ-ჯავახურთან მიმართების ძიების შედეგად, როგორც ქვემოთაც იქნება აღნიშნული, დადგინდა საზიარო მოვლენებთან ერთად რიგი განმასხვავებელი ნიშნებიც, რომლებიც ნიშანდობლივი ჩანს თითოეული მათგანისათვის.

6. 2. ბგერითი შედგენილობიდან თანამედროვე სალიტ. ქართული ენისაგან განსხვავებით აჭარულში ყურადღებას იქცევს *ჟ*, უმარცვლო *უ* და ნეიტრალური ბგერა *ჟ*.

მესხურში *ჟ* გვევლინება როგორც სახელობითი ბრუნვის ნიშანი ზმოვანფუძიან სახელებთან და მიღებულია ი-ს დასუსტების შედეგად: ხ უ რ მ ა-ჟ, პ ა ტ ა რ ა-ჟ... ა ლ ი ა-ჟ, ო ქ რ ო-ჟ, ყ რ უ-ჟ... გვაქვს, როგორც დამავალი, ისე აღმავალი დიფთონგი: დ ა ჟ. პ ა ტ ი-ჟ ე ს..., გ ა მ ე ვ ჟ ი ა რ ე, ქ ჟ ა რ ა ვ ა ნ ი.

¹ ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, 1961. გვ. 357.

² „მოგზაურობანი“, 1950, გვ. 117.

მ. ა. მ. გვევლინება პრეფიქსად: მო ა თ ხ ვ ი ა || მო ა ს თ ხ ვ ი ა, მო ა ტ ა ც ა || მო ა ს ტ ა ც ა და მისთ¹.

6. 2 ა. ა დასტურდება ჯავახურშიც. იგი „შემადგენელი ნაწილია აღმავალი და დაშავალი დიფთონგებისა. ა უპირატესად თურქულიდან შემოსულ სიტყვებში გვხვდება, მაგ.: ა ა ვ ა შ ი (ნელი), ა ა დ ა ლ მ ა (ერბოვაშლა), ა ა ბ ა ნ ი (გარეული), ა ე ლ ა გ ი (სამოსი); გვაქვს ქართულს სიტყვებშიც: ა ო ს მ ა ი (ქალის სახელია), ა ა ს ო ნ ა ა (კაცის სახელია), ა ო ლ ი, ა ო შ ა ვ ნ...²

6. 2ბ. ანალოგიური ვითარება გვაქვს ა-ს მხრივ აჭარულში. იგი შეიძლება შეგვხვდეს: ა. ხმოვანფუძიანი (უკვეცელი) საზოგადო და საკუთარი სახელების სახელობით ბრუნვაში, სადაც მისი არსებობა შეპირობებულია ბრუნვის ნიშნის ი-ს დასუსტებით: ა ს ლ ა ნ ა ა, ბ ა ბ ო ა...; ბ. ბოლოხმოვნიან უკვეცელ სახელებთან ნათესაობითსა და მოქმედებითში ბრუნვის ნიშნის ხმოვნიანი ნაწილის /ი/ დასუსტების შედეგად: ვ ი ნ ც ხ ა ა ს გულისთვინ; ო ჩ ო ფ ე ხ ა ა თ. გ. სახელური წარმოშობის ზმნისართებთან, ა, როგორც ხ-ს ალოფონი: გ ზ ი პ ი რ ა ა (გზისპირას); დ. სიტყვის ფუძეში: ც ი ც ა ე ლ ი (მეხი); ე. უცხოური წარმოშობის სიტყვებში: ყ ა ა მ ა ლ ი (ნაღები) და სხვა.

6. 3. უ აჭარულში წარმოიშობა: ა. თანხმოვნის შემდეგ ვ-ს ბილაბიალიზაციის შედეგად: თ უ ა ლ ი, ე ქ უ ს ი; ბ. უ მიიღება ვ-საგან. როდესაც იგი მოქცეულია ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის: ბ ე უ რ ი; გ. ზმნის პირიან ფორმებში მარცვლოვანი უ-ს დასუსტების შედეგად: ვ ა ძ უ ე; დ. შეინიშნება გარკვეულ ბგერობრივ პოზიციაში როგორც ძირეულ, ისე წარმოქმნილ სახელებში: თ ხ უ ა რ ი, ნ ა ნ ა თ ხ უ ე ბ ი, ე. უ შეიძლება გამოვიდეს აღმავალი დიფთონგის ელემენტად: მ ე წ უ ე ლ ი საქონელი.

6. 3ა. უმარცვლო უ მესხურში ზოგჯერ „გვხვდება არა მარტო იქ, სადაც ძვ. ქართულში შესაფერის შემთხვევაში ეგვევ ბგერა იზმარებოდა, არამედ ისეთ სიტყვებშიც, რომლებიც ჩვეულებრივ ვ-ინით იწერებოდა. ერთი მხრივ, გვაქვს: თუარე, ტკუარი, მოკულა, აგუიყვანა, მეორე მხრივ კი — ქუა, რუა, დასამალულად და სხვა³.

6. 3ბ. უ, როგორც ეს სპეციალურ ლიტერატურაშია აღნიშნული, ძვ. ქართულში გარკვეული წესისამებრ იზმარებოდა. იგი გვხვდე-

¹ შ. ძიძიგური, მესხური დიალექტი: ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, 1970, გვ. 138. შემდგომში ამ ნაშრომს აღვნიშნავთ შემოკლებით: ძიებ.

² გ. ბერიძე, ქართული ენის ჯავახური კილო: მაცნე, 6. 1970, გვ. 233.

³ მარტიროსოვი, ჯავახურის მესხურთან მიმართების საკითხისათვის, გვ. 292.

ბოდა უკანაენისმიერ ხშულებსა და სპირანტებთან, აგრეთვე შიშინა ალტრიატებთანაც. ჯავახურში აღნიშნული წესიდან გადახვევას აქვს ადგილი. მაგ.: თ ჭ ა რ ე... თ ქ ჭ ე ნ თ ვ ი ს... და სხვა.

ძვ. ქართულში იხმარებოდა რ ვ ა, ქ ვ ა, ჯავახურში კი ამ სიტყვებს ვ-ს მაგიერ ჭ აქვს: ქ ჭ ა, რ ჭ ა¹.

6. 4. ნეიტრალური ბგერა ა აქარულში ძირითადად ჩნდება ისეთ სიტყვაში, რომელშიაც თანხმოვნებია თავმოყრილი და სადაც არ იქმნება ქართული ენისათვის დამახასიათებელი ჰარმონიული კომპლექსები. ე. ი. წარმოიქმნება აქცესიური ბგერათკომპლექსები, რომელთა წარმოქმნის გასაადვილებლად ე გამოდის სუპერაციისათვის, მაგ.: ღ ო რ ჯ ჯ მ ე ლ ი (ღორჯომელი). კიდევ უფრო გამოკვეთილად აღიქმება ე ბგერა რიცხვით სახელში ცხვრა.

6. 4ა. „ნეიტრალური“ ხმოვანი ე ჯავახურში გვხვდება უმთავრესად თურქულიდან და თურქულის გზით შემოსულ უცხოურ სიტყვებში: ა ჯ ჯ ლ ზ ე თმოგვის ნეფეს აჩვენა (ქდ. 337); ხ ა ს ჯ მ ი (ბადალი, შესაფერისი), ყ ე ს მ ა თ ი (ბელი, ხვედრი), ყ ა თ ჯ რ ი (ჯორცხენა). ყ ე შ ლ ა (ზამთრის საძოვარი), ფ ჯ რ ს ა ნ დ ი (შემოხვევა), ს ჯ რ ი (საიდუმლო)... (ბერ. 235). თუმცა არც ისე იშვიათია შემთხვევები, როცა ე გასჩენია ან შენაცვლებია სხვა ხმოვნებს ქართულ სიტყვებშიც. მაგ.: ღ ჯ რ ღ ჯ ტ ა (ღირღიტა); კ ჯ ღ ო (კიდევ), ღ ჯ რ მ ა || ღ ი რ მ ა, ბ რ ჯ მ ა || ბ რ ი შ ა, მ ჯ ზ ე || მ ი ზ ე, კ ჯ რ ა ვ ი || კ ი რ ა ვ ი, კ ჯ ღ დ ე || კ ი ღ დ ე (ბერ. 235)

6. 5. გარდამავალი ბგერა ჰ/ხ დადასტურებულია მხოლოდ ზემოაქარულში. იგი ზმნაში წარმოდგენილია პრეფიქსად. ჰ/ხ შეინიშნება ძ, ც, წ თანხმოვანთა წინ: ერთ ღ ო ნ უ მ ა ა მ ი ჰ ს ს ც ა ყარსი შერიფ-ბეგმა: ა ვ ჰ ს წ ო ნ ე ვ ი თ და ცოცხლათა თრამმეტი ფუთო გამოვდა (ნიუ. II, 88).

6. 5ა. ჯავახურში „გარდამავალი ბგერა ჰ/ხ ზოგჯერ პრეფიქსად გვევლინება ზმნაში და აკუსტიკურად ჰ-ს დასაწყისის და ხ-ს დასასრულის შთაბეჭდილებას ტოვებს; მაგ.: მ ო ჰ ს ს ტ ყ დ ა... და ჰ-ს ც ი ნ ა... (ბერ. 235).

მესხურში „ზოგჯერ S₂ და O₃-ად გვევლინება მს—მ: მ ო მ ს-თ ხ ვ ი ა || მ ო მ თ ხ ვ ი ა; მ ო მ ს ტ ა ც ა || მ ო მ ტ ა ც ა (ძიებ. 145).

6. 6. აქარულისათვის (განსაკუთრებით ზემოაქ.) დამახასიათებელია ხ—ჰ: ჰ ა [ღ] გეჩქარე ამ დილაჲ? ჰ ი დ ა ყ რ ი ხარ, ემავ?

¹ გ. ბერიძე, ქართული ენის ჯავახური კილო, მაენე, 6, 1970, გვ. 234.

ს—ჰ (ზემოაქ.) შეიძლება განიცადოს ცვლილება სიტყვის ბოლოშიც: ბ ი ჰ ო ჰ (ბიჰოს) გათენებულა უყე!

აქარულში ჰ დასტურდება უცხოური წარმოშობის სიტყვებშიც — როგორც დასაწყისში, ისე სიტყვის შიგნით: ჰ ე ლ ა ლ ი (ალალი) ჰ ე გ ი ბ ა || ჰ ე გ ბ ა (აბგა)...

ზოგჯერ ჰ ენაცვლება არაბულ გ /ჲ/-ს: ს ა ჰ ა თ ი¹ (ნიე. II, 24-25).

აღსანიშნავია, რომ ქობულეთური კილოკავისათვის დამახასიათებელია სისტემებზე ჰ-ს ადგილას ხ-ს ხმარება როგორც მშობლიურ ისე უცხოური წარმოშობის სიტყვებში: ხ ა ზ ი რ ი, ხ ე მ შ ი ლ ი...²

ჰ ბგერა მესხურში უპირატესად უცხოური წარმოშობის (არაბულ-სპარს.) სიტყვებშია შენარჩუნებული: ჰ ა ლ ა ლ ი 'ალალი', ჰ ა ლ ბ ა თ 'ალბათ'; იშვიათად ჰ შეიძლება განვითარდეს სიტყვის დასაწყისში ხმოვნის ფშვინვიერი შემართვის შედეგად. მაგ. „ჰ ი მ ს ნ ის“ შეილო (ინსნის 'ადამიანის' შეილო)⁴.

ხ-ს ჰ-თი შენაცვლების მოვლენა უფრო სისტემურ ხასიაოს ატარებს ჯავახურში:

ა. ხმოვანთა ფშვინვიერი შემართვის შედეგად სახელებში დადასტურებულია: ჰ ა ბ გ ა (აბგა), ჰ ა ს ტ ა მ ი, ჰ ა კ ვ ა ნ ი, ჰ ი გ ი ლ ი (თურქ. ყოჩალი); ბ. ჰ გვხვდება ხ-ს ნაცვლად ზმნებშიც: მ ო ჰ დ ე ე ს, დ ა ჰ ტ ი ე, დ ა ჰ დ ე ე ს; გ. ზმნის მესამე პირში ხმოვნის შემდეგ სუფიქსად ხმარებისას: გ ა მ ო ლ ი ჰ, ნ ა ხ ე ჰ, ი ა რ ე ჰ (იარეს); დ. ხმოვანფუძიანი სახელების მიცემითსა და თანხმოვანფუძიანი სახელების ნათესაობით ბრუნვაში: ყ ა ნ ა ჰ გ ლ ე ჯ ა მ ს, დ ა ნ ა ჰ ლ ე ს ე ბ ე ნ, ა რ ზ რ უ მ ი ჰ კ ე ნ, კ ა ც ი ჰ გ ა ნ; ე. ნაცვალსახელებსა და ზმნიზედებში: ი ჰ ყ ვ ე ლ ა ზ ე გამოსარჩევი იყო, ი მ ი ჰ ქ ო ნ ე ბ ა ჰ ვ ჰ ა მ⁵.

6. 7 ფ ო ნ ე ტ ი კ უ რ ი მ ო ვ ლ ე ნ ე ბ ი დ ა ნ აქარული ხასიათდება გაცილებით უფრო მრავალფეროვანი და საინტერესო ბგერითი ცვლილებებით, ვიდრე მესხურ-ჯავახური. ამ მხრივ აქა-

¹ შდრ. ჰან. ს ა ჰ ა ტ ი, ს. ყლენტი, ჰან.-მეგრულის ფონეტიკა, 1953, გვ. 53.

² ვრელად ამ საკითხზე იხ. ზემოთ „ქობულეთური მეტყველების დიალექტოლოგიური განსაზღვრისათვის“.

³ შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი, ქართული დიალექტოლოგიის მასალები, 1974 წ. ვვ. 52—56.

⁴ შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი, იქვე, გვ. 52.

⁵ მაგალითები მოყვანილია მარტოროსოვის ზემოთდასახელებული შრომიდან, გვ. 273.

რული ძირითადად დასავლურ დიალექტთა ჯგუფს განეკუთვნება, მაგრამ სხვა კილოებთან საერთო მოვლენების გარდა აქ დადასტურებულია ისეთი პროცესები, რომლებიც აშკარად გამოჰყოფს მას სხვა კილო-ჯგუფებისაგან.

მაასიმილებელ ხმოვანთაგან, როგორც ცნობილია, აჭარულში ჯანსაყუთრებულ ძალას იჩენს უ, რომელიც სრულად იმსგავსებს პრევერბისეულ ხმოვნებს; სრული ასიმილაციის შედეგად მიღებული ორი იდენტური ხმოვანი /უ/ შეერწყმის ერთმანეთს და იქმნება გრძელი უ-ს შთაბეჭდილება: აუ→ოუ→უუ→უ: უ შე ნ ა.

მესხურში ამ ტიპის ხმოვანთა ასიმილაცია იშვიათია. აქ გვხვდება „ოუ→უუ (იშვიათად): მ უ უ ტ ა ნ ა, მ უ უ ბ ე ნ ი ა“ (ძიებ. 139).

ჯავახურში პრევერბისეულ ო-ს ან ი-ს იმსგავსებს სასხვისო ქცევის ნიშანი უ: მ უ უ ყ ა რ ა, მ უ უ ხ ტ ა (ბერ. 237).

დადასტურებულია აგრეთვე მო+ე→ეე (მეეწია, მეედო) ტიპის ასიმილაცია; ასევე, ასიმილაცია რთულ პრევერბებთან. ამო+თე→ამეე→ემეე: ე მ ე ე გ ლ ი ჯ ა, გ ე მ ე ე ქ ც ა, ჩ ე მ ე ე ტ ა ნ ა, წ ე მ ე ე წ ი ა, შ ე მ ე ე ე წ ყ ო, გ ე დ ე ე წ ო დ ე ბ ო დ ა (ბერ. 236).

მსგავსი ვითარება გვაქვს მესხურშიც.

ასიმილაციის ზემოთგანხილული ფორმები აჭარულისთვის არაა დამახასიათებელი. მესხურ-ჯავახური ამ პროცესებით აღმოსავლურ დიალექტებს უდგას მხარში.

6. 8. აჭარულის კერძობითს შემთხვევად „უნდა ჩაითვალოს პრევერბისეულ (ა, ე) და ზმნის ქცევის ნიშნის (ი) ხმოვანთა სრული ასიმილაცია, როცა მათ შორის ობიექტური პრეფიქსებია. ასე რომ, I და iI ობიექტური პირის ნიშნები მ, გ, გ ვერავითარ დაბრკოლებას ვერ ქმნის ასიმილაციისათვის. მათი მომდევნო ბგერა ი იმსგავსებს ზემოდასახელებულ ა, ე პრევერბისეულ ხმოვნებს და ადგილი აქვს დისტანციურ ასიმილაციას: ი მ ი ყ ვ ა ნ ა, გ ი მ ი შ ე ნ ა, დ ი მ ი წ ე რ ა, ჩ ი მ ი ე დ უ მ ლ ა, წ ი გ ვ ი ყ ვ ა ნ ა, გ ი დ ი გ ი ბ ა რ ა, შ ი გ ვ ი შ ვ ა (ნოე. 29-30).

ამ მოვლენით აჭარული მესხურ-ჯავახურისაგან განცალკევებით დგას.

6. 9. აჭარულში ყურადღებას იქცევს დისიმილაცია პრევერბისეული (ა, ო) ხმოვნისა ფუძისეულ (ძირითადად ე პრეფიქსთან) ხმოვნებთან. ფუძის თავიჯიღური ე იმსგავსებს წინამავალ ხმოვანს და გვაძლევს ეე-ს; დისიმილაციის შედეგად მიიღება იე; დისიმილაციური ხმოვანი (ი) შემდგომი დაფიქროების შედეგად გაუმარცხოვდება და გვაძლევს ე-ს. პროცესი შეიძლება გამოისახოს ფორმულ-

ლით: აე, ოე→ეე→იე→აე: გ ა ე ღ ვ ი ძ ა (—გეღვძია—გეღვძია—გაეღვძია).

ასეთსავე ვითარებას, — ერთდროულად ასიმილაცია — დისიმილაციის პროცესს ადგილი აქვს რთულ პრევერბებშიც: წ ა მ ა ე ყ ვ ა ნ ა...

ეე→იე [→აე: აჭარ.] უნდა იქნეს ახსნილი, როგორც ერთ-ერთი კერძობითი გამოვლენა დიფთონგიზაციისაკენ მიდრეკილებისა ენაში (გ. ახვლედიანი). ეე-ში ეს ტენდენცია კომპლექსის ერთი კომპონენტის ა-დ; ქცევისაკენ მიემართება. გარდამავალი საფეხურია ე-ს დავიწროება ი-დ, და ამ საფეხურზე დგას უმეტესობა იმ დიალექტური ერთეულებისა, რომელთაც იგი ახასიათებთ; მხოლოდ აჭარულს მიუღწევია აე-მდის (ძიებ. 141).

ანალოგიური სურათი გვაქვს ამ მიმართებით მესხურ-ჯავახურ-შიც. ოლონდ აჭარულის მსგავსად აქ დისიმილირებული იე→აე-მდე აღარ დადის, მაგ. ჯავახ.: დ ი ე ნ ტ რ ე ვ ა თ ერთიან შუშა (ქდ. 368); დ ი ე შ ვ ა ჩ ი ტ ი და დააჯღა საღორეს (ქდ. 372).

მესხ.: დედუფალი არ დ ი ე ნ დ ო ი მის სიტყვას (ქდ. 364); ვაყი დ ი ე ს ა ხ ლ ე ბ ი ნ ა და ქორწილში დ ი ე პ ა ტ ი ე ბ ი ნ ა იესე ბატონი (ქდ. 365).

ასე რომ, „მესხურსა და ჯავახურში, დასავლური დიალექტების (აჭარულის, იმერხეულისა და გურულის) გავლენით, ისე მაგრად დამკვიდრებულა ანალოგიური სახის რეგრესული დისიმილაცია, რომ მას ემორჩილება პრევერბისეული ხმოვანიც (დიერქვა, დიეწია, დიენდო, დიენტვრევათ, დიესახლებინა, დიეპატიეებინა, დიეძინა, ჩიეგდო; მიეკლათ, გამიეწყოთ და სხვ.). სხვა აღმოსავლური კილოები-სათვის იდენტურ ხმოვანთა თავშეყრა პრევერბებთან ბუნებრივი და ასატანია“¹.

6. 10. მეტათეზისის, ბგერის დაკარგვის, ბგერის ჩაშატების, ბგერათმონაცვლეობისა თუ სხვა ფონეტიკური მოვლენების მხრივ დაახლოებით ერთნაირი ვითარება გვაქვს აჭარულსა და შესადარებელ დიალექტებში — მესხურ-ჯავახურში.

6. 11. ცალკე უნდა გამოვეყოთ „უნდა“ ნაწილაკი, რომელიც სხვადასხვა მეტყველების ნაწილთან შერწყმით აჭარულში ენკლიტიკურ ფორმაში წარმოდგენილია ნა, ნდა, და-ს სახით: ქ კ უ ა ზ ე ნ დ ა (ქკუაზე უნდა) შემშალოს მაგ პრატმა: ა რ ნ ა (არ უნდა) გკადრებია ეს ჩემთვინ².

¹ გრ. იმნაიშვილი, ქართული დიალექტი, 1974. გვ. 107-108.

² შდრ. ი. შაისურაძე, ძირითადი ფონეტიკური მოვლენები მესხურში: გორის სახელმწიფო პედაგოგიკის შრ., ტ. 1, თბ., 1942.

ასევე, ჭავჭავურში „მეტყველების ყველა ნაწილთან გვხვდება ენკლიტიკურ ფორმაში ნაწილაკად უნდა ზმნა“ (ბერ. 248): მ გ ზ ა ე რ ო ბ ა ზ ე ნ ა გამოცადო; ვინ როგორ მოგექცევა ი ს ე ნ ა წაყვეო (ქდ. 370); შენ შვილი¹ და [=შვილი უნდა] გაგიჩნდეს და ცხენსაც კვიცი¹ და [=კვიცი უნდა] გაუჩნდეს (ქდ. 356).

მესხ. ახლა მაყრებინა მივიდნენ გოგოსთან; ხარჯინა გადაიხადოს (ქდ. 334).

6. 12. მორფოლოგიური თავისებურებებიდანაც ბევრი რამ საერთოა აჭარულსა და მესხურ-ჭავჭავურს შორის.

როგორც სპეციალური ლიტერატურებიდანაა ცნობილი, რიგი ქართული კილოების მსგავსად, აჭარულსა და მესხურ-ჭავჭავურში ხმოვანფუძიანი სახელები, როგორც ზოგადი, ისე საკუთარი (ასევე, ზოგჯერ მასდარიც) სახელობით ბრუნვაში, ჩვეულებრივ, ა/←||ი/ნიშნითაა წარმოდგენილი:

აქ. ფილინთაჲ, წყერიფეხაჲ, ზექიეჲ, ფეხტკუ-
ციჲ.

მესხურშიც „სახელობითი ბრუნვის ნიშანი ი—ა ხშირად ერთვის ხმოვანფუძიან სახელებს: პატარა-ა, ალია-ა, ოქრო-ა. (ჭიებ. 138 და 143).

ჭავჭ. დედაჲ, მამაჲ... დავითაჲ, დუტუჲ, ალა-
თოჲ...¹.

მაგრამ: გააღე, მამიდაი გენაცვალოსო, — უთხრა ჯაზ ბე-
ბერმა (ქდ. 346); წამოვიდა ლალაი სახლჩი (ქდ. 356).

6. 13. როგორც აჭარულში, ისე მესხურ-ჭავჭავურში ნათესაობითი ბრუნვის თანხმომავნითი ელემენტი (ს) ჩვეულებრივ ეკვეცება თანხმომავნფუძიან და ბოლოკვეცად პრეპოზიციულ მსაზღვრელებს.

აქ.: დელი[ს] პირი, ყურძნი წვენი, მაწნიდე-
ლო, ქათმი ბარკალი.

მესხ.: თათრი ცხენს რო აკმევდნენ (ქდ. 364); თავი
მამი სახემწიფოში გადვიდნენ (ქდ. 372); წქლი ყაბი
(367).

ჭავჭ.: ღამი მეხრე სახში მოდის (ქდ. 333); სადილი
ქამი შემდეგ დავიწყემთ ხნვას (333); მაყრები ეტყვიან ოჯა-
ლი პატრონ (334); ცოლი დიებმა ჩაი მუუტანეს (335).

6. 14. მიცემითში თანხმომავნფუძიან სახელებს, ჩვეულებრივ, ეკარგებათ ბრუნვის ნიშანი.

¹ ი. ლომსაძე, ჭავჭავური მეტყველების თავისებურებანი, თბ. უნივერ-
სიტეტის სტუდენტთა სამეცნ. კონფერენციის თეზისებუ., 13, 1951, გვ. 37.

აქ: ჩ ე მ ბ ა ლ ნ ე ფ წიგინები აჩუქვა მასტავლებელმა; დ ე რ ი ბ ე ფ ე უ ლ ე ფ ვაჩუქვეფ, შენი სიტყვა თუ ახდება (ნიჟ. I, 33).

მესხ.: დიდი ამ ბიჭ დაუტოვა (ქლ. 370); საქორწინო ტ ა ნ ის ო მ ო ს რ ო მოუტანებენ (369); თ ხ ო რ ე ბ ი ე ვ ო რ გვიცნე-მენ (371).

ჯავახ.: ხ ა რ სამხრობამდი აღარ ვასვენამთ (ქლ. 333); სწყვი-ტამს ა ბ ე უ რ ე ბ; ანტრევს: ტ ა ბ ი კ ე ბ და გარბის (333).

6. 15. ს ი ტ ვ ა წ ა რ მ ო ე ბ ი დ ა ნ აჭარული მესხურ-ჯავახურთან მიმართებისას განსაკუთრებით დიდ მსგავსებას იჩენს სადერვიაციო აფიქსთა მონაცვლეობისას.

აქ: ბოლოს ს ა ც ო ლ ო ს ა ც შიეკითხება; ს ა თ ა ვ ო შ ი რ ო მ წამოწუწლები, შენმეტ ვერვის ხედავ, ქო! გ ა უ თ ვ ი ლ ი, გ ა მ ზ ა დ ი ლ ი...

მესხ.: შ ე მ ო ტ ა ნ უ ლ ი, დ ა ს ვ ე ნ ი ლ ი, დ ა ნ გ რ ო ვ ო ლ ი (ძიებ. 143).

ასევე, ჯავახურში განსაკუთრებით ხშირია -ულ და -ილ სუფიქსების მონაცვლეობა მიმდებობებში, მაგ. გ ა მ ო გ ზ ა ვ ე ნ უ ლ ი, მ ო ტ ა ნ უ ლ ი, ა ყ ვ ა ნ უ ლ ი...; გ ა კ რ ი ლ ი, შ ე კ რ ი ლ ი, დ ა კ ლ ი ლ ი!

6. 16. აჭარულში მარტივ ფუძეთა რედუბლაციით მიღებული კომპოზიტებიდან ყურადღებას იქცევს: ა მ ბ უ რ -ძ ა მ ბ უ რ ი (აბდაუბდა), ბ ა ლ ა ნ -ბ უ ლ ა ნ ა (ბალლები), ზ ლ ა ც ა -ბ ლ უ ც ი (ბარბაცი) და სხვ.

ანალოგიური ფორმები არ ეუცხოვება მესხურსაც: ა რ ა ბ -მ ა რ ა ბ ი, ჯ ი ნ ჭ ა რ -მ ი ნ ჭ ა რ ი, კ ა ჭ კ ი თ -მ ა ჭ კ ი თ (ძიებ. 143).

6. 17. აჭარულში, კერძოდ ზემოაჭარულში არც ისე იშვიათად გვხვდება -დამ თანდებულის ხმარების შემთხვევები: ესენი ნ ა ფ ო -ც ხ ვ ა რ ი დ ა მ მაქ ჩამოტანილი; შ ი ა ნ ე დ ა მ აქ საკლეთი; ის ჩინგნები (ანცები) თურში ჭ ი ტ ი ნ ა მ დ ა მ უყურებდენ მაგას (ნიჟ. II, 78).

ზემოაჭარული, როგორც ცნობილია, რიგი დიალექტური თავისებურებით ენათესავება აღმოსავლეთ საქართველოს პარის დიალექტებს, განსაკუთრებით, ქართლურს. -დამ თანდებულის ფორმების არსებობა ზემოაჭარულში, შეიძლება დაბეჯითებით ითქვას, ამ მოსაზრების ნათელი დადასტურებაა.

მესხ.: მ ა ლ ლ ი დ ა მ, ც ი დ ა მ, პ ი რ ი დ ა მ, ს ო ფ ლ ი დ ა მ (ძიებ. 143).

1 მ ა ო ტ ი ო ს ო ვ ი, ჯავახურის მესხურთან მიმართების საკითხისათვის, 33. 294.

ჯავახ.: ხარ უ ლ ლ ი დ ა მ გამოუშვამთ (ქდ. 333).

აქვე დავეძინო, რომ „-დამ (=დაღმა||დაღმე) თანდებულო, რომელიც კახურსა და მესხურში იხმარება, [დადასტურდა შ. ნ.] მესხეთის მოსახლვრე სოფლების მეტყველებაში: ზეიღამ, ხიღამ, სიღამ (=საიღან), სახლიღამ...“¹.

6. 17 ა. -თვის თანდებულის პარალელურად აჭარულში გვევლინება -თვინ: ჩ ე მ თ ვ ი ნ ბ ა დ ი შ ე ბ ი ს თ ვ ი ნ, ყ ვ ე ლ თ ვ ი ნ (ნიე. II, 80).

მესხურში -თვის წარმოდგენილია შემდეგი პარალელური სახეობებით: — თვინ, -თუნ: ნიმუშები: ხ ე მ წ ი ფ ი ს თ ვ ი ნ, მ უ რ თ ქ ე თ ვ ი ნ, ჩ ე მ თ ვ ი ნ, ჯ ი ნ ჯ ი ლ ი ს თ ვ ი ნ წამუევილია ხელი (ქდ. 373). თუნ-ის ნიმუშები: შ ე ნ თ უ ნ, უ რ ჯ უ ლ თ ე ბ ი ს თ უ ნ ა, დ ე ვ ი ს თ უ ნ (ძიებ. 141, 143).

ჯავახურში თანდებულთა აღნიშნული სახეობები უფრო იშვიათია.

6. 18. აჭარულში, კერძოდ ზემოაჭარულში -ინ, -ენ-იან ვნებობებს წყვეტილში მრ. რიცხვში ხშირად ძველი ქართულისათვის დამახასიათებელი -ენ სუფიქსი აქვთ შემონახული: ბექთან ვ ი დ ა ვ ე ნ ი თ, მარა მადც აფერი გამოვდა; (ხენწიფე) ყვიროდა — მ ო მ ე - შ ვ ე ლ ე ნ ი თ, ვიწვიო; მათაც კაი არ და მ ა რ თ ე ს, ბაწრით ჩაიყვანეს გემში (ნიე. II, 90).

მესხურ-ჯავახურში ზმნის მრ. რიცხვის ძვ. ქართულისებური წარმოება ზემოაჭარულთან შედარებით ძალზე იშვიათია, შეიძლება ითქვას, სპორადული ხასიათი აქვს.

ჯავახ: მე და შენ წ ა ვ ი კ ი დ ნ ე თ, თუ მე მოქკალ, მე დამრჩეს ეს ქვეყანაო (ქდ. 351).

6. 18ა. აჭარულსა და მესხურ-ჯავახურს შორის მსგავსება დასტურდება სახელთა მრ. რიცხვის წარმოების თავისებურებათა თვალსაზრისითაც.

აჭარულში მრ. -ებ ფორმანტისეულ და ფუძის ბოლოკიდურ ე-ე ხმოვნებს შორის დისიმილაციის ნიდაგზე მიღებულია მრავლობითში ასეთი ფორმები: კ ი ლ დ ა ე ბ ი (←კილდიები←კილდეები), ლ ე ლ ა ე ბ ი, პ ა ქ ს ა ძ ა ე ბ ი (სოფლის სახელია).

ასეთივე შედეგია მიღებული მრ. -ებ სუფიქსის ზოგიერთ -ა ხმოვანფუძიან და თანხმოვანფუძიან სახელებზე დართვისას: ხ ო -

¹ ბ ე რ ი ძ ე, ქართული ენის ჯავახური კილო: მაცნე (ქართული ენისა და ლიტერატურის სერია). 4. 1972, გვ. 145.

ჯე ბ ი, უ ს ტ ა ე ბ ი, ლ ო ყ ა ე ბ ი, ა დ ა ე ბ ი, ბ ე გ ა ე ბ ი, ს ი რ-
თ ა ე ბ ი (გორები).

ანალოგიური სურათი (მცირე გამონაკლისათ) გვაქვს მესხურ-
ჯავახურში. მესხურში ეს მოვლენა ასეა კვალიფიცირებული: რო-
გორც წიგნი, -ებ სუფიქსის დართვისას წინ ჩნდება ი ელემენტი. თუ
მოვიგონებთ დისიმილაციის კანონს ეე—იე, რომელიც ეგზომ მოქ-
მედია ჩვენს დიალექტში, ამ ი-ს ასეთ ახსნას ვუპოვით: იგი უნდა იყოს
მიღებული ე-ბოლოკიდურიანი და ა-ბოლოკიდურიანი სახელებისა
და -ებ სუფიქსის შეხვედრის ნიადაგზე... ეებ→იებ, აებ→ეებ→იებ.
კერძოდ, ა-ბოლოკიდურიანებში იებ მიღებულია ასიმილაციის სა-
ფეხურის გავლით¹. ო- და ე-ბოლოკიდურიანთ ეს, რასაკვირველია,
არ მოუღოთ. თანხმოვანფუძიანები კი, ანალოგიით, იებ-ს ატარე-
ბენ. ე: რ ა მ ი ე ბ ი, ს ა ქ მ ი ე ბ ი, ტ ყ ი ე ბ ი, კ ლ დ ი ე ბ ი; ა:
დ ი ე ბ ი, ღ რ თ ი ე ბ ი, მ თ ი ე ბ ი; თანხმ.: რ ძ ლ ი ე ბ ი..., მ ტ რ ი-
ე ბ ი..., ძ ვ ლ ი ე ბ ი..., ც ხ ვ რ ი ე ბ ი (ძიებ. 144).

ამავე რიგისაა მრავლობითობის ებ სუფიქსის დართვისას ა და
ე ბოლოსმოვნიან სახელთაგან წარმომდგარი მრ. რიცხვის ფორმე-
ბი ჯავახურში: მ თ ი ე ბ ი (←მთეები←მთაები), დ ი ე ბ ი, ე გ ი ე-
ბ ი, კ ლ დ ი ე ბ ი...

ანალოგიურად ხმოვანფუძიანებისა, „იებ“ სუფიქსს დაირთავენ
თანხმოვანფუძიანებიც, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ სახელის ფუ-
ძე შეკუმშულია, სახელი კი ერთმარცვლიანია: გ ლ ი ე ბ ი, რ ძ ლ ე-
ბ ი, ძ ვ ლ ი ე ბ ი, მ ხ რ ი ე ბ ი (ბერ. 239).

6. 19. აჭარულში, კერძოდ. ზემოაჭარულში მესხურ-ჯავახურ-
რის მსგავსად წყვეტილში -ე ბოლოსართიანი ზმნის ფორმა I და II
პირში -ვი ელემენტიანია: შაშინჯველაჲ (სასინჯველაჲ) რომ მობ-
ძანდი, რა გვინახევი ყუსური; წყალი მასვი კოკითა, გამა-
ძღვევი კოცნითა.

მესხურშიც „ე-დაბოლოებიან ზმნებს ერთვის ვი—ი მარცვა-
ლი: შეუხვიევი, მოვსპევი, დავხოცევი, ნახევრ,
წამოიღე და მისთ.“² (ძიებ. 148).

¹ შდრ. ი. შაისურაძე, ძირითადი ფონეტიკური მოვლენები მესხურში.
გორის სახელმწიფო პედინსტ. შრ. I, თბ. 1942, გვ. 140-141.

² შ. ძიძიგური ამ ფორმის გაჩენას აჭარულში მესხურის გავლენით
ხსნის (იქვე, გვ. 148).

ჯავახ.: გავაკეთე ვი, მოვთიბე ვი¹; ზოგი კი მე ვნახე ვი (ქდ. 353).

ეს მოვლენა, — როგორც მითითებულია სამეცნიერო ლიტერატურაში, — ნიშანდობლივია მხოლოდ ქართლურისათვის. რიგ ქართულ დიალექტებში ასეთი ფორმები სამართლიანად არის მიჩნეული ქართლურის გავლენით გაჩენილად².

6. 20. ქართული ენის რიგ დიალექტთა მსგავსად შე-ზმნისწინს ენაცვლება შა-, მაგრამ ამ მოვლენის პირობად ითვლება მო-ს დართვა: ლოდას გარედამ შამჟაკრავთ ჯიხურ; შამჟრიგეს თეთ-თეთრი პურები.

მართალია, დაიძებნა რამდენიმე მაგალითიც, როცა შე—შა-ს, მაგრამ ეს მოვლენა აქ კანონზომიერების ხასიათს არ ატარებს, მაგ.: კიდვენ არ გჰკეთო, თუარა ყურეფ შაგაფრეწ (ნიფ. II, 94).

მესხურ-ჯავახურში პრევერბებთან დაკავშირებით, თავისებურებანი გაცილებით უფრო მრავალფეროვანია, ვიდრე აჭარულში.

მესხურში „პრევერბები მო-, შე-, გამო- (შემო...), ამო- წარმოდგენილია მა-, შა-, გამა (შემა...), ამა-ს სახით: მა-: შამეშიინა...; გამა-: გამამიცხეთ...; ამა-: ამამიყვანეთ.

ამ მოვლენით მესხური ძირითადად აღმოსავლური კილოების რიგში დგას, მაგრამ, აღსანიშნავია, რომ ანალოგიური ფაქტი აჭარულისა და იმერხეულისთვისაც არაა სულ უცხო. იმერხეულ-აჭარულ-მესხურ-აღმოსავლური კილოები ამ მხრივ ერთ ზოლზე ექცევიან. უნდა ვიფიქროთ, რომ აჭარული-იმერხეულში ეს თავისებურება მესხურის შენაძენია (ძიებ. 144).

ჯავახურშიც ზმნისწინთა ნაირსახეობანი ძირითადად გამოწვეულია ფონეტიკური პროცესების შედეგად: გეშეექცივი, დფეპყრო, ჩეეტევა, წეეკითხა, მემესალმა.

რთულ პრევერბებში კი ორმაგ პროცესებთან გვაქვს საქმე. ვნებითის ე-ს ემსგავსება პრევერბისეული ო და გვაძლევს ეე-ს (ოე), ხოლო ასიმილირებული ე პრევერბისეულ ა-საც იმსგავსებს და ვიღებთ:

ამო+ე—ამეე—ემეე: ემეეგლიჯა...

გეშეექცივა...

¹ ო. ლომსაძე, ჯავახური მეტყველების თავისებურებანი, თბ. უნივერსიტეტის სტუდენტთა სამეცნ. კონფერენციის თეზისები, 13, 1951, გვ. 37.

² ქ. ძოწენიძე, ზემოიმერული კილოკავი, გვ. 91. მისივე ზემოიმერული კილოკავი (ჭიათურის მიმდებარე სოფლების მეტყველების მიხედვით), გვ. 388, რომელიც დამოწმებულია გ. იმნაიშვილის მიერ შრომაში: ქართული დიალექტი. I. 1974, გვ. 90-91.

ჩ ე მ ე ე ტ ა ნ ა...
წ ე მ ე ე წ ი ა...
შ ე მ ე ე წ ყ ო...
გ ე ღ ე ე წ ო ღ ე ბ ო ღ ა... (ბერ. 236).

6. 21. აჭარულსა და მესხურ-ჯავახურს შორის საზიარო მოკლებთან ერთად დადასტურდა განსხვავებულობაც ზმნის თემატური სუფიქსების გამოყენებაში.

აჭარულ დიალექტში -ავ და -ამ სუფიქსიან ზმნებს ნამყო უწყვეტელსა და პირველ კავშირებითში ახასიათებთ -ევ-დ, -ვი-დ და -ემ-დ. -მი-დ წარმოება. ამდენად აქაც დღემდე შემონახულია გადმონაშთის სახით -ავ და -ამ სუფიქსიან ზმნათა უღლების ძვ. ქართულის ნორმა. ოღონდ უნდა დავძინოთ, რომ აჭარულში წინააღმდეგ ძვ. ქართულის წარმოებისა, უწყვეტლის I-II პირში -ევ-დ ფორმანტთა პარალელურად ვხვდებით -ვი-დ ელემენტსაც. ასეთივე პარალელური ფორმები გვაქვს -ემ-დ, -მი-დ წარმოების დროსაც! კარქა და ვ ნ ა ყ ვ ი დ ი თ მიწას, დ ა ვ ა ს ხ ე მ დ ი თ წყალ და ნემრენ მო ვ ზ ი ლ ე ვ დ ი თ; რას მ ე ი წ ვ ე ლ ვ ი დ ე ნ შენი ხრიკები, შუამთობამდინ გაშრენ ი მუღრეგები (ნიყ. II, 95—96).

ზოგიერთი -ევ სუფიქსიანი ზმნა -ამ თემის ნიშნითაა წარმოადგენილი, ხოლო -ებ თემის ნიშნიანი — -ავ, -ევ თემის ნიშნით, მაკ.: მ ი ვ ა რ თ ვ ა მ...
-ებ თემის ნიშნის ნაცვლად ჩვეულებრივ -ობ გვხვდება სტატიკურ ზმნებში: კ ა ნ კ ა ლ ო ბ დ ა; რას ა პ ი რ ო ფ...

არის შემთხვევები, როცა ზოგიერთ ზმნასთან -ებ თემის ნიშნის ნაცვლად გვხვდება -ი: რატონ არ უ ჯ ე რ ი მასტავლებელს, კო!

მესხურ-ჯავახურში, — როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნული, — ზმნის თემის ნიშანთა მონაცვლეობის მხრივ ძირითადად ერთნაირი ვითარება გვაქვს. „მიუხედავად იმისა, რომ ჯავახურში, თემის ნიშნების მონაცვლეობა ნებისმიერია, შეიძლება დად-

1 ეს საკითხი აჭარულში პირველად გაარკვია მ. ცინცაძემ (იხ. მისი, კირნათ-მარადიდის მეტყველების თავისებურებანი: რუსთაველის სახელობის ბათუმის სახელმწ. პედინსტიტუტის სტუდენტთა შრ., 1, 1954). გ. დეეტერსის აზრით, — შენიშნავს გრ. იმნაიშვილი (ქართლური დიალექტი, 86, სქოლიო 58), — ევ მიღებულია ფონეტიკურ ნიადაგზე (-ავ—-ევ-იდ). „შენ ჰკითხვედ“ (=ჰკითხვიდ) და „იგი ჰკითხვიდა“ (=ჰკითხვდა) სხვადასხვა ფონეტიკური სახეობა (L. Deeters, Der Karthvelische Verbum. Leipzig, 1930 § 232, გვ. 134).

ვინდეს ზოგადი წესი, რომელსაც აქვს თავისი გამონაკლისებიც. ზოგადი წესი ასეთია:

1. მონაცვლეობა ხდება მხოლოდ I სერიის ფორმებში.

2. მონაცვლეობენ მოქმედებითი და საშუალი გვარის ზმნების თემის ნიშნები.

3. -ავ, -ებ, -ობ სუფიქსები იცვლება -ამ//ან, -ემ//ენ, -ომ//ონ ბოლოსართებით: ა) -ავ და -ებ ბოლოსართის მონაცვლე -ამ//ან ძირითადად იხმარება აწმყოსა და მომავლის მწკრივებში. ბ) -ემ//ენ იხმარება უწყვეტლის, კავშირებითისა და მათგან ნაწარმოებ ფორმებში. გ) -ობ სუფიქსი აწმყოსა და მომავლის ფორმებში იცვლება -ომ//ონ ბოლოსართებით, მაგრამ უწყვეტელში, კავშირებითსა და მათგან ნაწარმოებ მწკრივებში გვხვდება პარალელური ფორმები -ემ//ენ ბოლოსართებით ვაქემდი//ნდის ტიპის ზმნებისა. ამ ზმნებს კავშირებითი II ო-თი აქვს ნაწარმოები (ვაქრობ — ვა-ვაქრო...).

4. თუ ზმნა ნამყო სრულში ა-ზეა დაბოლოებული (ყერა, აკოცა, აჩვენა...), მაშინ -ების რეფლექსი -ამ არის, ხოლო თუ ო-ზეა დაბოლოებული (გაადგო, წაიღო, გაიგო...), მაშინ ემ¹.

ამ საკითხთან დაკავშირებით უფრო ადრე შ. ძიძიგური მესხური დიალექტის მონაცემების მიხედვით დაასკვნის: ე. წ. I სერიის მაწარმოებელი სუფიქსები ანუ I სერიის თემატიკური ნიშნები საყურადღებოა როგორც მასალობრივად, ისე ფუნქციურად. სალიტერატურო ქართულისაგან განსხვავებით გამოყენებულია შემდეგი მასალა: -ამ, -ემ, -ან, -ენ, -ონ, -ინ (ძიებ. 145).

6. 22. აჭარულსა და მესხურ-ჭავჭავურს შორის ბევრ შემთხვევაში ერთგვაროვნება და ზოგ რაშიმე უმნიშვნელო განსხვავებულობაც შეინიშნება სინტაქსურ მოვლენათა თავისებურებების მხრივაც.

რიგი ქართული დიალექტების მსგავსად, წინადადების ესა თუ ის წევრი, რომელიც სალიტ. ქართულის ნორმით მიც. ბრუნვის ფორმით უნდა ყოფილიყო, აჭარულში უნიშნადაა წარმოდგენილი, ხოლო სინტაგმაში ნათ. ბრუნვის ფორმით სავარაუდებელი პრე-პოზიციული მართული განსაზღვრება ბრუნვის ნიშნის (-ის) თანხმონითი ნაწილის (ს) გარეშე: მუდამ ლ ა მ ა ზ ე ფ (ლამაზებს) ემერაყოფ, არ მეტყობა გარედანა; ყ უ რ ძ ნ ი წ ვ ე ნ ი, ქ ა თ მ ი ბ ა რ კ ა ლ ი ...

¹ გ. ბერიძე, ქართული ენის ჭავჭავური კილო (მორფოლ. თავისებურებანი): მაცნე (ენისა და ლიტერატურის სერია), 4. 1972, გვ. 147.

მესხ.: გენერლებ მისცა, აქლემ ვაჩუქამ, დევებ ეძინენ; მივიდა ხი ძირასა, ბრინჯი ფლავი (ძიებ. 150).

ჯავახ.: დედოფალი ყათირ გამოაბა კუღზე და გაქანებულ ყათირ დააგლეჯინა (ქდ. 337); მერე ამ ერბოთი აცხოვენ ბიშ, ლუხუმ, ჭირიხტას და სხვა (335); თინი ჯამით არაყს აწოდებენ (354).

6. 23. აჭარულში დასავლური დიალექტების მსგავსად გარდაუვალი ზმნა მე-2 სერიაში ქვემდებარეს მართავს როგორც მოთხრობითში, ისე (იშვიათად) სახელობითში: რაცნამ გიეჩხაკუნა და ფირალებმა წამოცვინდენ ზეზე (მაგრამ: ბოლოს აიქოსააც შამუბრუნდა მეგემ).

ეს მოვლენა მესხურში ქართლურისებურადაა წარმოდგენილი: „როდესაც გარდაუვალ ზმნას გარდამავალი მოსდევს უშუალოდ, წყვეტილში სუბიექტი გარკვეულ მემთხვევაში მოთხრობითში დგას: ამ ბიჭმა მივიდა, ააყენა...; გამოარდა ვაჟამ და თავი მოსჭრა.

მაგრამ არის შემთხვევა, როცა გარდაუვალ ზმნას ისევ გარდაუვალი მისდევს, მაგრამ სუბიექტი მოთხრობითშია: ამან ადგა და წავიდა; ადგა ამან, ავიდა სახში (დაყოფა ჩვენია; ძიებ. 151).

რაც შეეხება ჯავახურს, სათანადო მასალებში მსგავსი სინტაქსური მოვლენა არ შეგვხვდებოდა.

6. 24. აჭარული და მესხურ-ჯავახური ყურადღებას იქცევენ ლექსიკური შედგენილობის თვალსაზრისითაც. დასახელებული დიალექტების ლექსიკურ ფონდებში გვხვდება ბევრი ისეთი სიტყვა ან ცალკეული გამოთქმა, რომლებიც ქართული ენის სხვა კილო-თქმებში ან სულ არ დასტურდება, ანდა რამდენადმე განსხვავებული შინაარსითა თუ გრამატიკული გაფორმებითაა დამკვიდრებული.

6. 24ა. მესხურ-ჯავახურ ლექსიკურ ფონდში, მსგავსად აჭარულისა, გამოიყოფა რიგი არქაული ფორმები და უძველესი ლექსიკური მონაცემები, რომლებიც მრავალმხრივ იქცევენ ყურადღებას, განსაკუთრებით ისტორიული დიალექტოლოგიის თვალსაზრისით.

აჭ.: გარგანი, ზაკუელი, სასირე ბადე, დამიობაჲ, დავვაჯება, ზითუალი, საფერხელი, ფეშხუმი, ფხე (←მხე←მხევალი), კელობს, ნერჩი, უსკურა და სხვა¹.

¹ სიტყვების განმარტება იხ. ნიქარაძე, ქართული ენის აჭარული დიალექტი. ლექსიკა, 1971, გვ. 32-36.

მესხ.: რემა, შიგან (შდრ. აჭ. შიგან), კაპანი, კარაპანი, მორბელი, ფეშხუმი, წაფელი, ჭოჭი, ჯილდა, პაშტა და სხვა¹.

ჯავახ.: ასტამი, ასპიტი, დაბურვა, კაპანი, სართაულა, ბაგა, უზვი, ურწანი, ერდო და სხვა².

6. 24ბ. სამივე დიალექტის ლექსიკურ ფონდებში ჭარბადაა წარმოდგენილი აღმოსავლური (არაბული, სპარსული, თურქული) ენებიდან მომდინარე სიტყვები და ფრაზეოლოგიური გამოთქმები, რომელთაც ერთგვაროვანი ისტორიული საფუძველი აქვს. ბევრ შემთხვევაში ლექსიკური ნასესხობანი უცვლელადაა შესული დასახელებულ დიალექტებში, ხოლო ზოგჯერ საკმაო ცვლილებანი განუცდია როგორც ფონეტიკურ-გრამატიკული თვალსაზრისით, ისე სემანტიკურადაც³.

აჭარულსა და მესხურ-ჯავახურში დაცულია: ა. არაბული წარმოშობის ლექსიკა: აჯაფ, ინადი, ჰერსი, გეყურბანე, აღდი, ეყრები (შდრ. მესხ.-ჯავახურში აყრაფი), ფუხარა, ხებერი (მესხ. ხაბარი), ვესიეთი (მესხ.-ჯავახ. ვესიათი), ზალუში, იბრეთი (მესხ.-ჯავახ. იბრათი), მეხსუს (მესხ.-ჯავახ. მახსუს), მუზი, ყეზა (მესხ.-ჯავახ. ყაზა), ჰაჯეთი (მესხ.-ჯავახ. ჰაჯათი) და სხვა. ბ. სპარსული წარმოშობის სიტყვები: ბაზირგარი (შდრ. აჭ.-ში ბეზირგანი), დოსტი, ერიშტი, ვერანა, თემბელი (მესხ.-ჯავახ. თამბალი), მალა, მაიხოში, ქოშე (მესხ.-ჯავახ. ქოშა), აბდესი, ფიშმანი და სხვა. გ. თურქული წარმოშობის სიტყვები: აჯელი (მესხ.-ჯავახ. აჯილი), ანჯახ, ბაღდიზი // ბაღდუზი, ბიში, სექვი (მესხ.-ჯავახ. საქვე), აბლა, აბრანი, ბაირამი, სური, თესპე, ყაბი და სხვა.

ამრიგად, აჭარულის მესხურ-ჯავახურთან შედარება-შეპირისპირების შედეგად შეიძლება დავასკვნათ, რომ აჭარული ძირითადად დასავლური კილოების ჯგუფს მიეკუთვნება, ხოლო მესხურ-ჯავახური — აღმოსავლურ კილოებს (უმთავრესად ქართულს).

„მესხურის (ასევე, რამდენადმე ჯავახურის შ. ნ.) დაფენებაში გამოიყოფა რამდენიმე ძირითადი მნიშვნელობის ნიშანი, რომლებითაც ეს დიალექტი მჭიდროდ უკავშირდება დასავლურ კილოებს“ (შ. ძიძიგური).

1 ი. მაისურაძე, მასალები მესხური ლექსიკიდან: რუსთაველის სახელობის ბათუმის სახელმწ. პედაგოგ. შრ. IV. 1954; ქდ. მესხური ლექსიკონი.

2 ს. მელიქიძე, ჯავახური დიალექტის ლექსიკიდან: ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში. 3. 1973; ქდ. ჯავახური ლექსიკონი.

3 ვერცლად ამ საკითხზე იხ. ქვემოთ: ლექსიკა.

აჭარულის მიმართება იმერხელთან

7. 1. აჭარული და იმერხელი დიალექტები, როგორც ეს სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, ენობრივი თვალსაზრისით ძალზე გვიან ერთიანდებიან. „ქორხის ხეობაში მოქცეული იმერხევის მეტყველება (მეტყველება მუსლიმანი ქართველებისა), როგორც ნ. მარის მასალების მიხედვით (Март, Дневник поездки в Шавшетню и Кларджетню, ТР. VII, 1911) იმერხელის ეწოდება, არსებითად გურულ-აჭარული ბუნებისაა... უნდა ვივარაუდოთ, რომ მესხურის „დასავლური ფენა“ იმ დიალექტური ერთეულის ნაყოფია, რომელიც შემდგომში გადაშენდა და „ნამსხვრევების სახით-და“ შემორჩა ჩვენს დრომდის, და რომელსაც პირობით იმერხელის სახელით ვიცნობთ“¹. ამ ორი კუთხის (ერთის მხრით აჭარისა და, მეორეს მხრით შავშეთ-კლარჯეთის) მკვიდრთა მეტყველების ასე დიდი მსგავსება, ეჭვი არაა, განაპირობებს ერთნაირმა ისტორიულ-ეთნოლოგიურ-გეოგრაფიულმა ფაქტორებმა. ორივე მხარემ ისტორიულ წარსულში ძნელბედობის ერთნაირი გზა განვლო ძირითადად: „XVI საუკუნეში ოსმალო თურქებმა ნაწილნაწილ მოკვლიეს ეს აყვავებული მხარე (ტაო-კლარჯეთი, შ. ნ.) საქართველოს და ქართველები ძალით გაამაჰმადიანეს, ენა წაართვეს, ტრადიციები დაავიწყეს. 1878 წელს ნაწილი მიტაცებული მიწებისა ჩვენს ქვეყანას დაუბრუნდა, მაგრამ იმდენად აოხრებული და გაპარტახებული, რომ მოსაძებნი გახდა ისეთი ცნობილი კულტურული ცენტრები, როგორიც იყო ხანძთა და შატბერდი“ (ქდ. 377).

აჭარულ-იმერხელს შორის, როგორც ამის შესახებ ქვემოთაც გვექნება მსჯელობა, მსგავსება დადასტურდა როგორც ბევრითი შედგენილობისა და გრამატიკული თვალსაზრისით, ისე განსაკუთრებით ლექსიკაში.

7. 2. ორივე დიალექტში ბევრითი შედგენილობიდან ყურადღებას იქცევს **ჟ**, რომელიც ორივეში ძირითადად ერთნაირ ბგერობრივ პოზიციებში ჩნდება:

აჭ.: ჟი ვ ა ნ ა ჟ, კ უ ტ ტ ა ნ ტ რ უ ქ ა ჟ (ბოლოქანქარა), ბ ა ბ ო ჟ. ნათესაობითსა და მოქმედებითში: ... ჩემ საწოლი ლ ო ბ ი ა ჟ ს ძირი ბენჩქიაჯო; ბ ა ბ ო ჟ დ ა ნ ქონდა ვესიეთი (ანდერძი).

¹ შ. ძიძიგური, ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, 1970, გვ. 137.

იმერხ.: ზოკროძე ჩივის... 58; დედესებები გეძახდა, არ შეუძლოდი იმ საქმეში (50); ფენჯერაა და ვიყურებო: შავათ მეჩვენება თეები (50).

ა აჭარულში გვხვდება ფუძის შიგნითაც (იგი წარმოქმნილია ფონეტიკურ ნიადაგზე): შაანე დამ აქ საკლეთი; წოლმარემ გუმკლავდა მეგემ; როცხა იქნება, შენთვინაც მეცელი.

იმერხ.: ვერ დეექირეს ფირალები (46); თაში ბასხუნი დემეცა: მაშინ მექლა ზაფთიებაში (იქვე)¹.

ა აჭარულ-იმერხელში დაცულია უცხოური (არაბ.-სპარს.-თურქ.) წარმომავლობის სიტყვები².

აქ.: შეთანო, ძალი, დემო.

იმერხ.: ფატყიმე დეთიმათ დამჩა, მისთინ მომდის ცრემლიები (50); აინათ გაუხედა ყაავაზმა (65).

7. 2ა. უმარცვლო უ აჭარულში გვხვდება იმ შემთხვევაში, როდესაც ის მოსალოდნელია ძვ. ქართულის მიხედვით. იგი, როგორც ცნობილია, წარმოადგენს დავიწროებულ უ-ს, ვ-საკენ გადახრილს: თქალი, ნაკუთერცხალი, თქუა.

გარკვეულ შემთხვევაში უმარცვლო უ მიიღება უ-ს დასუსტების შედეგად: შამუატანია, წამუელ, ვათხუე და მისთ.

ანალოგიური შემთხვევები არაა უცხო იმერხელისათვის, რასაც მოწმობს ქვემოთმოყვანილი სათანადო მაგალითები: ბიჭიც წეუდა (56), სახელი ბანი ხანუმი ერქუა (59); იმ ქელოლანს აჩუქუა (62); მეგემ თლათ წევან და ძინუან (63).

როგორც ცნობილია, თანხმოვანთა (განსაკუთრებით ვ-ინის) გამარცვლიანების შემთხვევები არაიშვიათია ქართული ენის ისეთ დიალექტებში, რომელთაც განიცადეს უცხო (ძირითადად თურქულის) ენის გავლენა (ინგილოური, ფერეიდნული, მესხური). ამიტომ შეიძლება აქ თურქული ენის გავლენის საკითხი დაისვას. თურქულისათვის ხომ თანხმოვანთა გამარცვლიანების ტენდენცია სავსებით კანონზომიერი მოვლენაა.

7. 3. ბგერათსისტემიდან, წინააღმდეგ აჭარულისა, იმერხელში ყურადღებას იქცევს ძ→ზ-ს ტენდენცია. არაა ძნელი მისახვედ-

¹ იმერხელისათვის დამოწმებული მაგალითები ამოღებულია შარის ნაშრომიდან *Дневник поездки в шавшетию и Кларджетию*, ТР. VII, 1911. აქ მითითებულია მხოლოდ გვერდები.

² უცხოურ სიტყვებში ა ფონემას წარმოადგენს.

³ აქაც და ქვემოთაც დიალ. სიტყვების განმარტებას დაინტერესებულნი მკითხველი იპოვის ჩვენს შრომაში: ქართული ენის აჭარული დიალექტი. ლმქ-სიკა. 1971.

რი, რომ აქ საქმე უნდა გვექონდეს თურქული ენის გავლენასთან. როგორც ცნობილია, თურქული ენის ბგერათსისტემაში *ძ*, როგორც ფონემა, არ გვხვდება. ამიტომ ისეთ ქართულ ფუძეებში, სადაც *ძ* ბგერაა მოსალოდნელი, იგი ყოველთვის შეცვლილია ზ-ენით: სოფელი მტერი გემიხდა, მი *ზ* ე ბ ნ ი ა ნ სამყოფნელსა (47); ალი აღამ დე მი *ზ* ა ხ ა: მეგან, მე ვარ ჭელეთოლი (48); სიზმრებიც რომ წემიხდება, ზ ა ლ უ ა ნ გავდერდიანდები (48).

აჭარულში ანალოგიური მაგალითები არ გვხვდება, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ერთადერთ მაგალითს „ზროხა“, მაგრამ ეს უკანასკნელი არ დგას იმავე სიბრტყეზე, როგორც ზემოთგანხილული მაგალითები. ეს ერთადერთი ფორმა („ზროხა“) ექვი არაა, ჰე. ქართულიდან უნდა მომდინარეობდეს.

„*ძ-ზ* საგულისხმო ფაქტია — შენიშნავს შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი. ცნობილია, რომ ინგილოურ კილოში ეს შენაცვლება ხუნაურის გავლენით სისტემად იქცა. *ძ* განიდევნა მეტყველების მთელ სივრცეზე და მისი ადგილი ზ-მ დაიკირა. იმერხეულშიც ვამჩნევთ ამ ტენდენციას... ამგვარად, ინგილოური, იმერხეული და მესხური ამ მხრივ ერთ ხაზს მიჰყვებიან. ამის სათავეა უცხო ენა, რომლის გარემოცვაშიც ისინი იმყოფებიან (ძიებ., 142).

7. 3ა. თურქულისავე გავლენას უნდა მიეწეროს რუსული „სიბირის“ უცვლელად გადასვლა იმერხეულში: არავინ არ გადამარჩენს, გამაგზავნიან ს ი ბ ი რ შ ი (47). ასეთივე ფორმით გვხვდება ეს სიტყვა აჭარულშიც: ბუნტის თავეფს ს ი ბ ი რ ი და სალოვკა არ აცდებოდა, შვი ჭიიმე.

7. 4. იმერხეულში დადასტურებულია ჰ ბგერა, რაც ასე უცხოა აჭარულისათვის: ამას ჯ ე ვ ი ქ ვ ი ა; „ი ფ ე რ ტ უ ლ ე თ“-ო, „ი ს ა მ ე თ“-ო, ის თქმა არი (ქდ. 379).

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ იმერხეულში „შემორჩენილი ზოგი ფონეტიკურ-გრამატიკული მოვლენა (ბგერა *ქ*...) და ლექსიკური ერთეულები (პაშტა, ნეკერი...), რომლებიც დამახასიათებელია აღმოსავლური კილოებისათვის (ქართლურის, კახურისა და სხვ.), ადასტურებს მასში ქართლურის ფენის არსებობას, როგორც ეს ისტორიული ცნობების თანახმად მოსალოდნელი იყო (ქდ. 378).

7. 5. ფონეტიკური პროცესების მხრივაც ძირითადად ერთ ხაზს მიჰყვებიან აჭარული და იმერხეული.

ხმოვანთა პრევერბისეული ასიმილაციის მაგალითები აჭარულში: გ უ დ გ ა თავის გზას; დ უ დ გ ა თვალი; გ უ დ უ წ ი რ ა და გადასცო ყადის (ნიქ. 11, 27).

იმერხ.: დ უ უ ძ ა ხ ა ბიჭი (59); წ უ უ ყ ვ ა ნ ა ერთი ცხენი (63); ამეილო ბილაზუჯი... და დ უ უ დ ვ ა (59).

7. 5ა. შეიძლება ფუძისეულმა ე ხმოვანმა დაიმსგავსოს პრევერბისეული (ა, ო) ხმოვნები და სრული ასიმილაციის ასეთი მაგალითები შეგვხვდეს აჭარულში: დ ე ე წ ი რ ა, ჩ ე ე ტ ა ნ ა...¹.

იმერხ.: გულში მერაყ რომ ჩ ე მ ე ვ დ ე ბ, გაბუკვილივით დავჯდები (49); თაში ბასხუნი დ ე მ ე ც ა, მაშინ მეჯკლა ზაფთიებაში (48).

7. 6. ნაწილობრივი ხმოვანთა ასიმილაცია აჭარულში იშვიათია, მაგრამ ზემოაჭარულის ზოგიერთი სოფლის მეტყველებაში აქა-იქ მაინც შეინიშნება: ერთი კიდე დ ო უ კ ა რ კეკელა და მარო, რა იქნება!

იმერხ.: შიგან დ ო უ კ ა რ ი ბორი... (48).

7. 8. აჭარულისათვის დამახასიათებელია ეე→იე→აე-ს ტიპის დისიმილაცია. იმერხულში კი, მსგავსად რიგი ქართული დიალექტებისა, გვხვდება ეე→იე სახის დისიმილაცია: ვინცხას თუ შ ი ე ძ ლ ე ბ ა... (60); ქოროლის შ ი ე ბ რ ა ლ ა (62).

აჭ.: დ ე ე წ ი რ ა; შ ა ე ჭ ე დ ა კიბილი; გ ა მ ა ე ს ხ რ ი კ ა.

იმერხ.: ვინცხას თუ შ ი ე ძ ლ ე ბ ა (60); ქოროლის შ ი ე ბ რ ა ლ ა (62).

სახელებში:

აჭ.: დ ე ლ ა ე ბ ი, პ ა ქ ს ა ძ ა ე ბ ი (ტოპ. სახ.).

იმერხ.: არავისაც არ ვაწყინე, ისე დევიარე ტ ყ ი ე ბ ი (50); ა ა შ ა -ხანუმის თ მ ი ე ბ ი (50).

მაშ, „გარდამავალი საფეხურია ე-ს დავიწროება ი-დ და ამ საფეხურზე დგას უმეტესობა იმ დიალექტური ერთეულებისა, რომელთაც იგი ახასიათებთ; მხოლოდ აჭარულს მიუღწევია აე-მდის (სიებ. 141).

7. 9. აჭარულსა და იმერხულში (უმნიშვნელო სხვაობით) ერთგვაროვანი ვითარება დადასტურდა ბგერის განვითარების (აჭ.: მურთაჭა, ხუმბრობა, ტყენჩი, საცოდვაი... იმერხ.: ახლა გოგო მოსრულა ფენჯერაზე 55; რა სა ც ო დ ვ ა ვ ა თ მე დავრჩი, ველარ მიველ ჯამი ჯარსა 47); ბგერის დაკარგვის (აჭ.: ზდილობა, ძიმე, ჭედელი, მოყრობა, იმითანაჲ, მირალოთან//მირალოსთან, შენი გული-

¹ პროცესის შემდგომი საფეხური იხ. „დისიმილაციაში“.

თვინ, ძამლეთ 'ძამლეთს, ძამლეთში'; იმერხ.: მე რომ მოვკდე-სხვას მიეცით, მე რომ მჯობდეს თვალტანათა, 49; იქ ფარი ქესა-დამჩა, 55; შენ რავაც რობძანე, 56; ზოპროთან მიმიყვანე 58), სუბსტიტუციის (აჭ. ნამუნასტრევი, ზუმა, ონაგირი, ქამო 'ქვემო' ჩოულობა; იმერხ.: ერთი კიდომ ქოსა კაცი იყო, 65; ქომოდან წისქვილ ქვეშ დეიმალე, 64; ნახაკაცი კუჩხეში, 64), მეტათეზისის (აჭ.: კროფლი, ზრუგი, დერეჟენი, პეკში, ხერტალი, სურიელი; იმერხ.: ფირალმა და ლესგი ჯიხრა, დავამღეროთ ჩონგურები 47) და სხვა ფონეტიკურ მოვლენებში.

7. 10. მორფოლოგიური თავისებურებებიდან ორივე დიალექტში ხმოვანფუძიანი სახელები სახელობით ბრუნვაში ბოლოვდება **ა** (—//ი) -თ (აჭ.: ალაზანაჲ, ვესილეჲ, განდაგანაჲ; იმერხ.: რა და რაჲ გინდა საჭმელი. 63).

7. 10ა. მოთხრობითი ბრუნვის ნიშნისეული ა ელემენტი იშვიათად ბოლოხმოვნისებთანაც გვხვდება.

აჭ.: თვითონ დეიტირა თავის დე დამა; კილარში თვალეზა გამოკეკა მამზაკუნამა.

ანალოგიური ფორმები გვხვდება იმერხელში: დუქძახა ჰასან ფაშამა ქელოლანი (61); არ მიცანება თავის დე დამა (61); გამეაარა ერთ თვემა (62).

7. 10ბ. ხმოვანფუძიანი საკუთარი სახელი წოდებით ბრუნვაში ჩვეულებრივ ვ-ინით ბოლოვდება.

აჭ.: ახმედავ! ზექიევი! მუსტაფავ!

იმერხ.: მუხამედავ, თუ წეგიკითხეს ბარათი (48).

7. 10გ. მიცემითი ბრუნვის ფორმით აჭარულში ზოგჯერ გამოხატულია ვითარების გარემოება: ჩვენში ფუტკარი კარქს მუშაობს. იმერხ.: ამ ლესკისა გამომთქმელი ნახევარზე ბეჩიავო (53).

7. 10დ. აჭარულში არის შემთხვევები, როცა ვითარებით ბრუნვას ზოგჯერ ენაცვლება სახ. ბრუნვა. იგი ფრანაში ვითარების გარემოებას გადმოსცემს: იმასაც მეტი მიეწონა; იმერხ.: მეტი შეეშინდა ქოროლის (63).

7. 10ე. ნათ. ბრუნვას არც ისე იშვიათად მოქმედებითი (დაწვევებითი) ბრუნვა სცვლის, მაგ.: ჯეფერაჲ შენიდან ზოჟლაჲ ნაწყენია. იმერხ.: ბიჭიდან შვილი არ ყავდა იმ ბეზირგანს (57); დედაბერმა ფული ეძღო ზოპროდან (59).

7. 11. თვითონ განსაზღვრებითი ნაცვალსახელის პარალელურად ხშირად იხმარება თვითან, ხოლო იმავე თვითონ ნა-

ცვალსახელს ზოგჯერ ენაცვლება თავათ: თავათ მას შეცთა მეგემ; თ ვ ი თ ა ნ მისი ხელით ჩარგო ი ჩქოლა.

იმერხ.: ეს საქმე თავათ ნეფემ ივისრა; თავათ ქელოლ-ლანმა ფერუხეთ ხანუმთან დაწვა (66).

7. 11ა. დასავლური კილოების მსგავსად აქარულში არაა გარჩეული თავისი და მისი კუთვნ. ნაცვალსახელები: თუ შექდა მისებურათ გაკნაჟულ ვირზე მის ადგილს სხვას არ დაუთმობს.

იმერხ.: ქელოლლანმა ცხენი შინ მის კალოზე გამოაბა (65); მანაც უნდა მომცეს მისი გოგო მე (60); ოდელიოღლის თუ იკითხავ, ჭვანას აქ მისი ვათანი (48);

7. 12. აქარულისათვის, მსგავსად იმერხეულისა, დამახასიათებელია — თვინ თანდებულის ხმარება (თვის თანდ. ნაცვლად): ბ ა დ ი შ ე ბ ი ს თ ვ ი ნ ვ მ უ შ ა ო ფ, თუარა, მე ახლა ცალი ფეხი სამარეში მაქ.

იმერხ.: ფატყიმე აეთიმათ დამჩა, მისთვინ მომდის ცრემლიები (50).

7. 12ა. -დამ თანდებული უპირატესად ზემოაქარულისათვის არის დამახასიათებელი: ესენი ნ ა ფ ო ც ხ ვ ა რ ი დ ა მ მაქ ჩაჰოტანლი.

იმერხ.: ჩ ი ტ ი დ ა მ ა ც მეშინოდა ღმერთ-გამჩენის დღელამეში (50): არ სვეს ცხენებმა ქურუმ ი დ ა მ წყალი (62).

7. 12ბ „გარდა“ თანდებულის მნიშვნელობით ზოგჯერ გვევლინება „მეტი“: შ ე ნ მ ე ტ ი გ ზ ა ა ლ ა რ მაქ; მ ა გ მ ე ტ ი თუარ შიგიძლიოდა, რაღას კვპირდებოდი.

შდრ. იმერხ.: შ ე ნ მ ა რ ტ ო ს ხ ვ ა არ მინდა, ას ოთხ ქითაბ გეფიცები.

7. 13. პირველი სუბიექტური პირის ნიშანი ვ, რიგი ქართული დიალექტების მსგავსად, ჩვეულებრივ, დაკარგულია: ერთი მეცვალო, უ ჩ ვ ე ნ ე ფ მე მაგას სეარს.

იმერხ.: მე საწყალმა ვისა უთხრა ჩემი გულისა დერდები (47).

7. 13ა. ასევე, იკარგება III ირიბი ობიექტის ნიშანი -ჰ და -ს: ქურდმა ქურც (=ქურდს) მოპარა და ღმერც გაეცინავო; ადგა და ერთი ჭაჭვი ალთუნი მიცა მეგემ იმ დედაბერს.

იმერხ.: ტ ა ც ე ს ფეხზე და გამეყვანეს კარში (62); ჩობანმა ცითხა, რა საჩივარ ქონდა (58).

7. 14. გარდაუვალ ზმნებში III პირის მრ. რიცხვის ირიბი ობიექტი ხშირად -ენ, -ეს სუფიქსების საშუალებითაა გამოხატული:

შუა ვზახე დ ა ე ლ ი ე ნ ე ნ საგძალი; იმათაც მიეწყინეს იქ
უოფნა.

იმერხ.: თავლახანაში აღგილი ქონდენ სეისებს (62); ჯუმ-
ბუში აქვან (62).

7. 15. -ინ, -ენ-იანი ვნებითები I სერიაში უპირატესად გვხვდე-
ბა არქაული ფორმით -ებ თემის ნიშნის გარეშე; ძე რომ გე-
წურვის საწურიაში...; თვალები ეკუთრცხლის.

იმერხ.: საყვარელ კარგა დეამალვი, არ მომიკლან ყურ-
შემითა (49).

7. 16. დასავლური კილოების მსგავსად, აჭარულში კაუზატიუ-
რობის -ინ სუფიქსი მარტო ი ხმოვნითაა წარმოდგენილი. ასევე, ნ
თანხმოვანი დაკარგულია -ევის სუფიქსში: შიმიცაჲ, ერცულულზე
კარტიკკანდა გადავართმევით ბაშფორთისთივინ.

იმერხ.: ერთი სანდულიი გააკეთებია, მუშამბალი (59).

7. 17. სინტაქსური თავისებურებებიდან ყუ-
რადლებას იქცევს შესიტყვებაში სიტყვათა შორის დამოკიდებულე-
ბის ისეთი შემთხვევა, როცა მსაზღვრელი (როგორც პრეპოზიციუ-
ლი ისე პოსტპოზიციური წყობის დროს) საზღვრულთან მართულ-
შეთანხმებული ფორმითაა წარმოდგენილი: აჰმედასი ბადი-
შია, კო, ესე? კარქ ფასში გეაყიდა, ხომ იცი, აქიფასი ხა-
რები.

ანალოგიური შემთხვევა არაა უცხო იმერხელისათვისაც: თე-
ჰარ მირზასი თავის მუშაყეთის ნათქვამი (55).

7. 18. არაიშვიათია ორივე დიალექტში სახელთა შორის შე-
თანხმების დარღვევის შემთხვევები: მაგათ შვილებმა რა-
შინდა გამჟადგენ შობლევ; ერთმა ერთ კედრიდან და მე-
რემ — მეგრე კედრიდან...

იმერხ.: შეიტყვა ჩემ ბაბამ ხებერი (59); კილოც მის
სიძემამოლუაროს (66).

7. 19. ნათ. ბრუნვის ფორმით წარმოდგენილი მართული გან-
საზღვრება, მსგავსად რიგი ქართული დიალექტებისა, ორივე დია-
ლექტში, ჩვეულებრივ, თანხმოვანმოკვეცილია: ნაპწნები გადმოგე-
ყარა პური კონი ქელივითა; წყარო თავზე...; ჰა გა-
ქარდა ი გელი შექმული, ჰა?!

იმერხ.: ბახჩი ბოლოს რომ ჩაველი, სახშიც შეიქნა ხრი-
ალი (53).

7. 20. ცალკე მდგომი თანდებული „ქვეშ“ ნაცვლად ნათესაო-
ბითისა, სახელს მოითხოვს მიც. ბრუნვაში: ქვა ქვეშ არი ჩემი

ბედი, იქიდან სულ არ იძრება; ი გელიშეკმული ზვინ ქვეშ შეეპეკა მეგემ.

იმერხ.: წისქვილ ქვეშ არი დამალული (64).

7. 21. გარდაუვალი ზმნა II სერიაში ქვემდებარეს მართავს როგორც მოთხრობითში, ისე (უფრო იშვიათად) სახელობითში: შერიფ-ბეგმა რუსეთ მიემფხრო თურმის (მაგრამ: ახლა დედაბერი შამშბრუნდა მაგას).

იმერხ.: წეუდა ქელოღლანმა ქოროღლისან (61); მივიდა ქოროღლიმ დეგირმანჩის კარში (64); მაგრამ: მივიდა ესკერი (70); დალატობა რომ შამოვდა, ვერა კაცს ველარ ვენლობი (47).

7. 22. დროის (ან ადგილის) გარემოების გადმოსაცემად ზოგჯერ -ზე თანდებულისანი სახელი იხმარება: ამ დროზე ჩიტმა მოვდა ენაზე (ნოღ. II, 84); უწინ სამ დღეზე ჩევლოდი ბაუემ.

იმერხ.: ორ დღეზე დულუნი მეითავეს (66); გეუდა გაღმაზე (67).

7. 22a. ადგილის გარემოება, რომელიც სალიტერატურო ქართულში -ში თანდებულისანი მიცემითითაა გამოხატული, აქ ამ თანდებულის გარეშე გვხვდება: საქონელ ზაფხულობით ვგზავნი ანათელათ, გვალმინდორ, კუნჭულეთ; ერთ საათზე ევდა ხულას.

იმერხ.: ჰვანას აქ მისი ვათანი (48); ჰასან ფაშა იყო სოლისტრას (61); ჩასულა ჩამლიბეს (61).

7. 23. აჭარულ-იმერხელი მეტყველებისათვის ერთობ დამახასიათებელია თურქული ენიდან ცალკე სიტყვებისა თუ გამოთქმების კალკირება. ორივე დიალექტში დადასტურდა არაერთი თურქული სტრუქტურული ფრაზა (ან გამოთქმა-შესიტყვება), რომლებშიდაც პრედიკატული წევრი ყოველთვის ქართული ზმნითაა გადმოცემული¹.

აჭ.: თერბიეს მიცემა 'აღზრდა', 'გაწვრთნა'; ეზიეთის მიცემა 'შეწუხება'; მეშვერეთი ვქნათ 'მოვითათბიროთ'; ალდის გაქრა '„ჯვარის დაწერა“'.

იმერხ.: ფარა, საქონელი მიცა... ჩირალდი ქნა (58); ჰასან უამამ ენრი ქნა (60); ხიზმეთი უნდა უყოს (62); ერთი თემენნა უყოს (66).

¹ ერცლად ამ საკითხზე იხ. ქვემოთ: სტრუქტურული ნასესხობანი — კალკი.

7. 24. ლექსიკის თვალსაზრისითაც აჭარულ-იმერხეული მეტყველება მრავალმხრივ საინტერესო მასალას იძლევა. ორივე დიალექტს დაუცავს არაერთი არქაული სიტყვა თუ გამოთქმა იმ მნიშვნელობით, რაც მათ ძვ. ქართულში ჰქონდათ. აჭარულში დაცული ლექსიკური არქაიზმებიდან (გარგანი 'არგანი', ზაქუელი, საფერხელი, ოროკი საბათი: ოროკო, სასირე ბადე, ფხე [—'მხევალი'], კანული, კოლაუზი, ლეშტერი, მათხირი, მაჭვა, შემოთარჯვება და სხვ.) საგრძნობი რაოდენობა იმერხეულშიც დადასტურდა. ასევე, იმერხეულმაც შემოინახა ბევრი არქაული სიტყვა თუ გამოთქმა (რემა, ტანტრაბა, კაპანი, მარჩილი, მერული, გამომფრინვალე და სხვ.), რაც სალიტერატურო ქართულსა და დიალექტებში იშვიათად თუ შეგვხვდება.

7. 24ა. ორივე დიალექტში დადასტურებულია მეგრულ-ჭანური წარმოშობის სიტყვები (დუდი, დუდხალი, საჯი, ფორკა, ერინჯი, თორი, კალაში, მარქვალა, ქერეჭი, ჯარგვალი და სხვ.).

7. 24ბ. სპეციფიკური დიალექტური სიტყვები: აპიმპილაქება, კოროპინი, მორბედი, პემპელა, პიმპილაქი, ყირავი, მერე, ჯუმბუში, სამა, დელიხორუმი, ბადეკეტი, ჩახრახი, ყოლსამა, ზანკალი, ურუბა, მერევი, სექვი, ფინი, მახარი და სხვა.

7. 24გ. დადასტურდა, ასევე თურქული ენის მეშვეობით დამკვიდრებული აღმოსავლური წარმოშობის ისეთი სიტყვები (აღღი, ბაირამი, რამაზანი, სალაჯა, ქულფეთი, ყათირი, ქოშე, ჯერაპი, დევლეთი, ზემბილი, ჩენგე, ყურბანი, ფუხარა, თესპე და სხვ.), რომელნიც ძირითადად ქართული ენის ისეთ დიალექტებში (მესხურ-ჯავახური, ინგილოური, ფერეიდნული) გვხვდება, რომელნიც ხანგრძლივად მოქცეული იყვნენ თურქული ენის გავლენის ქვეშ.

ამრიგად, ა. აჭარულსა და იმერხეულს მთელი რიგი საერთო მოვლენები ახასიათებთ როგორც ფონეტიკაში, მორფოლოგიასა და სინტაქსში, ისე, განსაკუთრებით, ლექსიკაში. ზოგიერთი მათგანი საზიაროა სხვა კილოებისათვისაც.

ბ. დიალექტური მასალების შედარება-შეპირისპირების შედეგად დადგინდა, რომ იმერხეული, ისე როგორც აჭარული, ძირითადად მიეკუთვნება დასავლური კილოების ჯგუფს.

გ. ორივე დიალექტურ ერთეულში რამდენადმე გამოიყოფა აღმოსავლური ქართული კილოებისათვის დამახასიათებელი ენობრივი მოვლენები, რაც მესხურ კილოსთან ახლია ურთიერთობის მანიშნებელია.

II ნაწილი

აჭაბუღის თავისებურებანი

I თავი

ფონეტიკა

ბგერითი შედგენილობა

§. 1. თანამედროვე სალიტერატურო ქართული ენისაგან განსხვავებით აჭარულში გვაქვს შუაენისმიერი ფშვინვიერი „ნახევარ ხმოვანი“ ჟ (იოტი), წყვილბაგისმიერი უმარცვლო უ, გრძელი ხმოვნები: ა, ე, ი, უ, „ნეიტრალური“ ხმოვანი ჯ, წყვილბაგისმიერი ხშულმსკდომი ძ და გემინირებული თანხმოვნები.

§. 1ა. ჟ, რომელიც ქართველურ ენებსა და მათ დიალექტებში ი-ს პალატალიზების შედეგს წარმოადგენს¹, წარმოთქმის ისე, როგორც ძველი ქართულისათვის ივარაუდება: „ენის შუა წელის მაგარ სასასთან მიახლოებით“².

როგორც ცნობილია, ჟ შედიოდა ძვ. ქართულის ბგერითს შედგენილობაში. იგი დღემდე შემორჩა ქართული ენის მრავალ დიალექტს³.

¹ ივ. ჯავთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის მე-12, მე-18 სს. I. თბ. 1964, გვ. 64.

² ა. შანიძე, ძვ. ქართული ენა: ა. შანიძე, აღ. ბარაშიძე, ილ. აბულაძე, ძვ. ქართული ენა და ლიტერატურა, თბ. 1954, გვ. 28.

³ ა-ს ნაცვლად მ. ხუბუა ამ შემთხვევაში ი-ს აღნიშნავს... ესროლეს ბარდენაი; ჰემ დღეით..., მუშიაი..., თუმცა იქვე დასძენს, რომ ეს ხმოვანი ლექსში (ავტორით: წყობილსიტყვაობაში) ზოგჯერ ქმნის მარცვალს, ზოგჯერ კი არა (იხ. მისი „ზემოაჭარის ენობრივი მიმოხილვა“, 1932, გვ. 7). ჩანს, ა-ს ნაცვლად ი ხმოვნის აღქმა მკვლევარის სუბიექტური ფაქტორით უნდა იყოს განპირობებული.

ა ქართველური ენებიდან ყველაზე უფრო ჭანურშია გავრცელებული. „[ა] სეგმენტი ბევრად უფრო გავრცელებულია ჭანურში, ვიდრე მეგრულში. ჭანურში იგი საკმაოდ ხშირია ნასესხებ სიტყვებში:

† — V: აავაშ—აავაშ (თურქ.) „ნელა“, ააზი (თურქ.) „გაზაფხული“, აერი (თურქ.) „ადგილი“;

C—V: დულაა (ბერძნ.) „საქმე“, გაენჯი (თურქ.) „ახალგაზრდა“, უაურა (ბერძნ.) „ქალბატონი“;

V—C: ეაღული (თურქ.) „სიკეთე“, ეანა შეანა „ნაირფეროვანი“, ბოაღული (sic! ბოაღუნდრული? შ. ნ.) თურქ. „უღელი“;

V—V: ბოაა (თურქ.) „ფერი“ კააა (თურქ.) „კლდე“. (იხ. თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბილისი, 1965, გვ. 69).

აქარულში ა შეიძლება შეგვხვდეს შემდეგ შემთხვევებში:

ა. ხმოვანფუძიანი (უკვეცელი) საზოგადო და საკუთარი სახელების სახელობით ბრუნვაში, სადაც მისი არსებობა შეპირობებულია ბრუნვის ნიშნის ი-ს დასუსტებით:

ერთი თხა მყავდა, [რ] ქებკაუჩაა..., დიმიძაზე ასლანაა (სახ. ბრუნვაში იგულისხმება), ბაბოა არ დაბრუნებულა, ცავ, თეთრობიდამ? ელენეა, ზექიეა...

ბ. ბოლოხმოვნიან უკვეცელ სახელებთან ნათესაობითა და მოქმედებითში (უკანასკნელში უფრო იშვიათად) ბრუნვის ნიშნის ხმოვნითი ნაწილის (ი) დასუსტების შედეგად:

ნათესაობითში: კი ვიცი, ვინცხაას ბრაღია; გონია სა-ცოლეას დაბარებული.

მოქმედებითში:

რამდენჯელნა გითხრა, მაგეჩოათ ვერ ჩამოთლი ამხელა ქუთუგ მეთქინ! უწინ ხაფე ორყვერაათ შეყვერაფენ.

აგრეთვე სახელური წარმოშობის ზმნისართებთან: აქეთ რომ მოვდიოდი, გზიპირაა რაცხა ბული ავარდა; ამწახანებაა სულ ნამსხმანი მეჭედება; ჰიდამდი უნდა იყო ასე ტყულათა-ლაა, უსაქმური, ჰა?!

გ. სიტყვის ფუძეში, როცა ი ხმოვანი ემეზობლება ა, ე და ო-ს (უსწრებს ან მოსდევს): წამოვდა ციცაელი („მეხი“) და, პირდაპირ ფაშის ყულლეს დამეცა მეგემ; მარაობაა (ძვ. მარიობის-ივე 'ავგისტო') რომ გათავდება, მემრენ აგრილდება; ერთი სოა ს [მ]სხალი იცის ჩვენში — მარაობაა; ორი დღე მუნდი მამე-რედის გათხნას. ცალკე შეიძლება აღინიშნოს რუსული და უცხოური წარმოშობის სიტყვები: კაზაონი, აბაეშიკი. ააში-

კი, შეათანი, ყაამალი ('ნალები'), ძალი ('ერბო'), ყაამეთი და სხვ.¹.

აქვე დავასახელებთ რ- გაუჩინარებულ ზოგიერთ სიტყვას: გაბ-სოვს, მურთაზავ, უწინ მაალიც² რომ გვენატრებოდა?! ცააელი ევა, სამსე ჩამუა (გამოცანა— გიდელი); ისთე დუცხუნა იმ ტაალ მინდორში, რომ სულს ვედარ ვითქვამდით.

დ. ხმოვანფუძიანი (ან ხმოვანგანვითარებული) სახელების მრავლობით რიცხვში -ებ საწარმოებლის წინ: ამ დღებში ძალუან დაჰვირთული ვარ; ერთიც გეგხედე, რომ წამოვდა სირთაებზე ლეშტერი; ბალშევიკი რომ შამოვდა, იმ დლიდან ეილაგმენ ჩვენში აღაგები, ბეგაგები.

ე. ზოგ სიტყვასა თუ ფორმაში ხსენებული ბგერა ზედმეტი ჩანს სალიტ. ქართულის მიხედვით³. სულ არ მოსპოლოტა მერეყანაგები ამ ლანქერმა! დიდი როყო ვინმეა, ხელიდან არაფერი გამწვა (შდრ. საბაროყო). სულ მასკლდაგებით იყო ცა გაქელილი; მაგითანა ყოლჩამაღევს მევლუდაა წოლძარე უმკლავდებოდა; უმცროსი ბლვი ბეშუმში მინდა გავგზანო, პიონერთა ლაგირში...

8. 2. უ (უმარცვლო უ)-ს ხმარების თვალსაზრისით აქარული ძველ ქართულს უახლოვდება⁴.

როგორც ცნობილია, „ძველი ქართული ლიტერატურული ენის ძეგლების მიხედვით ქართულში შვეთრად არის გარჩეული მარც-

¹ შდრ. იოტიანი ხმოვნები ქანურში უცხოური წარმოშობის სიტყვებში: ძალი, კაზალი (არნ. ჩიქობავა, ქანური ტექსტები, 1929, გვ. 112), ძაპული (იქვე, გვ. 3), შეათანი (იქვე, გვ. 25); ი. ყიფშიძესთან: შეატანი (ქანური ტექსტები, 1939, გვ. 35); აეთიმი (არნ. ჩიქობავა, ქან. გრამ. ანალიზი, გვ. 141).

² მაალი-ში (—მაილი—მარილი) ძ-ს მიღება უფრო ზუსტი იქნებოდა აგვეხსნა იოტაციის ტენდენციით რ-ს დასუსტების (რ—ა) ნიადაგზე (რამაც გამოიწვია მისი ევოლიზაცია), როგორც ამას ადგილი აქვს ქანურში (იხ. არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი, 1936, გვ. 13); ანალოგიურ პროცესთან უნდა გეკონდეს საქმე ხელცაფელ-სა და გემფელ (—გემრიელი)-ში: ხელცაფელი არ დაბრუნდ, ქესა გკონდეს ფარაიანი.

³ ანალოგიური შემთხვევების შესახებ ივ. ჭავჭავაძე აღნიშნავს: „ძ-ს ხმარების III თავისებურ შემთხვევას პირობით ძ—მეტობა შეიძლებოდა დარქმეოდა: იხ. ქართული ენის ისტორიისათვის. მე-12 მე-18 სს. I, თბილისი, 1964, გვ. 66.

⁴ ივ. ჭავჭავაძე, ქართ. ენის ისტორიისათვის მე-12, მე-18 სს. I, თბ., 1964, გვ. 85.

ლოვანი (ხმოვნური) უ და უმარცვლო (უმახვილო, არახმოვნური) უ⁴. იგი წარმოადგენს დავიწროებულ უ-ს, ვ-საკენ გადახრილს.

უ წარმოიშობა:

ა). თანხმოვნის შემდეგ ვ-ს გაწყვილბაგისმიერების შედეგად: თქუა, თუალი, თუარა, სხუა, ღუარი, ქუაბი, ნაკუერ-ცხალი, ექუსი, შიშუელი.

აქვე უნდა დავძინოთ, რომ მოყვანილი მაგალითების მიხედვით მოცემულ პოზიციაში უ-ს არც ისე იშვიათად ენაცვლება ვ-ინი (თქვა, თვალი და სხვა). უ-სა და ვ-ს აღრევა, ცხადია, არ უნდა იყოს შემთხვევითი. ვ „ხმოვნის ჩანასახს ატარებს მუდამ, რომ ის სავსებით თანხმოვანი არ არის და რუა, ქუა სიტყვებში მახვილის მატარებლად გვევლინება, სწორედ ამით უნდა იყოს გამოწვეული ვ-სა და უ-ს აღრევა¹.

ბ) უ მიიღება ვ-საგან, როდესაც იგი მოქცეულია ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის, მაგ. ბეური².

გ). ზმნის პირიან ფორმებში მარცვლოვანი უ-ს დასუსტების შედეგად: ოვა—ოვე—ოა—ოე—უა—უე—უა—უე: მუაფერებს (—მუაფერებს—მოაფერებს 'მოახერხებს'), წამუალ წამუელ, ვაძუე ('ვაძოვე'), ვთხუე და მისთ.

ასევე, აუ—აუ // ავ, ეუ—ეუ // ევ ტოპონიმიკურ სახელებში: კობილაური, კობალაური; ჩანტრელი, ფურუ-კაული; ბირტყევი (—ბირტყევი // [*ბირტყეული]—ბირტყეული); ცეცხავი /—[*ცეცხლავრი—ცეცხლაური]—ცეცხლავრი, გრინტავი (*გრინტაული); ჭაბუკავი (*ჭაბუკაური). ოა//ოვა/ კომპლექსის უა-დ ქცევის წინა საფეხური დადასტურებულია ქართული ენის არაერთ დიალექტში⁴.

¹ არნ. ჩიქობავა, ვინის რეფლექსები ფერეიდულში, გვ. 69—87.

² ს. ქლენტი, გურული კილო, 1936, გვ. 46. ასეა ეს სიტყვა იმერხეულშიც: ქვეყანა რომ შეაწუხა, ახლა ბეური ყავს ღუშმანი: ნ. მარი იმერხ. ტექსტები, გვ. 48.

³ აღსანიშნავია, რომ ამოსავალი ფორმითაც (ცეცხლაური) გვხვდება ტოპონიმიკურ სახელად ქობულეთში.

⁴ იხ. არნ. ჩიქობავა, მთიულური, გვ. 47 და სხვა; არ. მარტიროსოვი და გრ. იმნაიშვილი ქართული ენის კახური დიალექტი. გვ. 49-50; ვ. თოფური, ქართული, გვ. 138; გრ. იმნაიშვილი, ქართული ენის ინგოლოური დიალექტის თავისებურებანი, 1966, გვ. 27-28; ვ. ბერიძე, ქართული ენის ჯავახური კილო, 1970, გვ. 234.

ოე//ოვე/ კომპლექსის უე-დ ქცევა აპარულში ისევე ხდება, როგორც ეს აღმოსავლურ კილოებშია დადასტურებული, ოღონდ ეს პროცესი აქ დასრულებულ სახეს გვაძლევს და ვიღებთ უე-ს; მაგ.: მ უ ე ხ მ ა რ ე, გ ა მ უ ე ქ ც ა, წ ა მ უ ე ლ თ და მისთ.

აღსანიშნავია აგრეთვე სახელებთან უ-ს მიღების ისეთი გზა, როგორც აქვს ქართლურის მასალების მიხედვით ვ. თ ო ფ უ რ ო - ა ს¹. ო-ფუძიან სახელთა მრავლობითის წარმოების დროს ოე კომპლექსში ო-ს დავიწროება უფრო შორს მიდის და უ-ს ვიღებთ, მაგ. ო ქ რ უ ე ბ ი (← ოქრუები← ოქროები), წ ყ ა რ უ ე ბ ი, ჭ ო ლ უ ე ბ ი ("ჭაობები"), უ რ უ ე ბ ი და სხვა².

ოა-ს განვითარების მეორე საფეხურის უა-ს ნიმუშები, — როგორც შენიშნავს შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი, — ძირითადად დაცულია აპარულში (მუყავანია...), ამ შემთხვევაში ქართული კილოების მიხედვით ადგილი აქვს ვიწრო ხმოვნის კიდევ უფრო დავიწროებას. ჩანს, მომდევნო ფართო ხმოვანი ვერ იჩენს საასიმილაციო ძალას. მაშ, ხმოვანთა გჯუფი, რომლის პირველი ნაწილი ვიწროა და მეორე ნაწილი ფართო, ისწრაფვის დიფთონგად ქცევისაკენ³.

დ. უ გაუმარცვლოებულია აგრეთვე ერთმარცვლოვან ვ ო (← გოგო) და ჭ ო (← ბჰო← ბიჰო) სახელთა წოდებით ბრუნვაში; ორსავე შემთხვევაში ო გამოითქმის გრძლად, შესამჩნევად ახასიათებს დაყოვნება, რის შედეგად ზოგჯერ ვღებულობთ უმარცვლო უ-საკენ გადახრილ ხმოვანს, სადაც ო-ც შენარჩუნებულია: გოჴ! ჭოჴ!⁴, მაგრამ ვერც იმას ვიტყვით დაბეჭდვით, რომ ამ გზით მიღებული უ ზოგჯერ არ ტოვებდეს ვ თანხმოვნის აქუსტიკურ შთაბეჭდილებას.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ვ და უ ფონემათა დისტრიბუციის გათვალისწინება, რომელიც იძლევა ამ ბგერათა ფონემატური დაპირისპირების საფუძველს და რომელიც ძველ ქართულში დასტურდება, ისტორიულად მეორეულია და ემყარება ამ ელემენტთა წმინდა პოზიციურ სხვაობას და რომ ამ პროცესს ხელი შეუწყოა [ვ]

¹ ქართლური, გვ. 138.

² საესებით ანალოგიური მაგალითები (ოქრუები, პალუები, წყარუები და სხვა) მესხურში დადასტურებული აქვს ი. მაისურაძეს (იხ. მისი „ძირითადი ფონეტიკური თავისებურებანი მესხურში“, 1942, გვ. 3).

³ შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი, ხმოვანთა კომპლექსების ფონეტიკური პროცესები ქართულ დიალექტებში და ზანურში: ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, თბილისი, 1970, გვ. 118-119.

⁴ მსგავსი ფორმები (ვო, ჭოჴ) დადასტურებულია იმერხელში (ნ მარი, იმერხ. ტექსტები, გვ. 80).

და [ჟ] ელემენტებს შორის ისტორიულად პოზიციურ სხვაობათა მორფოლოგიზაციამ¹.

ჟ შეინიშნება გარკვეულ პოზიციაქი როგორც ძირეულ, ისე წარმოქმნილ სახელებში:

შ ჟ ა ნ თ ბ ა ზ ე მ ე ნ თ ე ჟ რ ი ე ფ ს გარეთ ბარიდანაც გეიკრიფება სასეაროთ ხალხი; ახლა იშვიათ, რომ თ ხ ჟ არს შესდე კაცმა. ნ ა ნ ა თ ხ ჟ ე ბ ი კაბა ფერს მალე იქცევსო, — ძველები იტყოდენ. ხ ო ბ ჟ ე ბ დიდ საქონელში არ ურევთ, ცალკე შევყრიოთ ს ა ხ ბ ო ჟ რ ე შ ი; ი ქაფიწალაა ხარი დ უ რ ს უ ნ ა ს ე ჟ ლ ი ხომ არაა, ჟო! ყ ჟ ე ლ დ დ ე მიაკითხავდა მეგემ თავის შეყვარებულს; დ ი დ ჟ ა ნ ი ხაები ადგილზე ჩააჯოღა.

8. 3. შემოაღნიშნულ ბგერათცვლილებათა შესახებ მსჯელობისას მიზანშეწონილია დიფთონგთა საკითხის განხილვა.

ქართულისათვის, როგორც ცნობილია, დამახასიათებელია დამავალი დიფთონგები². „ქართულს კილოებში შემონახულია ა, როგორც წესი, დიფთონგის მეორე ნაწილს წარმოადგენს: აა, ეა, ოა, უა³, ხოლო „მეგრულ-ქანურში და სვანურში ჭარბობს აღმავალი დიფთონგიზაცია“⁴.

დიფთონგიზაციის პროცესებიდან აქ შეინიშნება რიგი თავისებურება, რომლებიც აქარულს რამდენადმე განასხვავებს ქართული ენის დიალექტებისაგან და მათთან შიშართებაში ამ მხრივ საკუთარ ადგილს აკუთვნებს; მაგალითად: დამავალი დიფთონგის მიღების ერთ-ერთ გზად ზმნებში დასტურდება რთულ პრევერბისეულ ხმოვანსა (ო) და ქცევის ნიშანს (ი) შორის ასიმილაციისა და ფორმანტისეულ მ თანხმოვანთა დისიმილაციის შეერთებული მოქმედება: ა ჟ მ ი რ ბ ე ნ ი ე (ტატულავ, ჩეირბინე ქომო და, შენი კდრების სულისთვინ ერთი წყალი ა ჟ მ ი რ ბ ე ნ ი ე!).

ეკვი არაა, ეს ფორმა ასეა მიღებული: ამომირბენინე—აომირბენინე—აუმირბენინე—აჟმირბენინე. გ ა ჟ მ ი გ ზ ა ნ ა (გამომიგზავნა), ჩ ა ჟ მ ი წ ე რ ე (ჩამომიწერე), წ ა ჟ მ ი ლ ო, შ ა ჟ მ ი თ ვ ა ლ ა და მისთ.

აღმავალი დიფთონგის გაჩენას აქარულში ზოგიერთი მკვლევარი თურქული ენის გავლენას მიაწერს. იგულისხმება დიფთონგო, რომლის პირველ ელემენტს ა შეადგენს. საკმარისია დაუფკვირდეთ

¹ თ. გამყრელიძე, გ. მაკავარიანი, დასახ. შრ. გვ. 41.

² გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 104.

³ არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ... ტფ., 1936, გვ. 13.

⁴ ს. ელენტი, მეგრულ-ქანური ვოკალიზმი: იყ, მე-4, 1953, გვ. 352.

აჭარულის მონაცემებს, რათა დავრწმუნდეთ იმაში, რომ აღნიშნულის გარდა, მასში უ-თი დაწყებული დიფთონგებიცაა გავრცელებული

საკმაოდ ხშირია აქ უ-თი წარმოშობილი აღმავალი დიფთონგები.

მაგალითები ოა→უა→უა, ოე→უე→უე ფორმულის შესატყვისი აღმავალი დიფთონგებისა: ზულეაზა ხანუმი ყ უ ე ლ დ დ ე თითო ღერ თმას მეაწყვდა და ლაჩაქი[ს] ყურში გამოკოჭავდა; ცავ, ყუროფ, შენ გებნევი, გეიქე და ერთი ღლია ბალახი მუტანე ხობ უ ე ფ, თ უ ა რ ა შიმშილით დეახოცვიან! მაგას რა გამუტას-ტორებს, ეწრი[ს] ტურას?! მ უ ა ც ი ლ ვ ე მ ა ი ხ ბ ო, გ ო, თ უ ა რ ა, ისე გამოწუწუნის, რომ უანქსაც აღარ შატევს! სამანს ('ბზეს') შურევთ მორჩეს, ცოტა მარილ მ უ ა პ უ პ კ ა ვ თ, ქეტოს მ უ ა ყ რ ი თ, წ ა მ უ ა დ უ ღ ე ფ თ და მ ე წ უ ე ლ საქონელს დუდგამთ.

აღსანიშნავია უ-ს ვ თანხმოვანში გადაზრდათ დიფთონგიზაციის საწინააღმდეგო მოვლენაც, დიფთონგის დაშლა: ეს პირველად შენიშნა და საგულისხმო ფაქტად მიიჩნია კ. კუბლაშვილი¹. ავტორი მიუთითებს, რომ იგი დასტურდება გარკვეულ ფონეტიკურ გარემოში. სახელდობრ, მაშინ, როცა უ ხმოვანსა და თანხმოვანს შორისაა მოქცეული. საანალიზო ფაქტებმა დადასტურა ამ შემთხვევაში ხმოვანთაგან ა და ე, ხოლო თანხმოვანთაგან რ და ლ: დ ა ნ ა შ ა ვ ლ ი — დ ა ნ ა შ ა უ ლ ი — დ ა ნ ა შ ა უ ლ ი; ი ქ ა ვ რ ო ბ ა — ი ქ ა უ რ ო ბ ა — ი ქ ა უ რ ო ბ ა; დ ა მ წ ყ ვ დ ე ვ უ ლ ი (sic! დამწყველი“ შ. ნ.) — დ ა მ წ ყ ვ დ ე უ ლ ი — დ ა მ წ ყ ვ დ ე უ ლ ი.

დიფთონგის დაშლის ეს პროცესი აჭარულში, — ნათქვამია უკვე, — ჯერ კიდევ არ არის დასრულებული, რასაც ადასტურებს იმავე პოზიციაში უ-ს ხმარების არც ისე იშვიათი შემთხვევები: ა რ ჩ ე უ ლ ი, დ ე კ ე უ ლ ი, ი ქ ა უ რ ე ბ ი, დ ა ს ე უ ლ ი.

აღმავალი დიფთონგის ელემენტი (ა) აქ ვითარდება იმ შემთხვევაშიც, როდესაც დისიმილაცია მოუღის პრევერბისეულ (ა, ო) ხმოვანს ფუძისეულ (ძირითადად ვნებითი გვარის ე პრეფიქსთან) ხმოვნებთან.

მაგ.: შ ა ე ქ ე და მეგემ მარცხენა ღვილი კიბილი, და დაჯანგული ქელფეთით ა მ ა ე გ ლ ი ჯ ა; გ ა მ ა ე ს ხ რ ი კ ა ამ გომფაკმა და ნაბუძგები ნაფუზრი[ს] ბოლოს მ უ ა ძ ე ბ ნ ი ა.

¹ დიფთონგიზაცია აჭარულში: აღ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახ. პედინსტიტუტის შრ., XXIV. 1962, გვ. 247.

მაშასადამე, აჭარულში **მა**, **მე** და **მო** დიფთონგები არ დგას განცალკევებით. თუ დავუშვებდით, რომ **მა**, **მე**, **მო** განვითარებულა თურქული ენის გავლენით, მაშინ აუხსნელი რჩება **შა**, **შე** დიფთონგთა წარმოშობა.

აღმავალი დიფთონგი ვითარდება ასევე -ობა სუფიქსით წარმოქმნილ სახელებთან ასეთ პოზიციაში: **მამობა** (მამობა), **დედობა**, **სიძობა**, **ნეთობა**.

აქ და ზემოთმოყვანილი (იხ. **ა-სა** და **ჟ-ს** ხმარების სხვა შემთხვევები: **ლანქერი**, **მასკლავი**, **როყმო**, **ლაგირი** და სხვ.) მაგალითების საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ იოტაციის ტენდენცია აჭარულში უცილობელი ფაქტია. რაც თანაბრად მტკიცე კანონზომიერ საფუძველს ქმნის ორივე სახის დიფთონგის წარმოშობისათვის.

უნდა აღინიშნოს, რომ მსგავსი ფაქტები სხვა დიალექტებშიც გვხვდება, ოღონდ ეს კია, რომ იოტაციის პროცესი ჯერ კიდევ ყველგან არაა დასრულებული. ასე მაგალითად, სავსებით ანალოგიური შემთხვევები დამოწმებული აქვს **ო. კახაძეს** იმერული კილოს ოკრიბული მეტყველების მასალათა საფუძველზე, იგი მიუთითებს შემდეგ მაგალითებს: **შიაახმა**, **შიაგინა**, **შიანტვრია**, **შიაფურთხა**, **მშაყარა**, **მშაწერა**, **მშართვა**¹.

ზემოაღნიშნული მოვლენის შუა საფეხურის (ია, იე, უა, უე) დამადასტურებელი ფაქტები საკმაოდ ხშირია ქართული ენის სხვა დიალექტებშიც, მაგ. გურულში: **შიადარა**, **დიესიზმა**, **დიემშვიდობა**; **წამუარდა**, **მოთხუა**, **ხოლო ორჟე**, **შვიდჟე**, **ჩჟენ**, **თჟენ** და სხვ. სიტყვებში გვაქვს აჭარულისათვის დამახასიათებელი ბგერათკომპლექსები².

მესხურში: **გიეპარა**; **დიელია**; **მიეწონენ**; **გამიეგზავნა**, **გამიეკიდნენ**³.

ჯავახურში **დიებადა**, **მიეკლა**, **გიეშინჯა**⁴.

იმერხელში: **შიანდო**, **შიებრალა**, **ჩამუელით**, **მუათავეთ**⁵.

1 **ო. კახაძე**, ოკრიბულის თავისებურებანი: ივე, მე-6, 1954, გვ. 169.

2 **ს. ქლენტი**, გურული კილო, გვ. 46, 51, 52 და 57.

3 **შ. ძიძიგური**, მესხური დიალექტი: ძიებანი, გვ. 134-135.

4 **არ. მარტიროსოვი**, ჯავახურის მესხურთან მიმართების საკითხისათვის: **ა. პუშკინის** სახ. თბილისის სახელმწ. პედინსტიტუტის შრ., VIII. 1950, გვ. 293.

5 **მარი**, იმერხ. ტექსტები, გვ. 48-63.

რაკულში: მიეწყინა, გადიეგდო...!

აღნიშნული მოვლენა მეტ-ნაკლებად გავრცელებულია აგრეთვე აღმოსავლურ დიალექტებში (ქართლური, გარე-კახური, მთიულური და სხვ.).

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დასახელებული მოვლენა აჭარულში ბოლომდისაა მისული. მაშასადამე, აღმავალი დიფთონგის განვითარების საფუძველი ქართულ დიალექტებშივე გვაქვს.

ამრიგად, ამ შემთხვევაში სხვა რომელიმე ენის გავლენის საკითხი უნდა მოიხსნას. უფრო ბუნებრივი იქნებოდა, თუ ვიტყვი, რომ ის უცხო წარმოშობის სიტყვები, სადაც დიფთონგი გვხვდება, ემორჩილება აჭარულისათვის (resp. ქართული ენისათვის) დამახასიათებელ წესს.

გარკვეულია, რომ „ნასესხობას — რა რაოდენობისაც არ უნდა იყოს იგი — არ შეუძლია რაიმე ცვლილება“ შეიტანოს მსესხებელი ენის ბგერათსისტემაში². სპეციალურ ლიტერატურაში იმის შესახებაცაა მითითებული, რომ „მსესხებელი ენა თავისი მორფოლოგიური სისტემის შესაბამისად აფორმებს ნასესხებ მასალას“³.

8. 4. გ რ ძ ე ლ ი ხ მ ო ვ ნ ე ბ ი: ა, ე, უ, ი მიღებულია ორი იდენტური ხმოვნის შერწყმის შედეგად. ზანურის მსგავსად, ცხადია, აქ ბუნებრივი ანუ ისტორიული წარმოშობის გრძელი ხმოვნები არა გვაქვს, არამედ ხ მ ო ვ ა ნ თ ა პ ო ზ ი ც ი უ რ ი ს ი გ რ ძ ე მიღებულია ო რ ი ე რ თ ნ ა ი რ ი ხ მ ო ვ ნ ის გ ა ე რ თ ი ა ნ ე ბ ი თ. ხ მ ო ვ ა ნ თ ა პ ო ზ ი ც ი უ რ ი ს ი ვ რ ძ ი ს წ ა რ მ ო შ ო ბ ის საფუძველია ასიმილაცია. მაგ.: მ ა მ მ ის ი (←მამამისი—მამამისი); ა ფ ე რ ი (←ააფერი—არაფერი); დ უ წ ე რ ა (←დუუწერა—დოუწერა—დაუწერა); რ უ ყ ა ვ (←რუუყავ—როუყავ—რა უყავ); ე თ რ ი ე (←ეეთრიე—აეთრიე); ე ტ ო ლ ო შ ი ნ ე ბ ა (←ეეტოლოშინება—აეტოლოშინება); ვ ე ფ ე რ ი (←ვეეფერი—ვერაფერი); ნ უ ფ ე რ ი.

უნდა აღინიშნოს, რომ არსებითად ასეთი ვითარებაა სვანურშიც, სადაც „გვაქვს პოზიციით გამოწვეული სიგრძე ხმოვნისა. ამდენად ხმოვანთა სიგრძე სვანურში, — ამბობს ს. ე ლ ე ნ ტ ი, — არა ფონოლოგიურია, არამედ ფონეტიკური“.

აჭარულში გრძელი ხმოვნების შესახებ მსჯელობს შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი. ავტორი ი-ს მიღებულად თვლის კონტაქტური ასიმილაციის

1 შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი, მთარაკული: ძიებანი..., გვ. 187.

2 გ. ა ხ ვ ე ლ დ ი ა ნ ი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძველები, 1949, გვ. 246.

3 არს. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ენათმეცნიერების შესავალი, 1952, გვ. 246.

გზით (ი+ი: წილო, გიქნია და პარალელურად გრძელი ხმოვანი: ი+ი=ი: გქნია...) პრევერბის ხმოვნით ნაწილსა და ქცევის ნიშან ი-ს შორის. გრძელი ი-ს მიღების დასახელებულ პროცესს უნდა დაემატოს სხვა გზაც; სახელდობრ, იგი ვითარდება სიტყვის ფუძეში რ- თანხმოვნის გაუჩინარების შედეგად; რ-ს აქ გარკვეულ პოზიციასში ახასიათებს პალატალიზაცია, რომელიც ხშირად ისე შორს მიდის, რომ ბოლოსდაბოლოს სრულიად ქრება. მაგრამ გაუჩინარება როდი ჩაივლის უკომპენსაციოდ; ამა თუ იმ ხმოვანთან (მეტწილად მომდევნო პოზიციასში) შერწყმის შედეგად ხდება მისი ვოკალიზაცია. ამ გზით იქმნება საფუძველი გრძელი ხმოვნების -ი-სა და ე-ს განვითარებისა. ქვემოთ წარმოდგენილი იქნება საილუსტრაციო მაგალითები: ს ი [რ] ც ხ ვ ი ლ ი შ ე ნ ი, თ ი თ ი [ს] ს ი გ ძ ე ბ ა ლ ა ხ ა მ რ ა ფ ე რ დ ა გ ა კ ვ ე რ ც ხ ა, ჰო?! რ უ მ გ ი გ ი ნ ა თ ე ფ ყ უ [რ] ი [ს] ძ ი შ ი, ვ ე ლ ა [რ] ც მი ც ნო! ც ე ც ხ ლ ე ფ ყ რ ი სო, გ ე გ ო ნ ე ბ ო ლ ა, ის თ ე დ ე ყ ი მ ი ზ დ ა თ ვ ა ლ ე ბ ი; მ ა გ ბ ე ზ ი რ გ ა ნ [ს] ე თ ი გ ო გ ო შ ვ ი ლ ი და ე თ ი ც ბ ო ვ შ ი ხ ყ ა ვ დ ა; ა რ მ ო კ წ ყ ი ნ დ ა მ ა დ ც ა მ დ ე ნ ი ს ი ბ ი ლ ი, ს კ მ ა - გ ლ ა?! ე ც ხ ვ ა (ე რ თ ს ხ ვ ა — ე რ თ ის ს ხ ვ ა 'ე რ თ ის გ ა რ დ ა, ა მ ის გ ა რ დ ა'): ე ც ხ ვ ა ა ლ ა რ ქ ნ ა, თ ჭ ა რ ა ყ უ რ ე ფ შ ა გ ა ფ რ ე წ! ჰო, შ ე ნ ი კ ი მ ე, ლ ა... ი მ ა გ ე ბ ნ ე ვ ო ლ ი, რ ო მ...¹

ამრიგად, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, გრძელი ხმოვნის ი-ს განვითარების ერთ-ერთი საფუძველია რ-ს გაუჩინარება ხმოვნის მომდევნო პოზიციასში. დადგენილად უნდა ჩაითვალოს, რომ აჭარულში, კერძოდ ქვემოაჭარულში, სონორ რ-ს ახასიათებს განსაკუთრებული სისუსტე-სირბილე. მისი წარმოთქმა აქ ხშირად უჭირთ. ასე რომ, იგი ადგილობრივი მკვიდრის მეტყველებაში ან სრულიად იკარგება, ან უკეთეს შემთხვევაში ძალზე შერბილებულია, პალატალიზებულია.

3. 5. 2 და 3. 2-ს შესატყვისი „ნეიტრალური“ ხმოვანი აჭარულში იშვიათ შემთხვევაში დასტურდება. იგი ფიქსირებულია მხოლოდ ზემოაჭარის რამდენიმე სოფელში ჩვენ მიერ ჩაწერილ ტექსტებში. ამ ბგერას გ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი ასე ახასიათებს: 2 ნეიტრალური, ირაციონალური ბგერაა, იგი ფიზიოლოგიურ-აკუსტიკურად შუა რიგის ხმოვნად მიიჩნევა². სვანურში თავშეყრილ თანხმოვანთა

¹ შდრ. ჰან. კიბიი//კიბიო (არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ჰანური ტექსტები. ხოფურა, გვ. 159).

² გ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლ., 1949. გვ. 66.

შუა ჩაერთვის ნეიტრალური ხმოვანი ჯ: ხენსგა „ნახევარი“ კვლდე¹ — კლდე, ქვრელ-ქრელი და ა. შ.²

ქართული დიალექტებიდან ჯ ჯავახურში დადასტურებულია თურქულიდან და თურქულის გზით შემოსულ სიტყვებში³. ქართველური ენებიდან ჯ სვანურის გარდა იხმარება ქანურ-მეგრულში, კერძოდ ზუგდიდურ-სამურზაყანულ კილოვებში⁴.

აჭარულში (კერძოდ ზემოაჭარულ კილოვებში) ნეიტრალური⁵ ხმოვანი ჯ მ. ხუბუას ორიოდ მაგალითში აქვს შენიშნული. მკვლევარი ამ ბგერის (მისი გამოთქმით: გაურკვეველი ბგერის) გაჩენის მიზეზად თვლის მიჯრით თანხმოვანთა კომპლექსის სიტყვაში. ავტორი სხვა შემთხვევაში ჯ-ს გაჩენის ფაქტორად ასახელებს ორი სიტყვის ერთბაში აღქმის დროს მომდევნო „უნდა“ ნაწილაკის თავიიდური უ-ს დაეწროებას, რომელიც ტოვებს კვალს ჯ-ს სახით⁵.

აჭარულში ჯ ჩნდება ისეთ სიტყვაში, რომელშიაც თანხმოვნებია თავმოყრილი და სადაც არ იქმნება ქართული ენისათვის დამახასიათებელი ჰარმონიული კომპლექსები; უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, იქმნება აქცესიური ბგერათკომპლექსები, რომელთა წარმოქმნის გასაადვილებლად ჯ გამოდის სუპერაციისათვის, მაგ.: ღ რ მ ა ნ ი (ტოპ. სახ.); ღ ო რ ჯ ჯ მ ე ლ ი (ფრაზაში: ო რ ი ღ ო რ ჯ ჯ მ ე ლ ი იყო... მ. ხუბუა, დასახ. შრ., გვ. 28); კიდევ უფრო გამოკვეთილად აღიქმება ჯ ბგერა რიცხვით სახელში ც ხ ჯ რ ა. განსაკუთრებით კარგად ისმის ეს ბგერა დათვლის დროს: ექუსი //ექსი/, შვიდი, რუა, //რუა/, ც ხ ჯ რ ა⁶.

1 შდრ. ავ. კლდე.

2 გ. ა ხ ვ ლ დ ი ა ნ ი, დასახ. შრ. გვ. 223.

3 გ. ბერიძე, ქართული ენის ჯავახური კილო: ჟაცნე, 6, 1970, გვ. 235; შდრ. მესხ. ბეზულაბევი (ი. მაისურაძე, ძირითადი ფონეტიკური მოვლენები მესხურში, თბ., 1942).

4 Н. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (ингерского) языка с хрестоматией и словарем. С-Петербург, 1914, გვ. 39²², 57².

5 ხუბუა, ზემოაჭარის ენობრივი მიმოხილვა, 1932, გვ. 7.

6 სპეციალურ ლიტერატურაში გაანალიზებულია ქართ. ცხრა, მეგრ.-ქან. ჩხორო, სვან. ჩხარა და წამოყენებულია ასეთი ვარაუდი: „ქართველურ ენაათა ერთიანობის ეპოქაში უნდა გეჟონოდა როგორც *ცხრა, ისე *ცხრა ფორმება დიალექტური არეალებისა მიხედვით. კერძოდ ზანურ-სვანური არეალისათვის ამოსავლად *ცხრა ფორმა უნდა ვივარაუდოთ მარკვლოვანი [ჩ] ელემენტით # C-V პოზიციაში. განვითარება *ცხრა—ჩხარა სვანურში, როგორც ჩანს, ბოლოკლდური ახ ვაგლენას მიეწერება, რომლის ტემპრმა განსაზღვრა [ჩ] ელემენტის მარცვლიანობის ხარჯზე წარმოქმნილი მეორეული ხმოვნის ტემპრა“ (თ. გამყრელიძე, გ. მაკავარიანი, დასახ. შრ. გვ. 111-112).

აქარულში ქიბილი-ს პარალელურად გვხვდება ქ ე ბ ი ლ ი -ც.
S. 6. ყ (ხორხისმიერი ხშულმსკდომი) ბგერა ქართველურ ენა-
თავან, როგორც ცნობილია, ზანურს ახასიათებს. ქართული ენის
დიალექტებიდან შეინიშნება თუშურში, ინგილოურში, იშვიათ შემ-
თხვევაში — ხევსურულში და კახურში. ზანურში ყ ხმოვნების წინ
ყ-ს ადგილს იჭერს, ზოგჯერ ვ-ს წინაც გვხვდება¹, ხოლო თუშურ-
ში იგი ძირითადად ერთმანეთისაგან ყოფს პრევერბისეულ ხმოვანსა
და გვარის ან ქცევის საწარმოებელ ხმოვანს.

ყ ასევე, ზოგიერთი ხმოვნის მაგარი შემართვის შედეგსაც წარ-
მოადგენს. იგი ფართოდ გავრცელდა და მტკიცედ ჩამოყალიბდა
ცალკე ფონემად თუშურში².

ინგილოურში ყ ჩნდება ფონეტიკურ ნიადაგზე³.

აქარულში იგი გვხვდება უმთავრესად შორისდებულებსა და
ჩვენებით ნაცვალსახელებში და წარმოადგენს ანლაუტში ზოგიერ-
თი ხმოვნის მაგარი შემართვის შედეგს. ასევე, შეინიშნება უარყო-
ფით მივებით ნაწილაკებთან და ვითარდება ისეთ შემთხვევაში, რო-
ცა სამწუხარო გაკვირება ან დაჟინებული აკრძალვა სურათ გად-
მოსცენ. შენიშნულია ისიც, რომ ყ ბგერა აქ უპირატესად ინტონა-
ციურ ნიადაგზე ვითარდება ხმოვნების წინ მაგარი შემართვის შე-
დეგად. მაგ.: ყ ე ჰ, რა დღეები მქონდა, შენითანა ფეხემენგები წელ-
ზეათაც რომ ვერ შემხედავდენ?! ყ ე ჰ, მე ისიც კარქა მახსოვს,
ერთი ნაგვეხი ჭადიც რომ მოსანატრებლად ქექონდა! ყ ო ჯ, შენ არ
გაუმიწყდი, რაფერ ჯორთხავს, გო! ყ ა ჰ, არ გადახტე, არ შედმოლო,
ჰო! ყ ე ჰ, რამითიხანია აღა მითევზნია, ზექერიავ! ყ ე რამითათაა
ბიძავ? ყ ა ბ ა, გაშვი ქალი, ხუსიკავ, ჰო?! ყ ე [რ] თ ი უყურე ამას!

ყ გვხვდება უცხოური (არაბულ-თურქული) წარმოშობის სიტყ-
ვებში, სადაც ადგილი აქვს აინიზებულ ხმოვანთა (resp. დასახელებულ
ენებში ყ-ის როგორც ფონემის) გამარტივების ტენდენციას.
ვერ ვიტყვით, რომ აქარულში ყ ზოგჯერ ზუსტად ყ-ის აკუსტიკურ
შთაბეჭდილებას არ ტოვებდეს ისეთ სიტყვებში, სადაც ეს უკანას-
კნელი ფონოლოგიურად სიტყვის შემადგენელ ბგერას წარმოად-
გენს. მაგალითად ყ ა ბ დ უ ლ ა ჯ, ყ ი ს ა ჯ (საკუთარი სახელებია),
ყ ე მ ი ა ჯ (მამით ბიძა) და სხვა.

¹ არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატ. ანალიზი, გვ. 20-21.

² თ. უთურგაიძე, თუშური კილო, 1960, გვ. 7; მისივე, ქართული
ენის მთის კილოთა ზოგი თავისებურება, 1966, გვ. 36.

³ გრ. იმნაიშვილი, დასახ. შრ., გვ. 19.

ასე რომ, საფუძველს არ იქნება მოკლებული, აჭარულში მ-ს ასეთი გავრცელებულობა რამდენადმე უცხო ენებისა და ჭანურის (სადაც ფართოდ იყენებენ მ-ს) ხანგრძლივ გავლენას მივაწეროთ.

§ 7. გ ე მ ი ნ ა ტ ე ბ ი. ცნობილია, რომ ქართულს ფუძისეულ თანხმოვანთა გემინაცია არ ახასიათებს. ეს წესი ვრცელდება ნა-სესხებ სიტყვებზეც. ასეთ შემთხვევაში გემინატი ჩვეულებრივ გამარტივებულია — გაორმაგებული თანხმოვანი თითო ბგერითაა წარ-მოდგენილი (მაგ. არაბ. წარმოშობის **مَدِينَة** [კუვევათ] 'ძალა' ქარ-თულში ტრანსფორმირებულია ყ უ ა თ ი, ყ უ ა თ ი ა ნ ი, **مَدِينَة** [ჯალლანდ] 'ჯალათი' და მისთ.); ამ მხრივ გამონაკლისს შეადგენს აჭარული, რომელშიც უცხო წარმოშობის სიტყვებთან გემინაცია

დაცულია ყოველ პოზიციაში. მაგ.: არაბ. წარმოშობის სიტყვა **مَدِينَة** [მუა' ზ ზ ინ] აჭარულში დამკვიდრდა მ უ ე ზ ზ ი ნ ი-ს სახით (შდრ. ქართ. მუეძინი), სპარს. **مَد** [ქალლე] 'თავი' აჭარულში ქ ე ლ-ღ ე-ს სახით (შდრ. აქ. ქელლე შექერი, ლიტ. ქ ა ლ ა, თ ა ზ ა ქ ა ლ ა) და სხვა¹.

ფონეტიკური მოვლენები

აჭარული ხასიათდება მრავალფეროვანი და საინტერესო ბგერითი ცვლილებებით. ამ მხრივ იგი ძირითადად დასავლურ დიალექტთა ჯგუფს განეკუთვნება. მაგრამ სხვა დიალექტებთან საერთო მოვლენების გარდა აქ გვხვდება ისეთი პროცესები, რომლებიც გამოჰყოფს მას სხვა კილო-თქმებისაგან და დამოუკიდებელ ადგილს მიუჩენს.

ასიმილაცია

§. 8. ასიმილაცია საკმაოდ გავრცელებულია. დადასტურებულია როგორც ხმოვანთა ისე თანხმოვანთა ასიმილაცია. ხმოვანთა სრული ასიმილაცია ხდება უმთავრესად ზმნის ფორმებში. აღსანიშნავია, რომ ბგერათა ერთნაირ განლაგებაში შეიძლება ადგილი ჰქონდეს ზოგან სრულ ასიმილაციას, ზოგან ნაწილობრივს. იშვიათად არც უასიმილაციო ფორმებია გამორიცხული.

¹ უფრო ვრცლად იხ. ქვემოთ (თურქიზმები. „გემინირებულ თანხმოვანთა გადმოცემა“).

ხმოვანთა ასიმილაცია

ხმოვანთა ასიმილაცია უპირატესად გავრცელებულია ბგერათა ისეთ კომპლექსებთან, რომლებიც მიიღება პრევერბისეულ ა, ვ, ო, ი ხმოვნებთან ქცევის ა, ი, უ და გვარის ი, ე ნიშანთა შეხვედრისას. ა-ეთ შემთხვევაში ხმოვანთა ცვლილებას იწვევს როგორც ნაწილობრივი ისე სრული ასიმილაცია. ამასთან დაკავშირებით გ. ახვლედიანი აღნიშნავს: „უფრო ძლიერაა გავრცელებული პრევერბისეული ა-ფონემის ისე როგორც ყველა, სხვა პრევერბისეული ხმოვნის — სახეცვალება, ვიდრე ფუძისეულისა, — მეტადრე დასავლურ კილოებში“¹.

მაასიმილებელ ხმოვანთაგან აქ განსაკუთრებულ ძალას იჩენს უ, რომელიც სრულად იმსგავსებს პრევერბისეულ ა, ვ, ო და ი ხმოვნებს; სრული ასიმილაციის შედეგად მიღებული ორი იდენტური ხმოვანი (უ) შეერწყმის ერთმანეთს და იქმნება გრძელი უ-ს შთაბეჭდილება.

სხენებულ ხმოვანთა ასიმილაცია ასე გამოიხატება: აუ → ოუ → უუ → უ: უ შე ე ა / — უუ შე ნა — ოუ შე ნა — აუ შე ნა).

ასიმილაცია მიმართულების მიხედვით რეგრესულია, პოზიციის მიხედვით — კონტაქტური, შედეგის მიხედვით კი — სრული.

ამ სახის ასიმილაცია მოქმედია რთულ პრევერბებთანაც, ოღონდ პოზიციის მიხედვით ადგილი აქვს როგორც ახლოურ, ისე შორეულ ასიმილაციას. როგორც ზემოთაც იყო აღნიშნული, კონტაქტურ განლაგებაში ასიმილარებული და გამვლენელი უ ხმოვნების შერწყმით აქაც მივიღებთ გრძელ უ-ს; მაგ.: გუ დ უ რ ი ა (—გუდუურია—გადოურია—გადაურია).

ასიმილაცია სრულია იუ კომპლექსშიც. იგი მიიღება მი ზმნისწინის დართვით უ ხმოვნით დაწყებულ ფუძეზე; მ უ გ ზ ა ნ ე (—მუუგზანე—მიუგზანე—მივეუგზანე); მ უ ყ ვ ა ნ ი ა — მ უ უ ყ ვ ა ნ ი ა — მიუყვანია).

პრევერბისეულ ა, ო-სა და ფუძისეულ (ფორმანტისეულ) ე ხმოვანს შორის ასიმილაცია აქაც, ჩვეულებრივ, სრულია. იგი გამოიხატება შემდეგი ფორმულით:

აე → ეე (—//ე), ოე → ეე (—//ე)².

¹ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 284.

² აე—ეე-ს პროცესს კ. კუბლაშვილი საესებით სამართლიანად ასე ხსნის: ე იმსგავსებს ა-ს ლიაობის მიხედვით, ასევე, წარმოების ადგილის მიხედვითაც: ნეიტრალური მდგომარეობის ხმოვანს აქცევს წინა არტიკულაციის ხმოვ-

ასიმილაცია რეგრესულია, სრული და კონტაქტური: ნ ტ ო -
ლო შ ი ნ ე (← ეეტოლოოშინე ← აეტოლოოშინე); გ ა დ მ ე წ ყ ო
(← გადმეწყო ← გადმოეწყო).

აღსანიშნავია, რომ აჭარულში, ისე როგორც ქართული ენის
რიგ დიალექტებში გადა ზმნისწინის ორივე ხმოვანი (ა—ა), ჩვეუ-
ლებრივ, ასიმილირებულია ფუძისეული ხმოვნის მიერ. გ ე დ ე ვ ე -
დ ი თ, გ ე დ ე წ ი დ ე ნ (მაგრამ: შდრ. გედიეკიდენ).

ანალოგიური ვითარებაა, როცა გამვლენელ ბგერად ფუძეში ი
ხმოვანია: გ ე დ ე ი ც ვ ა ლ ა, გ ე დ ე ი ბ ა რ გ ა.

ქართული ენის დიალექტებში, — წერს ივ. ქ ა ვ თ ა რ ა ძ ე, —
თითქმის თანაბრად არის გავრცელებული რეგრესული ასიმილაცია
აე კომპლექსებში: აე—აეე. ეს პროცესი უშუალო მეზობლობის
დროს საუბრის ენაში თითქმის უგამოხაყლისა¹.

აჭარულისათვის დამახასიათებლად უნდა ჩაითვალოს პრევერ-
ბისეულ (ა, ე) და სასხვისო ქცევის ნიშნის (ი) ხმოვანთა სრული ასი-
მილაცია, როცა მათ შორის ობიექტური პრეფიქსებია. ასე რომ I
და II ობიექტური პირის ნიშნები შ, გ, გვ ვერავითარ დაბრკოლებას
ვერ ქმნის ამ ცვლილებისათვის. მათი მომდევნო ი იმსგავსებს ზე-
მოდასახელებულ ა, ე პრევერბისეულ ხმოვნებს და ადგილი აქვს
დისტანციურ ასიმილაციას.

აჭარულსა და ქვემოიმერულის სამტრედიულ თქმაში, — შე-
ნიშნავს კ. კ უ ბ ლ ა შ ვ ი ლ ი, — ხშირად დასტურდება სრული ასი-
მილაციის შედეგად მიღებული იი; პირველში მაშინ, როცა ასიმი-
ლაცია დისტანციურია, ხოლო მეორეში მაშინ, როცა ასიმილაცია
კონტაქტურია.

აჭარულში, — ნათქვამია იქვე, — სრულ ასიმილაციას იწვევს
მხოლოდ სასხვისო ქცევის ი და არასოდეს სათავისო ქცევის ან
ვნებითის ი; ქვემოიმერულის სამტრედიულ თქმაში კი, პირიქით,
მაასიმილებელია სწორედ ეს უკანასკნელი, ამიტომ, ბუნებრივია, თუ
სრული ასიმილაცია აჭარულში მხოლოდ არა უშუალო მეზობლობა-
ში ხდება².

მაგალითები:

ნად. ე უპირისპირდება ა-ს სწორედ ამ ორი ნიშნით, ამიტომ ორივე ამ დაპა-
რისპირებულობის ერთდროული მოშლა, ცხადია, შედეგის მიხედვით სრულ ასი-
მილაციას გამოიწვევს (იხ. მ ი ს ი, ძირითადი ფონეტიკური პროცესები ქართული
ენის¹ დასავლურ კილოებში: ქუთაისის სახელმწ. პედინსტ. შრ., ტ. 19, გვ. 224).

¹ ივ. ქ ა ვ თ ა რ ა ძ ე, ქართული ენის ისტორიისათვის მე-12 და მე-18 სს. 1,
თბ., 1964, გვ. 284.

² იხ. მ ი ს ი, ძირითადი ფონეტიკური პროცესები ქართული ენის დასავლურ
კილოებში, გვ. 241.

ა+ი→ი—ი: იმიშენა (←ამიშენა), იგიშენა (←აგიშენა), იგვიშენა (←აგვიშენა)...

გა+ი→გი—ი: გიმიგზა [ვ]ნა, ჩა+ი→ჩი—ი: ჩიმიკალიბა; წა+ი→წი—ი: წიმიწერა; გადა+ი→გიდი—ი: გიდიმიზიდა; შე+ი→ში—ი: შიმიშვა.

ანალოგიური მდგომარეობა გვაქვს მაშინაც, როცა მ, გ, ვვ პრეფიქსები აცალკევებს ზმნისწინისეულ ა-ს მომდევნო ე-საგან, მაგ.: დემეხსენ. წემეკინდლა.

შე პრევერბისეული ხმოვნის ზმნის ფუძის თავიიდურა ა ხმოვანთან შეხვედრით მიღებულ ეა კომპლექსშიც ადგილი აქვს სრულ ასიმილაციას. იგი როგორც კონტაქტური, ისე დისტანციურია. ყურეფ შაგაფრეწ!

შესაძლებელია ჩვენ საქმე გვქონდეს შე- ზმნისწინის შა- სახეობასთან. შდრ. შავირთავ; ოზდახუთის რომ შავიქენ, ბელჩიკას მოვკიდე ხელი.

როგორც ცნობილია, ქართული ენის აღმოსავლურ დიალექტებს ახასიათებს შა ზმნისწინი; ასე მაგალითად, ზევსურულმა შე ზმნისწინი არ იცის, გვაქვს მხოლოდ შა: „... შავსვი თქვენის გამარჯვებისა (გაბ., 126,23); შასხახებს ღმერთს (გაბ., 121,5); შაგენაცვლაო (ეთნ. III, 39,1)“.

კ. კუბლაშვილის აზრით, შე პრევერბის ხმოვანი ელემენტის ცვლილება არასიმილაციურ გარემოში გამოწვეული უნდა იყოს ანალოგიის ძალით².

ასიმილაციასთან უნდა გვქონდეს საქმე სხვა პრევერბებთანაც. სახელდობრ, გა, ჩა, წა ზმნისწინთა ა ხმოვანი ისეთ ბგერობრივ პოზიციაშიც „ასიმილირდება«, სადაც საამისოდ არავითარი საფუძველი არ არსებობს: გევა (←გავა); წევა (←წავა); ჩედი (←ჩადი), თუმცა არ იქნება საფუძველს მოკლებული, ეს ენობრივი ფაქტი უფრო ანალოგიას რომ მივაწეროთ.

ასიმილაცია ან კომპლექსში

8. 9. ქართული ენის დასავლური კილოებისათვის ნიშანდობლივი მასიმილირებელი ი ხმოვანი ზემოაღნიშნული თავისებურების გარდა სხვა მხრივაც იქცევა ყურადღებას. იგი მაშინაც იმსგავ-

¹ ალ. კინკარაული, ზევსურულის თავისებურებანი, თბ., 1962, გვ. 94-95.

² კ. კუბლაშვილი, დასახ. შრ., გვ. 250.

სებს ზმნისწინის ა-ს, როცა I სუბ. პირის ნიშანი ყოფს გამვლენელ სასიმილაციო ხმოვნებს (ე ე [ი] ზ ა რ დ ე, გ ე ე [ი] ქ ე ც ი, ჩ ე - ვ [ი] ბ ა რ გ ე), მაგრამ პროცესი აქ არ წყდება, გამვლენელი ფუძისეული ი ხმოვანი პრევერბისეული ხმოვნის დამსგავსების შემდეგ სრულიად ქრება: ე ე შ ე ნ ე (←ევიშენე←ავიშენე); გ ე ე ბ ე ჩ ე; დ ე ე პ შ ე ნ; ჩ ე ე წ ე რ ე.

აღნიშნული ცვლილება ხდება რთულ პრევერბებშიც, მაგ.: ა მ ე ე გ ლ ი ზ ე (←ამევიგლიჯე←ამოვიგლიჯე 'ამოვითხარე'); გ ა მ ე ე ძ ა ხ ე; ჩ ა მ ე ე ტ ა ნ ე; წ ა მ ე ე კ ი ღ ე.

აჭარულის სპეციფიკურ მოვლენად ითვლება „ვიდა“ ზმნასთან დაკავშირებული ბგერათცვლილება. როგორც ცნობილია, ქართულში ძირის ხმოვანი (ამ შემთხვევაში ი), საზოგადოდ, გავლენას ვერ ახდენს პრევერბისეულ ხმოვნებზე. ერთადერთი შემთხვევაა, როცა ძირისეული ხმოვანი (არაუშუალო მეზობლობაში) მოქმედებს პრევერბის ხმოვანზე; მ ო ვ ი დ ა ზ მ ნ ა ქ ა რ თ უ ლ ი ე ნ ის დ ა ს ა ვ ლ უ რ კ ი ლ ო ბ ე შ ი მ ე ე ვ ი დ ა - ს ფ ო რ მ ი თ ა ა წ ა რ მ ო დ გ ე ნ ი ლ ი (ს ა დ ა ც ი - ს გ ა მ ო ხ მ ო ვ ა ნ ი ე - დ ა რ ის ქ ე ე უ ლ ი).

ასიმილაციის ამ ტიპსაც აჭარულში ახლავს ერთგვარი თავისებურება: ვ ი დ ა ფ უ ძ ის ძ ი რ ის ე უ ლ ი ი გ ა ვ ლ ე ნ ა ს ა ხ დ ე ნ ს მ ხ ო ლ ო დ ა (პრევერბის) ხ მ ო ვ ა ნ ზ ე, ვ ე რ ი მ ს გ ა ე ს ე ბ ს ზ მ ნ ის წ ი ნ ის ო (—მო)-ს, მაგრამ ორსავე შემთხვევაში უკვალოდ ამოვარდება ვ ი დ ა ძ ი რ ი - დ ა ნ; მაგ.: მ ო ვ დ ა (და არა: მევიდა), წ ე ე ვ დ ა (და არა: წევიდა), შ ე ე ვ დ ა (და არა: შევიდა); ჩ ე ე ვ დ ა, გ ე დ ე ე ვ დ ა, ჩ ა მ ო ვ დ ა, გ ა დ მ ო ვ დ ა...

პრევერბისეულ ხმოვანთა ნაწილობრივი ასიმილაცია

8. 10. ხმოვანთა ნაწილობრივ ასიმილაციას ზემოთაღნიშნულ შემთხვევებს გარდა ადგილი აქვს პრევერბისეულ და ქვეყის ნიშნის ან (უფრო იშვიათად) ძირის ხმოვნებს შორის. მაასიმილებელ ხმოვნად გვევლინება ი, რომელიც ავიწროებს ზმნისწინთა (ა, ო) ფართო ხმოვნებს, რის შედეგად ა, ო→ე-ს¹. გ ე მ ქ ე ა დ ე მ წ ე ე ს, მ ე მ ტ ა ნ ა, ჩ ა მ ე წ ი ა.

ზემოაჭარულში არის ნაწილობრივი ასიმილაციის ისეთი შემთხვევაც, როდესაც ადგილი აქვს ასიმილაციას ზმნისწინისეულ ა ხმო-

¹ პროცესი აქ არ თავდება, ასიმილაციის შედეგად მიღებული ე თვითვე ახდენს გავლენას ი-ზე და მ-მდე ასუსტებს მას (იხ. ზემოთ „დიფთონგიზაცია“).

ვანსა და ქცევის ნიშანს (უ) შორის, მაგრამ იგი, უნდა შევნიშნოთ, სპორადულია, ხოლო ქვემოაჭარულში საერთოდ არ გვხვდება.

აუ—ოუ.

უ-სთან მეზობლობაში, როგორც ცნობილია, ვიწროვდება ზმნისწინის ა და გვაძლევს ო-ს. ასიმილაცია რეგრესულია და ნაწილობრივი: გოუმკლავდა, დოუმინა.

ხმოვანთა ასიმილაცია სახელგზო

8. 11. ხმოვანთა სრული ასიმილაცია იშვიათად შეინიშნება სახელგზოშიც: დო დო ფა ლი, დო დო ფლი ქი პა ა (მცენარეა 'ქათმის კუჭა'), პარანგი (ზ.—აჭ.), რემელი, ოზო, დოხო-მოზიკა, ბოდო ყრო, სიმიქკა, პროკოლოვი, რამატიზმა, ფომფო (ფომფლე) და სხვ.

თანხმოვნის გავლენა ხმოვანზე

8. 12. გვხვდება ბგერათა ცვლილების ერთი შემთხვევა, როცა მ გავლენას ახდენს ხმოვანზე. რიგ სახელთა თუ ზმნურ ფორმათა ანალიზის შედეგად ვიპოვეთ, რომ ლაბიალური ო ხმოვანი ნაზალურ მ-სთან მეზობლობაში ხშირ შემთხვევაში იმავე რიგის უ ხმოვანად იქცევა. ამასთან ერთად მ-ს გავლენა ო ხმოვანზე ცხადად შესამჩნევი ფაქტი აღმოჩნდება გამვლენელი თანხმოვნის ყოველგვარ პოზიციაში; სანდუმიანი, უსანდუმო, ჩადგუმა: ინადში ჩადგუმა ('ჯიბრში ჩადგომა'), ააღულში ჩადგუმა ('სამსახურში ჩადგომა'), დაჟდულეზა ('დასმა', 'დაჭენა'), ნამუნასტრევი (სოფლის სახელი ქვემო აჭარაში), კამუტი (რუს. КОМОД), ზუმა (||ზმანა 'ზომა'), ტორმუზი (რუს. ТОРМОЗ), რუმ (||რუმე, რუმენ), ხუმ² ყუმარი (შდრ. ყომარი).

¹ გ. ახვლედიანი, საფუძვლ. გვ. 118: Быховская С. „Некоторые фонетические особенности нижненмерского говора грузинского языка: ЯС“ Ленинград, 1931, გვ. 60. შ. ძიძიგური, ძიგბ... გვ. 139, მარი, დასახ. შრ. გვ. 80.

² შდრ. რუმ, ჰუმ (მ. ჯანაშვილი, სანგილო: ძვ. საქართველო, II, გვ. 192 და 199); ო. კახაძე, ოკრიბულის თავისებურებანი: იკე, ტ. VI, თბ., 1954. გვ. 169; რუმ, ხუმ გვხვდება გურულშიც (ს. ელენტი, გურული კილო, გვ. 53), ს. ელენტი იქვე შენიშნავს, რომ ეს მოვლენა აჭარულისა და

ეხება რა ო უ ხმოვანთა მონაცვლეობის საკითხს, ივ. ქ ა ვ თ ა - რ ა ძ ე შენიშნავს: ხმოვანმონაცვლეობის შემთხვევებიდან გავრცელებულია აგრეთვე ო და უ ხმოვნების ერთმანეთის ადგილას ხმარება. მაგრამ აქ ჯერ უნდა გამოიყოს კოარტიკულაციით გამოწვეული ცვლილებები, როცა უ-ს წარმოქმნის პროცესი გამოიწვია ბაგისმიერ სშულ თანხმოვანთა და თვით ფუძისიული უ-ს გავლენამ, პროგრესულმა ან რეგრესულმა ასიმილაციამ. სხვა მაგალითებთან ერთად იქვე დამოწმებულია ყ უ მ ა რ ი ს თამაშობა (შდრ. ყომარბაზობა) .

არსებითად ასეთსავე ვითარებასთან უნდა გვექონდეს. საქმე მ უ მ რ ა ო ბ ა-შიც ('მოურაობა'), ოღონდ აქ სხვა ფონეტიკური მოვლენებიც (ბგერის განვითარება, სუბსტიტუცია) უნდა დებულოდნენ მონაწილეობას. ადვილად შეინიშნება ეს მოვლენები პროცესის გრადაციაში: მ ო უ რ ა ო ბ ა — მ ო უ რ ა ო ბ ა — მ ო ვ რ ა ო ბ ა — მ ო მ რ ა ო ბ ა¹ — მ უ მ რ ა ო ბ ა.

რ უ ა რ (←რომ არ...), ხ უ ა რ (←ხომ არ...) და სხვა.

თანხმოვანთა ასიმილაცია

8. 13. თანხმოვანთა ასიმილაციის არაერთი შემთხვევა იქნა დადასტურებული. ამ სახის ბგერათცვლილებიდან ქართული ენის სხვა კილო-თქმათა მსგავსად აქაც უპირატესად რეგრესული ასიმილაციაა გავრცელებული. ბგერათა დამსგავსება, ჩვეულებრივ, წარწოებს ფიზიოლოგიური თუ აკუსტიკური თვისებების მიხედვით. რეგრესულ ასიმილაციას უშუალო მეზობლობაში ადგილი აქვს უმრავლესად ბაგისმიერ და წინაენისმიერ თანხმოვნებში.

სრული რეგრესული ასიმილაცია

8. 14. ღტ—ტტ: კ უ ტ ტ ა ნ ტ რ უ ქ ა ე ('ბოლოქანქარა'); ორი სიტყვის მიჯნაზე მომდევნო სიტყვის თავიკიდური ბგერა შიშინა შ

ნესხურისთვისაა უფრო დამახასიათებელი; ამავე რიგისა უნდა იყოს ზემოაქარულში გავრცელებული ტ უ მ ა რ ა (გამოცანაში: ტუ-ტუ ტ უ მ ა რ ა, სახელს ვებყვო, ვვარს არა); ო ხმოვანი ვიწროვდება სხვა ბგერათა მეზობლადაც. შ უ ფ ე რ ი, და რ უ ქ ე ი ლ ი, კ ა წ უ ა ნ ე ბ ი ('პაწაწები', 'პატარები'), ენჭანი, ფ ე რ უ ა ნ ი და სხვა.

¹ შდრ. სუბსტიტუციური ცვლილებით მიღებული ფორმები: ე მ ს ო ბ ო დ ა (ეესებოდა—თვლება), გ ა მ ო მ ლ ი ხ ა ნ (გამოვლისას, აქეთობისას), ა მ ლ ე ბ ი ე ფ ს (ავლებინებს).

სრულად იმსგავსებს წინამთავალი სიტყვის ბოლიკიდურ სისინა ს-ს და სშ—შშ: რა ს შ ო ბ ი ('რას შერები'), თ ა ვ შ შ ა ვ ა კ ლ ა ვ.

თანხმოვანთა რეგრესული ასიმილაციის სხვა მაგალითები: სქ—შქ: შ ქ ი რ დ ე ბ ა, სჯ—შჯ: და შ ჯ ა, შ ა შ ჯ ე ლ ი (||სარჯელი); სჩ—შჩ: შ ე შ ჩ ი ე ლ ა...

როგორც აქ მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, რეგრესული ასიმილაციის პროცესში ასიმილატორის როლში გამოდის როგორც მქდე-რი (ჯ), ისე ყრუ (მკვეთრი და ფშვინვიერი ჰ, ჩ) აფრიკატები. დასახელებული ბგერების წინ ასიმილაციის შედეგად ს-ს შ-დ გადაქცევა დამახასიათებელი იყო ძველი სალიტერატურო ქართულისათვის. შართალია, ახალ ქართულში ტრადიცია აღარ გაგრძელდა, მაგრამ ამ ტიპის ასიმილაციური ბგერათცვლილებანი დიალექტებმა შემოინახა. აქარულიც ამ მხრივ სხვა დიალექტების ტრადიციას აგრძელებს.

О₂ გ მომდევნო ყრუ ბგერებთან მეზობლობაში დაყრუების შედეგად აბრუბტივთან (კ) გვაძლევს კ-ს, ყრუ ფშვინვიერთან (ქ) კი — ქ-ს.

გკ—კკ: არ კ კ ა დ რ უ ლ ო ფ ს, კ კ ო ც ნ ი ს, ზემ არ და კ კ რ ა ს; გქ—ქქ: შ ი ქ ქ ო ნ დ ა, რ ა ქ ქ ვ ი ა.

ასევე, სრული რეგრესული ასიმილაციის შედეგად მიღებულია დ ო შ ე ქ ქ ვ ე შ (←დოშეგ ქვეშ 'ლოგინის ქვეშ').

ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაცია

უშუალო მეზობლობაში:

ს. 15. ბჟ—პჟ: ს ა პ ჰ ო („შვით წელწათ ს ა პ ჰ ო ს წევრი ვიყავ“); ბკ—პკ. პ რ ო პ კ ა (←„пробка“), ო პ კ ო შ ი (ზეგიზა ოპკომში (←обком — облластной комитет) ვარ გამოძახნილი).

წყვილბაგისმიერი ფუძისეული თუ ფორმანტისეული ბ თანხმოვანი მომდევნო ყრუ ბგერებთან მეზობლობაში ყრუვდება და ასიმილაციის შედეგად გვაძლევს ფშვინვიერ (ფ) ვარიანტს: ძ მ ა ნ ე ფ თ ა ნ, დ ა ნ ე ფ თ ა ნ, კ ე ლ ო ფ ს ('კოჭლობს'), ა შ ე ნ ე ფ ს, დ ა ფ ჩ ი ნ ა — პირი, დ ე რ გ უ ლ ა ე ფ შ ი, გ ვ ე რ დ ე ნ ე ფ შ ი...

არაიშვიათია ასიმილაცია აბრუბტივ და ფშვინვიერ თანხმოვანთა შეხვედრის დროს. ასეთ შემთხვევაში ასიმილირებულია ფორმები. ჩვეულებრივ, მაშინ მიიღება, როცა აბრუბტივს წინ უსწრებს

ფშვინვიერი ხშული: პიქკა, კკალოვი (ჩკალოვა), პაქკა (пачка), ბოქკა¹..

ო₂ გ მომდევნო ყრუ ბგერებთან — მკვეთრებთან და ფშვინვიერებთან (თ, პ, ც, ჩ, წ, ფ, ტ, ხ) უშუალო მეზობლობაში, ჩვეულებრივ, ყრუვდება და ნაწილობრივ ემსგავსება გამვლენელ ბგერებს. გ მქდერი, ასევე, ყრუვდება და ნაწილობრივი ასიმილაციის შედეგად ფშვინვიერ ქ-დ იქცევა თანდებულისეულ თუ ბრუნვისეულ ყრუ ხშულთან — თ-სთან და სისინა და შიშინა სპირანტებთან ს—შ-სთან: დერქში, ჯემალ ბექთან, კარქს (კარგს); გც—ქც: ქცემ იმდენ, რომ; საყვარელო, თუ მოგიდექ, ხელში უნდა მოქცე დანა; გფ—ქფ: ღმერთი თუ ქფარავს, მტერი რას დაგაკლებს?

გჩ—ქჩ (მქდერას ასიმილაციური გაფშვინვიერება): დაქჩხავლეფს: გწ—ქწ: მოქწყინდენ, ქწყენს; ნუ გუჩერდები წინ, ბიჭო, რომ ამოქფაწლოს?! გხ—ქხ: დაქხდა; გტ—ქტ: ნუ გეშინია, პაწავ ბიჭო, მითხარ, რა კტკივა! გუფ[რ]თხილდი, ოჭარა, რომ მოკტაცონ, მემრენ პაჯოჯონეთში წახვალ! გპ—ქპ: ხუჩაფაციზა ქორწილში კპატიეობ და აბა, შენ იცი!

აბრუპტივმა კ-მ უშუალო მეზობლობაში შეიძლება დაიმსგავსოს წინამავალი მქდერი ხშული -დ და დკ—ტკ: მართოტკალა: აფერუმ ჩვენს მურთაზას, მართოტკალა ბიჭმა რომ ამხელა ოჯალი შეიღვა თავზე.

მკვეთრმა ხშულმა ტ-მ შორეულ (წინამავალ) პოზიციაში შეიძლება დაიმსგავსოს მქდერი ხშული გ და იგი კ-დ აქციოს: კიტარა: დავამღეროთ კიტარაზე.

იშვიათად შესაძლებელია აბრუპტივთა წინ ასიმილირებით მიღებული კ დისიმილაციური გაფშვინვიერების შედეგად გადაიქცეს ქ-დ: მე ხომ გებნევოდი, მოქპარავს-მეთქინ! ქპირდები; ქწერ; შექქამ, ბიჭო; შენ შამოქტირის ქვეყანა, სიმართლით გამარჯვებულო!

მხ—ფხ//[მ]ფხ. უკანაენისმიერი ფრიკატივი ხ უშუალო მეზობლობაში იმსგავსებს რა წინამავალ წყვილბავისმიერ მქდერ მ-ს, ასიმილაციის შედეგად ვლებულობთ ქართულისათვის სპეციაფიკურ, ბუნებრივ კომპლექსს ფხ: ფხარი, ფხალი, აფხანაკი (||ამფხანაკი), დამფხოზა, დომფხალი, პირჩამფხოზილი.

¹ ქკა და მისთ. ბგერათკომპლექსების ცვალებადობის საკითხს უფრო ვრცელად განვიხილავთ ქვემოთ („სუბსტიტუცია“).

აღსანიშნავია, რომ, როგორც აქ წარმოდგენილი მაგალითებიდან (ამფხანაკი, დამფხოზა...) ჩანს, ასიმილირებული მ-ანი დამსგავსების შემდეგ ინარჩუნებს თავის ადგილს, რასაც ჩვენი აზრით, უნდა განაპირობებდეს ჰარმონიული კომპლექსის (ფხ) შექმნა. ჰარმონიული კომპლექსისაკენ ტენდენციითვე უნდა აიხსნას ისეთი ფორმების არსებობა აჭარულში, როგორცაა: ფ ხ ა ვ ს ი, მ ი ფ ხ ა ვ ს ე ბ უ ლ ი, დ ა ფ ხ ა ვ ს ე ბ უ ლ ი („იყო ერთი ბებერი, დ ა ფ ხ ა ვ ს ე ბ უ ლ ი კაცი — ნოლ. III,5).

რ თანხმონის გაუჩინარების შემდეგ ბ [რ] ტ ყ → პ ტ ყ: გ ა - პ [რ] ტ ყ ე ლ ე ბ ა („კარქა გ ა ა პ ტ ყ ე ლ ე მ ა ი ცომი, ცაჲ!“ „ს - ბ ტ ყ ე ზ ე გ უ დ უ გ ლ ის ა“).

ბ [რ] წ → პ წ: შეხე, კარქა, გო, რაფერ პ წ ყ ი ნ ა ვ ს !

ყ გავლენას ახდენს მკლერ დ-ზე, ამკვეთრებს მას და ვიღებთ ქართულისათვის ჩვეულებრივ ტყ კომპლექსს. დ [მ] ყ → ტ ყ: ა ვ ა - ტ ყ ო ფ ი (||ავანტყოფი), დ ა ა ვ ა ტ ყ ო ფ თ ა, სადაც ასიმილაციამდე სხვა ფონეტიკური პროცესები იჩენს თავს — მეტათეზისი და სუბსტიტუცია. ასე რომ, ა ვ ა ნ ტ ყ ო ფ -მა ასეთი პროცესი განვლო: ა ვ ა ნ ტ ყ ო ფ ი (←ავამტყოფი←ავამდყოფი←ავადმყოფი), ს ა ა - ვ ა ნ ტ ყ ო ფ ო ¹. ანალოგიური ვითარებაა ქართულურში².

ამ ფორმებში (ავატყოფი...), სადაც ასიმილაციის შედეგად იქმნება ტყ კომპლექსი, რამდენადმე განპირობებულია ქართულისათვის დამახასიათებელი ბუნებრივი კომპლექსისადმი მიდრეკილების ტენდენციით³.

ბ [რ] კ → პ კ: დ ა ბ კ ო ლ ე ბ ა, დ ა ვ პ კ ო ლ დ ი („მპატივეთ, ცოტა დ ა ვ პ კ ო ლ დ ი“); ბ [რ] წ ყ → პ წ ყ: პ წ ყ ი ნ ვ ა ლ ე, პ წ ყ ი - ნ ა ვ ს; ბ [რ] წ კ → პ წ კ: პ წ კ ა ლ ი, პ წ კ ე ნ ა, პ წ კ ე ნ ს; ბ [რ] მ ყ → პ მ ყ: პ მ ყ ა ლ ი, პ მ ყ ვ ი ა ლ ი; კ [რ] ძ → გ ძ: ა ვ ძ ა ლ ვ ა, ა ვ ძ ა ლ უ - ლ ი („ავაძალული ხილი მეტი გემიელია, ხომ იცის!“), დ ა ვ ძ ა - ლ უ ლ ი, მ ო გ ძ ა ლ ე ბ უ ლ ი („ჩვენი მ ო გ ძ ა ლ ე ბ უ ლ ი ს ა - ლ ა მ ი ქ ე ს კ ი ნ ბ უ ძ ი ე ს !“).

როგორც აქ მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, ასიმილაციის პროცესს წინ უძღვის ბგერის (ჩვეულებრივ რ-ს) დაკარგვა — მოსალოდნელი დისტანციური ასიმილაცია კონტაქტური ხდება. ცხა-

¹ არნ. ჩიქოზავა, გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად. არილი, ტფილისი, 1925, გვ. 71; ვ. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, II ბგერით მოვლენათა თანმიმდევრობა: ტუმ, 10, ტფილისი, 1930, გვ. 293.

² ვ. თოფურია, ქართული, არილი, ტფილისი, 1925, გვ. 131.

³ შ. ნიქარაძე, ქართული ენის ზემოაჭარული დიალექტი. 1961. გვ. 35.

დია, კონტაქტმა დააჩქარა (resp. ხელი შეუწყო) ასიმილაციის პროცესი.

ს—ზ: სისინა სპირანტი ს მელერ ხშულებთან დ, გ-სთან და მელერისავე აფრიკატ ძ-სთან ნაწილობრივი დამსგავსების შედეგად იქცევა ზ-დ: სულ ბაბუამის დ ი ე მ ზ გ ა ვ ს ა; თ ა ვ ი ზ დ რ ო ზ ე რომ მოსულიყო..., ბიკი სულმშუთქმელად მიზ დ ე ვ დ ა თურმეც; ყუელ ხ ი ზ ძ ი რ შ ი წყარო მოჩუხჩუხობდა.

ს—ჟ, შ: სისინა სპირანტი ს მელერ ბგერასთან (ჯ) მეზობლობაში უ სიბილანტს მოგვეცემს, ხოლო ყრუ მკვეთრ აფრიკატთან (ჭ)—შ-ს: ქალი რასძალა უ ჯ ო ბ ნ ი და საქმროს; უნცროსმა აღარც იმას და ე ჯ ე რ და; ნამთრალევ ხალხ ყველას თავები წ ა ვ - წ ე ჯ ა რ ი (ნოლ. III, 105).

ღ—ხ: უკანანისმიერი მელერი სპირანტი ღ ყრუ შიშინა აფრიკატისა (ჩ) და სისინა სიბილანტის (ს) მეზობლად დაყრუვდება და ხ ბგერად იქცევა: ბ ა ხ ს მარჯვენა კედრიდან მერევი ესამზღვრებოდა; ბ ა ხ ჩ ა — ბ ა ხ ჩ ა შევიარე, ბ ა ხ ჩ ა ბალახიანი.

ასიმილატორული თვისებისაა გარკვეულ პოზიციაში ველარული ხშული ყ-ც. ამ ბგერას შეუძლია დაიმსგავსოს წინა სიტყვის ბოლოკიდური ან ფუძისეული მელერი დ, გ და ნაწილობრივი დაყრუვების შედეგად შეცვლილ იქნეს იმავე რიგის თანხმოვანთა სამეულებიდან მკვეთრი ხშულით (მელერის აბრუპტივიზაცია) ან ყრუ ფშვინეიერით (მელერის გაფშვინეიერება): გუ—ქუ: მი ქ ყ ვ ე ბ ა („ნასე თუ იარე. შაი შანამდი არ მი ქ ყ ვ ე ბ ა!), ქ ყ ა ვ ს („რამდენი შვილი ქ ყ ა ვ ს, ბიძაე?“); დუ—ტუ: გეიგე, ჭო, ჰ ა ტ ყ ო ფ ი ლ ა შ ა მ ა ი ჩ ო ბ ა ნ ი? ჰ ა ტ ყ ა ვ ს ნეტად წაყვანილი ი მოზვერი?

ყ აბრუპტივით, ასევე, იმსგავსებს ყრუ ფშვინეიერ ჰ-ს, ნაწილობრივი დამსგავსების შედეგად ჰ იქცევა ხ-დ, რასაც ზოგჯერ თან სდევს თვით ასიმილირებული ბგერის დაკარგვა: ჰ ყ ხ ყ — ხ. ეს მოვლენა ქობულეთური კილოკავისთვისაა დამახასიათებელი: ბალანე თან მი ხ ა ვ ს, ცაე?!

ივ. ქ ა ვ თ ა რ ა ძ ი ს მოსაზრებით, ეს პროცესი, რომელიც ამჟამად კვლავ მოქმედია გურულ-აქარულში, ისტორიულად უფრო უკანა დროსაა გავრცელებული დიალექტთა სხვა ჯგუფებშიც, მათ შორის სალიტერატურო ენის ფუძე-დიალექტებშიც, რომლებიც ერთი წყაროა ხანმეტი ძეგლებისათვის².

1 ქ. ლომთათიძე, ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსებისა გურულსა და აქარულში: თსუ შრ., მე-6. 1936, გვ. 130—135.

2 ქართული ენის ისტორიისათვის მე-12, მე-18 სს. 1, თბ., 1964, გვ. 273.

თანხმოვანთა რეგრესული დისტანციური ასიმილაცია

8. 16. აჭარულში ასევე საკმაოდაა გავრცელებული თანხმოვანთა რეგრესული დისტანციური ასიმილაცია.

სპეციალურ ლიტერატურაში არაერთხელ აღუნიშნავთ, რომ მოვლენის საფუძველი მქლერი ან ყრუ აფრიკატებისა და სპირანტების მოქმედებაშიაო. აჭარულშიც, ცხადია, თანხმოვანთა რეგრესული დისტანციური ასიმილაცია ამავე კანონზომიერებისაა. მომდევნო დისტანციურ პოზიციაში აბრუპტივი კ წყვილბაგასმიერ ბ თანხმოვანს ნაწილობრივ დაიმსგავსებს და გადააქცევს იმავე წარმოების ყვეთერ ბგერად (პ): ტ ა პ ი კ ი („გამუხსენ ხარეფ ტ ა პ ი კ ე ბ ი, კო!“).

ფ—პ: დ ა პ ა ნ ტ ვ ა („დაბნელდა უყე, არ დ ე კ პ ა ნ ტ ო თ?“).

შეიძლება მოხდეს პირიქითაც: პ—ფ: ფ რ ო ს ტ ო („რა ფ რ ო ს ტ ო, ფოზუტ; თუთუნ წევ, კო!“), ფ ა ჩ ი ნ კ ა, დ ა ფ ა ჩ ი ნ კ ე ბ ა.

კ—ქ: ა ქ ო შ კ ა („ა ქ ო შ კ ა ხ ე მომდგარიყო თვალყუენ თეთრი ქალია“), ქ ო შ კ ი¹.

მქლერი აფრიკატი ძ შეიძლება სრულად დაემსგავსოს მომდევნო ყრუ აფრიკატს და გადაიქცეს ც-დ, ძც—ცც: ც ა რ ც ვ ა („ახლა სულ მისპო ც ა რ ც ვ ა-გლეჯა“); „უწინ კვირა არ გვედოდა, რომ ნგზავრი არ გ ი ე ც ა რ ც ვ ე ნ ბათუმ-ხულას შუა“.

შიშინა შ ზოგჯერ იმსგავსებს იმავე არტიკულაციის წინამავალ სპირანტს (ს); მაგ.: შ ა მ შ ო ბ ლ ო („გათხუებული ქალი მამის ოჯალს შ ა მ შ ო ბ ლ ო ს ეტყვის“), შ ა შ უ ა ლ ო („შ ა შ უ ა ლ ო პირათ ცოტა შავგრიმანდი და თვალჭრელია“); შ ო შ ე²: შ ო შ ე გ ზ ა, შ ა შ უ ე ლ ი („ჰე, ბიჭო, არ უნდა დააყენო შ ა შ უ ე ლ ი?!“) ა მ შ ი შ ო რ ე („ამ შ ი შ ო რ ე გზა მარტუაჲ რაფერ გამეიარე, კო?!“).

¹ ამ მოვლენის ახსნისას უნდა გავიხსენოთ, რომ რუსულ ენას არა აქვს ქართული მკვეთრების — პტკ-ს შესატყვისი, ამიტომ რუსულში აღნიშნულ ბგერებს ფშვინვიერება ახლავს, რის გამო ქართულში ვლებულობთ ღაჟათქას, საფოჟნიკს (გ. ახვლედიანი). ამიტვე უნდა აიხსნას ფროსტო, ფაჩინკა, აქოშკა და მისთ.

² შდრ. ალ. დ ლ ო ნ ტ ი, გურული ფოლკლორი, გვ. 16.

მეღერი აფრიკატი ჯ იმსგავსებს სპირანტ ს-ს: სჟ→შჟ: გა-
შინჯვა („კარქა გამშინჯე ჰეჟიმო, ამ ალაგას რაცხა მტეხს“¹;
შინჯვა-შინჯვაში თლათ შამიეჟამა)².

ამავე ტიპის ასიმილაციითვე უნდა აიხსნას, როცა მკვეთრი კ-ს
წარმოება კადეე უფრო გადაიწევა უკან და იქცევა ფარინგალურ
აბრუბტივ ყ-დ: ყმაყოფილი („ეჟჟს ცალ დიგიმატეფ კილო,
ყმაყოფილი ხარ?“) და აყოფილა, უყმაყოფი-
ლო.

თანხმოვანთა პროგრესული ასიმილაცია

8. 17. ქართველურ ენებსა და მათ დიალექტებში, „უპირატესნი
და დამახასიათებლნი არიან: რეგრესული ასიმილაცია და პროვ-
რესული დისიმილაცია“³. გარკვეულია ისიც, რომ თანამედროვე
ქართული ენის დიალექტებში საკმაო შემთხვევებია თანხმოვანთა და
ხმოვანთა პროგრესული ასიმილაციისა. თლონდ ეს კია, რომ პროვ-
რესული ასიმილაცია თანაბრად არაა გავრცელებული აღმოსავლურ
და დასავლურ კილოებში. იგი სპეციფიკურია დასავლური კილო-
ებისათვის. ეს ბგერათცვლილებანი ჩვეულებრივ ბგერათა რაგვა-
რობის მიხედვით ხდება. იგი შეინიშნება როგორც კონტაქტურ, ისე
დისტანციურ პოზიციაში.

მეღერი ბგერის მკვეთრ აფრიკატთან ან ფშვინვიერ მარტივ
ხშულებთან ასიმილაციის საილუსტრაციოდ შეიძლება მოვიყვანოთ
ხეჟეპო („კაკლის ხეჟეპო იდან საზღრიალას გავაკეთებთ
ჩვენ“; შდრ. საბა, გლ. ხეჟეპი), თფება („თელი დღია პერანგი-
თაჲ [მ]ზეზე თფება“), ფაჭრიკა („ორმოზდაათი წელწადია,
რაც აი ფაჭრიკა-ქარხნები მუშების ხელშია“).

8. 17ა. პროგრესული ასიმილაციის სხვა შემთხვევები:
თ[რ]დ→თ[რ]თ: არ გათეთ [რ]თება ყორანი; ხდ→ხთ: მა-
შინ უნდა მიმხთარიყავ, რომ გავ[რ]ცელდა სწავლა ხალხში;

¹ შდრ. აღ. დლონტი, გურული ფოლკლორი, გვ. 16.

² ანალოგიური მაგალითები არაა უცხო საშუალო ქართულისათვის (ივ. ქაჯ-
თარაძე, დაახ. შრ., გვ. 277-279).

³ ი. ყიფშიძე, ასიმილაციისა და დისიმილაციის წესი ქართულსა და მე-
რულში: ტუმ. 1, 1919, გვ. 8; თანხმოვანთა პროგრესული ასიმილაცია, როგორც
კაარკვია ბ. ფოჩხუამ, დასავლურ დიალექტებს ახასიათებს (იხ. მისი თანხმო-
ვანთა პროგრესული ასიმილაცია კილოებში: თსუ შრ. მე-10, 1939, გვ. 187 და
შემდეგ: შდრ. კ. ქუბლაშვილი, ძირითადი ფონეტიკური პროცესები ქარ-
თული ენის დასავლურ კილოებში: ქუთ. პედიუსტიტ. შრ., მე-19, 1959, გვ. 266).

თქარ დაქვეხვთა, რა უყოთ მაშინ¹; ხბ→ხფ: ხფიებიების-
 თვინ გამოცალკეებულათ გვაქ სახფორე². ჩ[რ]დ→ჩ[რ]თ:
 მაგენი ჩთილას (ტობ. სახ.) წასულიყვენ; ჭდ→ჭტ უფროსმა
 ძმამ გააკუჭტა ამაზე და უთხრა (ნოლ. III,10).

კბ→კპ (→პდ→პტ): კრეპტიშენის კაბა გეცვა, წელში
 გამოჭირებული; კდ→კტ: თურმეც კამუტის თავზე ჩამიფწ-
 ყო; გიგისკტა შიხაპრაი თავი, პო!

წვეილბაგისმიერი ხშული ზიმსგავსებს რა შორეულ მომდევ-
 ნო პოზიციაში აბრუპტივ კ-ს, რის შედეგად მოგვეცემს იმავე რიგის
 მქლერ ვარიანტს — ელარულ გ-ს: ბრაგი (←რუს. брaк), დაბ-
 რაგული, დაბრაგა.

ერთადერთი შემთხვევა³, როცა ყრუ აბრუპტივი იმსგავსებს
 სიმკვეთრის მიხედვით ყრუ ფშვინვიერ (-ეთ ფორმანტისეულ) თ-ს:
 ჰა[ლ] მიხვალ ამ ლუსკუმეტ ლამეში?

აფრიკატიზაცია

8. 18. ადგილი აქვს როგორც ხშულ და სპირანტ მარტივ თან-
 ხმოვანთა ურთიერთშერწყმის, ისე სპირანტთა სპონტანური აფრი-
 კატიზაციის მოვლენებს.

კომბინატორული აფრიკატიზაციის შემთხვევები:

ა. თ+ხ=ც. იგი მიიღება, ჩვეულებრივ, ფუძისეული თ-ს ფორ-
 მანტისეულ (მიც. ბრ. ნიშანთან) ს-სთან შერწყმით. თუ ფუძისეუ-
 ლი ბოლოკიდური ბგერაა დ-ონი ან (იშვიათად) ტ, მაშინ აფრიკა-
 ტიზაციის პროცესს წინ უსწრებს ასიმილაცია, რის შედეგად მქლე-
 რი და მკვეთრი ხშულები გაფშვინვიერდებიან და გადაიქცევიან
 თ--დ:

ღმერც¹ („ქურდმა ქურც მოპარა და ამაზე ღმერც
 ცაეცინა მეგემ“), სააც („ორ სააც უკან წამოვდა მაგარი წვიმა,
 ზოშკაქალი“), ბეჭეც („დედამთილი რომ დოლოფალ ბეჭეც
 წამუაყვამს...“), ქეციმერი (←ქეთსიმერი—ქედსიმერი ტობ.

¹ ამ ფორმაში პროგრესულ ასიმილაციასთან (ხდ→ხთ) ერთად რეგრესულიც (გხ→ქხ) დასტურდება.

² ხბ→ხფ (ხფები და მისთ.) პროგრეს. ასიმილაციის ნიმუშები უფრო ხში-
 რად გვხვდება და უფრო ტიპურიცაა გურულისათვის.

³ თუ, რასაკვირველია, ანალოგიურ ვითარებასთან არა გვაქვს საქმე კვაშ-
 ტა-ში (სოფლის სახელია ქვემო აჭარაში); შდრ. ძვ. ქართ. კრეტსაბმელი (←კა-
 რეთ საბმელი), ვ. თოფურია, ენის განვითარების შინაგან კანონთა ერთი ნი-
 მუში ძვ. ქართულში: იკე, მე-5, 1953, გვ. 522-523.

სახ.), ქეცუკანი (←ქეთსუკანი←ქედსუკანი ტოპ სახ.), ორ-
შაფაც პარახოც (←პარახოთს←პარახოტს←„პარახოდს“),
ბაც („მაგა ორ თავ ბაც [‘ბატს’] არ მიაბარეფს კაცა“), როცაც
soluk ‘სუნთქვა’+ზე): ერცულულზე ჩვენთანაც შამუქციე, რა
თჳარა ყურეფ აგათხრეშ!“), ერცულულზე (←ერთ+თურქ.
(←როთსაც←როდსაც←როდესაც), ერცხვა („ერცხვა აღარ ქნა,
იქნება! პარცკოლა („ერხანს აქ პარცკოლა ციყო“); ერ-
ცახვანი („სამი ახალი დამშაშვებული, ერცახვანი ქუჭუ-
ლები ერთ დღეში მომტაცა ქორმა“).

ანალოგიური მოვლენის ამსახველი მაგალითები ძვ. ქართულში
შენიშნული აქვს ივ. ქავთარაძეს², ჭანურში — ს. ყღენტს³.

ბ. ფუძისეული მკლერი ხშულისა (დ) და თანდებულისეული
(-ზე) ზ-ს შერწყმით მიიღება წინაენისმიერი მკლერი აფრიკატი ძ:
ვარძე უმფო წითელი ლოყაები აქ, გვერძე („ბოსლის გვერ-
ძე საქათმე იღვა“)⁴. ბეძე („ბეძე მამისმა მუსტრა, თჳარა...“).

გ. აფრიკატი ჩ (=თ+შ) მიიღება ხშული თ-სა და შიშინა სპი-
რანტ შ-ს შერწყმის (resp. საურთიერთო ასიმილაციის) ნიადაგზე.
ნარჩი („კილო წააგე ბიჭო, ნარჩი“ ‘ნარდში’), გორჩი
(←გოროთში←გოროდში), ხუჩაფაც („წინა ხუჩაფაც თე-
ლი დღე იწვიმა“), სააჩი („ამდენი ჟოლი[ს] უვერი ნახევარ საა-
ჩი რადერ დამოქე, ცავ?!“), გვერჩი („აფერუმ, რამხელა ბიჭი
მოგსტრია, მალე გვერჩი ამოგიდგება!“), ამინუჩი (←ამი-
ნუთში←ამ მინუტში). გარკვეულია, რომ -ჩი თანდებულის წარმო-
სოქმენას ზოგჯერ ხელს უწყობს პოზიცია: შდრ. გვერდში→გურ.
ქეემო იმერ.-ლეჩხ. გვერჩი⁵.

¹ შდრ. ი. შეგრაძის ძე, მიცემითი ბრუნვის ნიშნისა და მესამე პირის
სუბიექტური ნიშნის სახეცვლილება გურულში: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის
შრ. მე-6, 1938, გვ. 349 და შემდ.

² დასახ. შრ., გვ. 297-299.

³ ს. ყღენტის „ჭანურ ტექსტებში“ დამოწმებულია თურქ. დავეთსუ „დაუ-
პატიებელი“—davel+sziz, რომელიც ჭანურში გვაძლევს დავეცუ ზ-ს, ts-ც.
ამაზე გრ. იმნაიშვილის ყურადღება გაუმახვლებია ს. ჭიქიას (იხ. ქარ-
თული ენის ინგილოური დიალექტი..., გვ. 36).

⁴ ამ ფორმით „გვერძე“ გვხვდება ქართულსა (ალ დლონტი ქართლუ-
რი ზღაპრები და ლეგენდები, 1938, გვ. 9) და კახურში (არ. მარტიროსოვი
და გრ. იმნაიშვილი, ქართული ენის კახური დიალექტი, 1956, გვ. 47-48)
და ლეჩხუმურში.

⁵ ივ. ქავთარაძე, ქართ. ენის ისტორიისათვის, მე-12, მე-18 სს., I, თბ.,
1964, გვ. 245.

8. 18ა. სპირანტთა აფრიკატიზაციის შემთხვევები.

აფრიკატიზაციის ისეთი სახეობა, რომელიც მომდინარეობს ყოველგვარი კომპლექსის გარეშე, სპონტანური აფრიკატიზაციის სახელწოდებითაა ცნობილი.

სპირანტთა — ხ, შ, ჯ-ს აფრიკატიზაცია უპირატესად დასტურდება რ ვიბრანტისა და ლ ლატერალის უშუალო მეზობლობაში.

ჯ—ძ: ს ი ძ მ ა რ ი („ნეფეს ს ი ძ მ ა რ ი ე ს ი ძ მ ა, ხელთ ეპირა ოქროს ბულთი... „დროშა“, № 73, 1882), გ ა ძ ა ნ გ უ ლ ი (შდრ. საბა ზანგი, ქგლ. გაზანგული), ს ა მ ძ ღ ვ ა რ ი, ს ა გ ძ ა ლ ი, ს ა ბ ძ ე ლ ი, დ ა გ ძ ე ბ ა, დ ა გ ძ ე ბ უ ლ ი, გ უ რ ძ ა ვ ო, გ უ რ ძ ა ვ ი კ ი (ბოლო ორ მაგალითში ადგილი აქვს ასევე ხმოვნისა (უ) და თანხმოვნის (რ) კონტაქტურ მეტათეზისს).

—ში თანდებულისეული შ ლ-ს მომდევნო პოზიციაში ჩვეულებრივ ჩ აფრიკატად გვევლინება: პ ი რ ვ ე ლ ჩ ი (ჩვენი სოფლიდან პ ი რ ვ ე ლ ჩ ი კოლექტივში მე გავერთიანდი), წ ყ ა ლ ჩ ი, ტ ი ა ლ ჩ ი, მ ი დ ლ ე მ ჩ ი.

ანალოგიური მაგალითები დადასტურებულია ქართ ენის სხვა დიალექტებშიც.

ერთადერთი შემთხვევით ვადასტურებთ ენაკბილისმიერი თ-ს აფრიკატიზაციის შედეგად ფშვინვიერ ჩ აფრიკატში გადასვლას კ უ ჩ ხ ე (‘კუთხე’): კერა-კ უ ჩ ხ ე ს მოიბრუნდა, გაძღებოდა სულ ერთ წამზე (აჭ. ხ. პოეზ.)¹.

ასევე, დ სპონტანური აფრიკატიზაციის შედეგად გადაიქცევა ძ-ღ: ძ ე ს, მ ი ძ ე ს, გ ი ძ ე ს (‘ღევს...’).

ღ—ძ აფრიკატიზაციის მოვლენა ძვ. ქართულში ძ ე ვ ს ძ ე ს მაგალითების დამოწმებით შენიშნული აქვს ივ. ქ ა ვ თ ა რ ა ძ ე ს².

მარტივი აბრუპტივი ტ—ჭ, რის შედეგად ლიტ. ტვირთ-სა და მისგან ნაწარმოებ სიტყვებში ტვ კომპლექსი აქართულში წარმოდგენილია ჰვ-ს სახით: ჰ ვ ი რ თ ი, ჰ ვ ი რ თ უ ლ ი („ცარიელი ევა, ჰ ვ ი რ თ უ ლ ი ჩამუა“, გამოცანა — გიდელი), დ ა ჰ ვ ი რ თ უ ლ ო, დ ა ჰ ვ ი რ თ ა ვ ს.

¹ კ უ ჩ ხ ე ამ სახით იმერხელში დადასტურებული აქვს ნ. მარს (მარო, დასახ. შრ., გვ. 64).

² იხ. მისი, ქართ. ენის ისტორიისათვის, გვ. 240.

ს—ც: გაპარცვა, გაპარცული, პენცია, ციცაქელი 'მეხი', ბლავილც („ზროხები დეიწყებენ ბლავილც, ხბიებს ეკვინტირებიან“; გაზ. „საქ.“ 1916, № 248), თურმეც.

ჟ-საგან გარკვეულ პოზიციაში შეიძლება მიღებული იქნეს აფრიკატი ზ: ჟ—ჯ: პაიჯი, პაიჯულობა, ჯანგი, დაჯანგული, ჯანგარა, ინჯინერი (||ინჯილერი), ჯინიანა, ჯეშტი, სტოროჯი, საჯენი, დელიჯანი (дилижанс), ჯენდერმე. სპირანტთა აფრიკატიზაციის საკითხს არაერთი მკვლევარი შეჰხებია. ი. ქობალავა მის საფუძველს ხედავს იმ ბგერთს გარემოში, რომელშიაც ეს პროცესი მიმდინარეობს¹. ასე მაგალითად, სპირანტთა აფრიკატიზაციის შემთხვევათა ერთი ნაწილი მომდინარეობს წინამავალ მ, ნ, ლ, რ თანხმოვანთა მეზობლობაშიო. ასეთი შემთხვევები სპეციალურად აქვს შესწავლილი შ. გაფრინდამვილს².

დეზაფრიკატიზაცია

8. 19. ვადასტურებთ სისინა წ-ს დეზაფრიკატიზაციას, როდესაც მას წინ უსწრებს ს, მიიღება სწ. სწ—სტ.

როგორც ცნობილია, ქართ. დიალექტებში ჩვეულებრივ დეზაფრიკატიზაციის ის სახეობაა გავრცელებული, როდესაც პროცესის შედეგად აფრიკატი კარგავს ხშულობის ელემენტს და იქცევა სპირანტად, სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ამ შემთხვევაში გვექნება აფრიკატის სპონტანური სპირანტიზაცია. შედარებით უფრო იშვიათია ისეთი შემთხვევები, როცა აფრიკატი კარგავს სიბალანტურ ელემენტს და იქცევა ხშულად, რასაც უწოდებენ დესიბილაციას. ამის შედეგად გვაქვს: სასტორი, დუსისტორა, ისტავლა, ქმისტული, მახლისტული, გამსტრო, მასტავლებელი, კინტლობა (კინწლობა), ეკინტლება, დღეისტორა³.

¹ ამოსავალ ფორმად ვვარაუდობთ „ცისიერ“-ს; შდრ. მარი იმერხ. ტექსტ. ცისიელი („ლალში რომ გვეიქნიე, ესეკარ ეგონა ცისიელი“, გვ. 48).

² ი. ქობალავა, აფრიკატიზაციისა და დეზაფრიკატიზაციის პროცესები იბერიულ-კავკასიურ ენებში, მე-9, თბ., 1958, გვ. 71-72.

³ სპირანტთა აფრიკატიზაციის საკითხისათვის ზოგ იბერიულ-კავკასიურ ენებში: ენათმეცნ. ინსტიტუტის მე-6 (მე-12) სამეცნიერო სესიის თეზისები, 1955.

⁴ შდრ. კან. წაუნს—ტაუნს 'წვეთავს' (Н. Марр. Грам. иан. яз. გვ. 318; გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მეგრულში გვაქვს სიტყვა სასტაული (—სას-

სწ კომპლექსის დეზაფრიკატიზაციის მიზეზს გრ. ი მ ნ ა ი შ ვ ე -
ლი სავსებით სამართლიანად ხედავს თვით ამ კომპლექსის თავი-
სებურებაში: აფრიკატი წ შეიცავს, — აღნიშნავს იგი, — ტ ხშულა
და ხ სპირანტს. სწ კომპლექსი, თუ წ-ს თავისი შემადგენელი ელემ-
ენტებით გამოვხატავთ, უდრის ხ + ტს-ს (სტს-ს ანუ სსტს-ს), რაც
უჩვეულოა საერთოდ ქართულისათვის¹.

იშვიათ შემთხვევაში მარტივდება სისინა აფრიკატი ც და გვაძ-
ლევს ხ-ს: შე ნ ა ს (შენაც), ს ა დ ი ყ ა მ ა ს (სადიყამაც). სუბსტრ-
უციისა და დეზაფრიკატიზაციის შეერთებული მოქმედებით მიღე-
ბულია ლ ე მ ს ა ა : ლ ე მ ს ა ა ძ რ ო ხ ა (რუს. НЕМЕЦКИЙ).

უფრო სისტემატური ხასიათი აქვს ძ-ს სპირანტიზაციას —
ძ — ზ : ნ ი ზ ლ ა ვ ი , დ ა ნ ი ზ ლ ა ვ ე ბ ა : დ ი წყე ს თამაში ნ ი ზ -
ლ ა ვ ზ ე (ა. ზებ.), დ ი ე ნ ი ზ ლ ა ვ ა , ზ რ ო ხ ა (ზემოაჭარულში
ისმის)².

სისინა აფრიკატი ც მკლერი დ-ს წინ თუ მოხვდა, დამსგავსე-
ბის შედეგად, როგორც ცნობილია, იმავე წარმოების მკლერ აფრი-
კატს ძ-ს მოგვეცემს, მაგრამ ამის შემდეგაც გრძელდება პროცესი
და ასიმილირებული ძ სპირანტიზაციის შედეგად გვაძლევს ზ-ს. ეს
პროცესი ასახულია „და“ თი შეერთებულ რიცხვით სახელებში,
რომლის კომპონენტად „ოც“-ია წარმოდგენილი: ო ზ დ ა ა თ ი
(ოდდაათი—ოცდაათი), ო ზ დ ა ც ა მ მ ე ტ ი , ო თ ხ ი ო ზ დ ა შ ვ ი -
დ ი .

ამრიგად, აფრიკატთან (ძ—ც) შეხვედრისას ამ აფრიკატის შე-
მადგენლობაში შემავალი ხშული კომპონენტი აფრიკატს აკარგე-
ნებს ხშულობის ელემენტს. ამ შემთხვევაში ვიღებთ აფრიკატის გა-
მარტივებას (დეზაფრიკატიზაციას).

შევნიშნავთ, რომ ჰ. ფ ო გ ტ ს³ ო ც დ ა ე რ თ ტიპის რიცხვით
სახელში მომხდარი ფონეტიკური ცვლილების შედეგად მიღებული
მეორეული კომპლექსი ძდ თავის ნაშრომში არ გაუთვალისწინებია
და, ცხადია, ამის გამო მსჯელობის საგნადაც ვეღარ გაიხიდა.

წაული); სიტყვა ნასესხებია და გადაჭრით ძნელია თქმა სწ—სტ მეგრულში მოხ-
და, თუ ამ ფორმით იგი ქართულის დასავლური კილოებიდან იქნა შეთვისებული
(ი. მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი , დისიმილაციური დეზაფრიკატიზაცია ქართული ენის
დასავლურ კილოებში: თსუ სამეცნ. შრ., კრებული, 9. თბ., 1965, გვ. 38).

¹ გრ. ი მ ნ ა ი შ ვ ე ლ ი , ქართული ენის გურული დიალექტის ზოგიერთი
თავისებური მოვლენის შესახებ: მაცნე, 6, 1966, გვ. 251.

² ეს მოვლენა უფრო დამახასიათებელია ისეთი დიალექტებისათვის, რომ-
ლებმაც თურქულ-აზერბაიჯანული ენების გავლენა განიცადეს — ინგლოურის,
მესხურის, ფერეიდნულისა და სხვ.

³ ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა (ქართულ ენაზე), თბ., 1961 წ.

პოსტალეოლარი პალატალური ჯ, ჯედ, ჯდ ფუძე — ძირების შემცველ ზმნურ ფორმებში ჩვეულებრივ მარტივდება, დეზაფრიკატიზაციის შედეგად გვაძლევს სპირანტ ჟ-ს; ჯდ—ჟდ: დაჟ და, დაჟ დ უ მ ლ ე ბ ა, დააჟ დ ე ნ ს (|| დააჟ დ უ მ ლ ე ბ ს), თ ა ვ ე ლ ო მ ა რ ე (||თავედუმარე), ჟ დ ო ძ ი ს ბალანი 'ყვავისფრჩხილა', ამჟჟ და („გული ამჟჟ და“)¹.

ჩ—შ: კ ა მ ბ ე შ ი („კამბეჩისა“ და „ჯამუშის“ პარალელურად); ა რ ი ვ ი რ-ის პარალელურად ქობულეთურ კილოვებში დადასტურდა არშვი ('კერძი', 'სარგო')².

აფრიკატიზაციისა და დეზაფრიკატიზაციის მოვლენები, როგორც ცნობილია, მეტ-ნაკლებად სხვა კილოებშიც გვხვდება, მაგრამ აჭარულში (გურულთან ერთად) იგი უფრო მასობრივი და მრავალფეროვანი მაგალითებით ხასიათდება.

დისიმილაცია

8. 20. ბგერათა განმსგავსება ქართული ენის სხვა კილო-თქმათა მსგავსად აჭარულშიც ისე არაა გავრცელებული, როგორც ბგერათ-დამსგავსება. დისიმილაცია — პროგრესულიცა და რეგრესულიც, ჩვეულებრივ, ნარნარა და ცხვირისმიერ ბგერებს მოსდით.

თანხმოვანთა დისიმილაცია

სონორ თანხმოვანთაგან რ ა ნ ნ ერთმანეთის საშუალებით დისიმილირდებიან შემდეგ შემთხვევებში:

რ—რ—რ—ლ: ო რ ო ლ ი, ა რ ა ფ ე ლ ი, ნ უ რ ა ფ ე ლ ი³, თ ა ვ რ ი ე ლ ი:

ქალაბანი შევიკრე,

ხარის თ ა ვ რ ი ე ლ ი ა,

გოგუებთან წასლა მინდა

ქესა ცარიელია (შდრ. ჯ ა ნ ა შ ვ. თავრიალ, მე ნ თ:

ნ. კ ა ი შ. თავრიელა), ტ ო ტ რ ი ე ლ ი, ყ ა რ ა ლ ი (არაბ. قار [კარნარ]), და ყ ა რ ა ლ ე ბ ა, და ა ყ ა რ ა ლ ა (შდრ. გურ. ყ ა ლ ა რ ი, გ. შ ა რ ა შ ი ძ ე).

¹ შდრ. გურ. იმერ. დააჯენს, დაეჯინა.

² არშვი — ამ სახით იგი ქართულშიცაა ფიქსირებული (გრ. იმნაი-შვილი, ქართული ლიტერატ., 1, 1974, გვ. 156).

³ როგორც ორი უკანასკნელი მაგალითიდან ჩანს, -რ -რ-ს დისიმილაცია მოსდის „ფერ“ დართულ უარყოფით ნაცვალსახელებში, რომელთა წინამავალ კომპონენტში რ შედის: ვ ე რ ა ფ ე ლ ი და სხვა.

დავძენთ, რომ სიტყვებში ტოტრიელი და თავრიელი დისიმილაციას წინ უსწრებს ფუძეში რ-ს განვითარება.

რ-რ→რ-ლ დისიმილაციის ცნობილ მაგალითებს წარმოადგენს უცხოური წარმოშობის გაქართულებული სიტყვები: ბრიგადელი (ამ ფორმაში ნათლად ჩანს, ასევე, ზმოვანთა დისტანციური პროგრესული ასიმილაციის შედეგი ი-ი→ი-ე). დალექტორი, ორდელი (ორდერი).

რ-ს დისიმილაცია მოუდის „ჭერ“ ნაწილაკდართულ ისეთ სახელებს, რომელთა ფუძეში (ძირში) რ არის, მაგალითად: რვაჯელ, ბევრჯელ; ანალოგიით: ზოგჯელ, სამჯელ და ა. შ.

დისიმილაციას — როგორც პროგრესულს, ისე რეგრესულს ადგილი აქვს ნ-ს შემცველ ფუძეებში: ნ-ნ-ნ-ლ||ნ-რ: კალონი, ნამეტარი („ჩვენი სიძე ქოშეში დგას, ნამეტარი ცხვენია“), ლაგანი („მავიზორი და ლაგანი ჯიფეზე ამოვიფარე“, ხუბ.), სუნელი (—სურნელი—სუნნელი), წყენილება.

განმსგავსებას ფუძეში ადგილი აქვს ორ ლ-ს შორისაც. ლ-ლ→რ-ლ ან ნ-ლ-ს: წრეთელ [ს], წრეთს (||წროულ[ს], წრო-უს), წრეთლობით („წრეთლობით ესეც გვეყოფა“); ბურული, დაბურულეზა („საღამ-საღამ დავაბურულეზდით“); სუნყველა („ვეცლები სუნყველასა... გაზ. „საქ.“ 1916, № 248), სუნთელი (სულ მთელი)¹.

დისიმილაციის ისეთი შემთხვევაც დასტურდება აქ, როცა ერთად თავმოყრილ ბილაბიალთაგან განმსგავსების შედეგად იქმნება უფრო ასატანი კომპლექსი; წყვილბაგისმიერმა ბ-მ შეიძლება კანონმსგავსოს წარმოების ადგილის მიხედვით იმავე რიგის მ და იქცეს ნ-დ.

მბ→ნბ: ანბავი (||ამბავი): ხენწიფეს გიეღვიძა და რა ანბავიაო, იკითხა... (ნოდ. III, 144), ბუნბული (||ბუმბული)²; მუსანდარა გამოპეჭილი იყო ბატის ბუნბულის ბალიშებით, მინდრებით.

აჭარულისათვის დამახასიათებლად უნდა ჩაითვალოს ძლიერი დისიმილაციის შემთხვევები. „დისიმილაციის ნიადაგზე ზოგჯერ იკარგება დისიმილირებული ბგერა“³. აქ უმთავრესად იკარგება

¹ შდრ. იმერს. ფული, საქონელი, სუნთელი თქვენი იყოს... მარი იმერს. გვ. 59.

² ამ სახით (ბუნბული) კახურშიცაა დამოწმებული (არ. მარტიროსოვი და გრ. იმნაიშვილი, ქართ. ენის კახური დიალექტი, თბ., 1956, გვ. 41); ასევე, ძვ. ქართულში (ი. ქავთარაძე, დასახ. შრ., გვ. 307).

³ გ. ახვლედიანი, დასახ. შრ., 201.

ვიბრანტი რ ბგერა მომდევნო იდენტური ბგერის გავლენით, ე. ი. ადგილი აქვს რ-ს დისიმილაციურ დაკარგვას¹. თუმცა გვხვდება საპირისპირო შემთხვევაც — პროგრესულ-დისიმილაციური დაკარგვა: ნ ფ ე რ ი, ვ ე ფ ე რ ი, ც ხ ვ ი პ ი რ ი, ა რ ც ე თ ი, ნ უ რ ც ე თ ი („ნ უ რ ც ე თ ა თ ნულარ მიხვალ და მემრენ მიენატრები“)².

ქვემოაქარულ (ქედის რ. სოფლების მკვიდრთა მეტყველებაში) კილოვანებაში დისიმილაციური დაკარგვის ისეთი შემთხვევაც გვაქვს, როცა დისიმილირებულ თანხმოვანთან ერთად იკარგება გამვლენელი ბგერაც, მაგ. თ ე თ [რ] ყ ე მ ი ზ ი („ერთ ქალათ მაგის თ ე თ ყ ე მ ი ზ ი ლოყაფები ღირს“), ყ უ ი ძ ი [რ] შ ი (რუმ გიგინათეფ ყ უ ი ძ ი შ ი).

მარცვლის დისიმილაციური დაკარგვის (ჰაპლოლოგიის) შემთხვევებიდან შეიძლება დავასახელოთ ფ ე ხ შ ვ ე ლ ა (←ფხშიშველა)³, ვ ა წ ყ [ენ] ი ნ ე⁴, დ ი ნ ნ ე ჩ ე მ ი⁵ („დინნე ჩემი დან მეშინოდა: ღმერთო, შენ ის მომიკალი!“ „თეატრა და ცხოვრება“, 1915. № 29), ხ ნ ე შ ე ს უ ლ ი (←ხნეში შესული), ო რ დ ე [ყ ი] ყ ე შ ი (←ორ + არაბ. *أقدا* [დაქიქა] + ში 'ორ წუთში'), ვ ე ფ ე რ ი (ფერაფერი), ნ შ ფ ე რ ი (ნურაფერი) ა მ ტ ე ხ ა ნ ი ა (←ამტენიხანია—ამდენი ხანია), მ ა კ ტ ე ხ ა ნ ი ა, ი მ ტ ე ხ ა ნ ი ა, ლ ი ვ ე რ ი (←'რევოლვერი')⁶.

დისიმილაციური გამჟღავნება

8. 21. უხვად აღმოჩნდა ისეთი მაგალითები, რომლებიც გვაფიქრებინებს, რომ ისინი მიღებული უნდა იყვნენ ხშულთა (და სპირანტთა) დისიმილაციური გამჟღავნების შედეგად: კ ო ნ დ ა ღ ი, ჩ ი რ უ ლ ი (←ჩირუხი 'მთის კურორტი ზემო აჭარაში'), ტ ო რ უ-

¹ ამ მოვლენას სხვა საკითხთან დაკავშირებით უფრო ვრცლად შევხვებთ ზემოთ (ბგერითი შედგენილობა. გრძელი ხმოვნები).

² შდრ. ერთმანეთი (←ძვ. ერთმანერთი).

³ დასავლ. ჯგუფის დიალექტთაგან რამდენიმეშია დადასტურებული ეს მაგალითი.

⁴ იმერხელშიც გვხვდება ეს ფორმა: არავისაც არ ვაწყინე, ისე დევია რ ტყეები (მარი, იმერხ. გვ. 50).

⁵ არაა გამორიცხული ასეთი ვარაუდის დაშვებაც. „დინნე ჩემი“ შეიძლება მიღებული იყოს „დიდედას“-ს ანალოგიით. ამავე ფორმაში ნათლად ჩანს, ასევე, რედუქციის მოვლენაც (დიდინენეჩემი).

⁶ უფრო ზუსტი იქნებოდა გვეთქვა, რომ მიღებული ჩანს ეს ფორმა ჰაპლოლოგიის, ხმოვნის რედუქციისა და რ-ლ სონანტთა მეტათეზისის შეერთებული მოქმედებით.

ლი (თურქ. doruk tütün 'წვერის თუთუნი'), კ ა მ ა ლ ი (||ყაამალი 'ნაღები'), მ ა ხ ა რ ი ჯ ი (||მაჰარიჯი), ყ ა ი ლ ი ('ნავი'), ც ი მ ე ნ დ ი, კ ა ბ უ ს ტ ა, დ ე ხ ნ ი კ ი, ს კ ო რ ო დ ა (რუს. сковорода, сковородка), ტ ყ უ ბ ი, ო რ ტ ყ უ ბ ა ლ ა ('ორტოტა', 'ორკაბა'). წ ყ ვ ე დ ფუძის შემცველი ზმნა და მიმღეობა: გ ა მ ო წ ყ ვ ე დ ს, გ ა მ ო წ ყ ვ ე დ ი ლ ი¹, ტ კ ი ბ ა, გ ა ტ კ ე ბ ნ ა, გ ა ტ კ ე ბ ნ ი ლ ი, გ ა ტ კ ე ბ ნ ი ს, კ ო რ ო ლ ი (||კოროხი) და მისთ.

როგორც გ. ახვლედიანი² მაგარკვია, ოსურში ქართულიდან ნასესხებ სიტყვებს ახასიათებს ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერების კანონზომიერება, რომელიც იმაში მდგომარეობს, რომ სიტყვაში შემავალი ორი ყრუ ხშულიდან ერთ-ერთი (მეტწილად პირველი) მჟღერდება, ე. ი. ყრუ ხშულები (აგრეთვე აბრუპტივიცა და სპირანტიც) განემსგავსებიან ერთმანეთს მჟღერობა-სიყრუის მიხედვით².

ვ. თოფურიასთან³ და ს. ყღენტთან⁴ ერთად გ. ახვლედიანი⁵ დაადგინა აგრეთვე, რომ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერების კანონზომიერების მოქმედება თითქმის ისევე ძლიერი ყოფილა სვანურში, როგორც ოსურში, და, რომ იგი მეტ-ნაკლებად მოქმედებს ხევსურულსა და მთიულურ დიალექტებში. აღნიშნულია აგრეთვე, რომ სვანურში დისიმილაციური გამჟღერება არსებობს არა მხოლოდ დისტანციური (როგორც ოსურში), არამედ კონტაქტურიც, არა მხოლოდ რეგრესული (როგორც ოსურში...), არამედ პროგრესულიც, გამჟღერების მოქმედებაში მონაწილეობს არა მხოლოდ ხშული (როგორც ოსურში...), არამედ სპირანტიც⁵.

ჩვენ მიერ მოყვანილი აჭარული სიტყვების უმრავლესობა უცხოური და რუსული წარმოშობისაა. დისიმილაციური გამჟღერებაც სწორედ ნასესხებ სიტყვებს შეეხება, მაგრამ აჭარულში ეს მოვლენა იმდენად გავრცელებული პროცესია, რომ იგი მშობლიურ სიტყვებსაც შეეხა.

¹ საანალიზო მავალითების ნაწილი შეპირისპირებულია ქართულის სხვა დიალექტებთან, ხოლო ზოგისათვის ამოსავალი ფორმები ლიტ. ქართულიდანაა აღებული. შესაძლებელია, აქ ჩამოთვლილ ფორმათა ნაწილი არქაიზმს წარმოადგენდეს.

² გ. ახვლედიანი, საფუძვლ. გვ. 204. 378—387.

³ ვ. თოფურია, სვანური ენა, 1, ზმნა, 1931, გვ. 60; გ. ახვლედიანი, იქვე.

⁴ ს. ყღენტი, თსუ შრ., ტ. 30/16, 1947, გვ. 430; გ. ახვლედიანი, იქვე.

⁵ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 385.

განვიხილოთ ზოგიერთი მათგანი, უფრო კი ტიპიური:

ა. კონდალი. ეს სიტყვა უცხოური წარმოშობისაა, რომელმაც სალიტერატურო ქართულსა და მეტწილ დიალექტებში კონდახის სახე მიიღო, აჭარულში კი ეს სიტყვა კონდალი-ს სახით დამკვიდრდა. ასე რომ, ყრუ ხშულმა კ-მ განიშვავდა ყრუ სპირანტი ხ, გაამჟღავნა იგი დამივიდეთ ხ-ს ჰელერი ვარიანტი ლ. სვანურის მონაცემების მიხედვით გამჟღავნების მოქმედებაში მონაწილეობს სპირანტიც. ამგვარად, სვანურისაგან განსხვავებით და ოსურთან მსგავსებით აჭარულში დისიმილატორის როლში ხშული გამოდის, ხოლო სვანურის მსგავსად მიმართულების მიხედვით პროგრესული დისიმილაცია. ასევე, ოსურის მსგავსად სპირანტი დისიმილირებულის როლშიც გამოდის.

ბ. ჩირუდი. ეს სიტყვა არაქართული წარმოშობისაა. სალიტ. ქართულში იგი ჩირუხი-ს სახით გვხვდება, ჩანს, საანალიზო სიტყვას საკვლევ დიალექტში ისეთივე პროცესი განუცდია, როგორც ჩვენ მიერ განხილულ პირველ სიტყვას (კონდახი) იმ განსხვავებით, რომ ჩირუხ-ში დისიმილატორის როლში გამოდის ყრუ ფშვინვიერი აფრიკატი ჩ.

გ. ტორუდი. შემოსულია თურქულის გზით. აჭარულში ამ სიტყვას რომ ცვლილება განეცადა, მაშინ იგი დორუგი-ს სახეს მიიღებდა. ანდა ჰანურის¹ მსგავსად აქაც უნდა მიგველო დორუქი, დორუქ-თუთუნი, მაგრამ ჯერ რეგრესულა დისიმილაციის გზით (ტორუქი, ტორუქ-თუთუნი), ხოლო შემდგომ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღავნების შედეგად მივიღეთ ტორუდი, ტორუდ-თუთუნი.

დ. კაჰმალი, ყაჰმალი (თურქ. kaymak(ჭი) 'ნაღები'). აქაც ადგილი აქვს კ | ჭ -ს დისიმილაციურ გამჟღავნებას.

ე. კიბოშანი (შდრ. ლიტ. კიპოსანი).

ანალოგიური ვითარებაა რუსულიდან ნასესხებ სიტყვებშიც: ციმენდი, კაბუსტა, დეხნიკი და სხვა.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, აჭარულში დისიმილაციური გამჟღავნების კანონზომიერება შეეხება თვით ქართულ სიტყვებსაც. წინააღმდეგ სალიტერატურო ქართულსა და მისი დიალექტებისა, აქ დადასტურებულია ტყუბი (ტყუპი), წყვედ ფუძის შემცველი ზმნური და მიმღებური ფორმები (გამოწყვედილი, გამოწყვედეს...). ამ უკანასკნელთაგან უნდა გამოვყოთ წყვედ ფუქი,

¹ არნ. ჩიქობავა, ჰანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ, თბ., 1938, გვ. 105.

რომელშიაც დისიმილაციურ გამჟღავნებას ვგულისხმობთ ახალ ქართულთან შეპირისპირებით, თორემ ძვ. ქართულში იგი „წყუედ“ ფორმით გვხვდებოდა.

ზ. სარჯველაძე დისიმილაციური გამჟღავნების ფაქტს ხედავს ძვ. ქართულშიც. მე-11—13 საუკუნეთა ტექსტებიდან დამოწმებული მასალის მიხედვით ასკვნის, რომ თბ.—თფ-საგან, ასევე, ცდ მეორეულია, იგი მიღებული ჩანს ცთ კომპლექსისაგან დისიმილაციური გამჟღავნების გზით, და, რომ ფშვინვიერ თანხმოვანთა დისიმილაციური გამჟღავნება პროგრესულია და (არსებული მასალის მიხედვით) მხოლოდ კონტაქტური¹.

ამრიგად, ზემოთ წარმოდგენილი მასალების გაანალიზების შედეგად შეიძლება დავასკვნათ: აჭარულში დისიმილაციური გამჟღავნება წარმოდგენს ერთ-ერთ ქმედითს ფონეტიკურ მოვლენას².

ხმოვანთა დისიმილაცია

8. 22. ხმოვანთა დისიმილაცია უპირატესად უშუალო მეზობლობაში ხდება. შორეულ პოზიციაში იშვიათია. სათანადო შემთხვევათაგან დავასახელებთ: მ ე ლ ი ნ ც ი ა (||მელენცია), ფ ო თ ე ლ ი, ფ ო თ ე ლ ო ლ ე ბ ი (ამეამდ ფოთელაშვილები), ფ ო თ ე ლ ა ჯ (მერყევი ბუნების ადამიანის ეპითეტი), ჭ ი ბ ო შ ა ნ ი (შდრ. ლიტ. ჭოპოსანი), ს ტ ი ქ ა ნ ი, ნ ა გ უ ზ ა ლ ი, ლ ა პ ა რ ი კ ი, ჯ ე მ ა გ ი რ ი, ლ ი ნ ძ ღ ვ ა, ს ა ჩ ი ჩ ე ლ ი... დისიმილაცია პრევერბისეული (ა. ო) ხმოვნისა ფუძისეულ (ძირითადად ვნ. გვარის ე პრეფიქსთან) ხმოვნებთან. დისიმილაციას ასეთ შემთხვევაში წინ უსწრებს ასიმილაცია. ფუძის თავკიდური ე იმსგავსებს წინამავალ ხმოვანს და გვაძლევს ეე-ს, ხოლო დისიმილაციის შედეგად მიიღება იე; მაგრამ პროცესი აქ არ წყდება. დისიმილირებული ხმოვანი (ი) შემდგომში დავიწროების შედეგად გაუმარცვლოვდება და მოგვცემს ე-ს. ეს პროცესი შეიძლება გამოხატულ იქნეს ფორმულით: აე, ოე—>ეე—>იე—>ეე.

ეე—>იე [—>ეე აჭარ.] უნდა იქნეს ახსნალი, როგორც ერთ-ერთი კერძობითი გამოვლენა დიფთონგიზაციისაქენ მიდრეკილებისა ენაში (გ. ახვლედიანი). ეე-ში ეს ტენდენცია კომპლექსის ერთ-ერთი კომპონენტის ე-დ ქცევისაქენ მიემართება. გარდამავალი სა-

¹ ზ. სარჯველაძე, ძველი და საშ. ქართულის ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი. მაცნე, 6, 1969, გვ. 225-227.

² შ. ნიქარაძე, ქართ. ენის ზემოაჭარული დიალექტი. გვ. 38-41.

ფეხურია ე-ს დავიწროება ი-დ. ამ საფეხურზე დგას უმეტესობა იმ დიალექტური ერთეულებისა, რომელთაც იგი ახასიათებთ; მხოლოდ აჭარულს მიუღწევია მე-მდის!; მაგ.: გა-ე-→ეე-→იე-→აე: გა ე ლ ვ ი ძ ა (←გიეღვიძა←გეეღვიძა←გაეღვიძა); და — ე —ეე-→იე-→აე: დ ა ე წ ე რ ა, დ ა ე ხ ა ტ ა; ჩა — ე —ეე-→იე-→აე: ჩ ა ე ჰ ე ჳ ა, ჩ ე - კ ა ლ ი ბ ე ბ ი ა, წ ა — ე —ეე-→იე-→აე: წ ა ე წ ი კ ვ ა, წ ა ე ხ რ ო - ს ი ნ ა.

ანალოგიური ვითარებაა მ ო ზ მ ნ ის წ ი ნ ი ა ნ ფ ო რ მ ე ბ თ ა ნ ა ც: მ ო — ე —ეე-→იე-→აე; მ ა ე ს უ ფ თ ე ბ ი ა, მ ა ე გ ლ ი ჯ ა.

ასეთსავე ვითარებას — ერთდროულად ასიმილაცია-დისიმილაციის პროცესს, ადგილი აქვს რთულ (გადა, გაღმო, წამო, ჩამო...) პრევერბებშიც: გ ე დ ა ე ფ რ ი წ ა, წ ა მ მ ა ე ყ ვ ა ნ ა, ჩ ა მ ა ე ბ ლ ა ტ ა.

ხმოვანთა დისიმილაცია გარკვეული კანონზომიერებით არის გატარებული ასევე ო ხმოვნით დაბოლოებულ პრევერბებშიც (იქნება ის მარტივი (მო-) თუ რთული (ამო-)).

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, პრევერბისეულ ო ხმოვანს თუ მოსდევს საარვისო ქცევის პრეფიქსი ა, ოა დისიმილაციის შედეგად (ო-ს დავიწროებით) უა-დ იქცევა: მ უ ა ხ ე რ ხ ა (←მუახერხა—მოახერხა).

ანალოგიური პროცესი თავს იჩენს, ოვ ელემენტის შემცველ ზმნებსა და სახელებში. აჭარულში ასეთ პოზიციაში ო-ს დავიწროება ისე შორს მიდის, რომ ნადისიმილაციარი ო/→უ/ გაუმარცვლოვდება და უ-თი შეიცვლება, მაგ.: დ ა ა თ უ ა (←დაათუა—დაათოვა), ჩ ა მ უ ა, წ ა მ უ ა, გ ა დ მ უ ა რ დ ე ბ ა, გ ა ა თ ხ უ ა; თ ხ უ - ა რ ი (←'მათხოვარი'), მ ა თ ხ უ ა რ ი, ს ა ძ უ ა რ ი (←'საძოვარი'), ს ა შ უ ა რ ი.

ცალკე უნდა გამოიყოს დისიმილაციის ისეთი შემთხვევა, როცა პრევერბისეული ა განემსგავსება „ვალ“ ზმნის ძირეულ ა-ს:

ა — ა — ე — ა: ე ვ ა ლ, გ ე ვ ა ლ, ჩ ე ვ ა ლ თ, ჩ ე ხ ვ ა ლ თ, გ ე - დ ე ხ ვ ა ლ...

ე- ხმოვნიანი ზმნისწინები „ვალ“ ზმნის მყოფადის მწკრივის მთელ პარადიგმს გასდევს; ე ვ ა (←'ავა'), ჩ ე ვ ა, წ ე ვ ა, გ ე დ ე ვ ა.

ხმოვანთა დისიმილაციას ადგილი აქვს მრავლ. -ებ ფორმანტი-

1 შ. ძიძიგური, ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, თბ., 1970, 23-141.

სეულ და ფუძის ბოლოკიდურ ე-ე ხმოვნებს შორისაც: კ ი ლ დ ა ე ბ ი, ღ ე ლ ა ე ბ ი, პ ა ქ ს ა ძ ა ე ბ ი (ტოპ. სახ.).

ასეთივე შედეგია მიღებული მრ. ებ სუფიქსის ზოგიერთ ახმოვანფუძიან და თანხმოვანფუძიან სახელებზე დართვისას; მაგ.: უ ს ტ ა ე ბ ი, ხ ო ჯ ა ე ბ ი, ლ ო ყ ა ე ბ ი, ა ლ ა ე ბ ი, ბ ე გ ა ე ბ ი, ს ი რ თ ა ე ბ ი (სირთი 'გორა').

ამრიგად, როგორც ზემოთ წარმოდგენილი მაგალითებიდან ჩანს, აჭარულში ეე→იე→აე-ს ტენდენცია ბოლომდისაა გატარებული. ამ მოვლენის წინა საფეხურს გვიჩვენებს გურული, იმერული, მესხურ-ჯავახური, იმერხეული და სხვა.

მეტათეზისი

8. 23. ბგერათა გადასმა ძირითადად სონორ თანხმოვნებს ახალიათებს. იგი ხდება როგორც ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის, ასევე, თანხმოვნებში მახლობელ და შორეულ პოზიციაში. არის ისეთი შემთხვევებიც, როცა ფუძისეული ხმოვნის ამოვარდნის შედეგად ახლოურ პოზიციაში მოხვედრილ ნაზალურ და ნარნარა თანხმოვანთა მეტათეზისისათვის აშკარად იქმნება ზელსაყრელი პირობა. ბგერათა გადასმას, — როგორც ეს სპეციალური ლიტერატურიდანაა ცნობილი, — ზელს უწყობს სონორობა¹, ასე რომ, ბგერათა გადასმა აჭარულში საერთო ქართულ დიალექტურ ნორმებს მიჰყვება. ადგილი აქვს როგორც მარტივ, ისე საურთიერთო ადგილმონაცვლეობას. ხოლო მიმართულების მიხედვით უფრო ხშირია რეგრესული მეტათეზისი.

8. 23ა. ხ მ ო ვ ა ნ თ ა და თ ა ნ ხ მ ო ვ ა ნ თ ა მ ე ტ ა თ ეზისის, ჩვეულებრივ, ადგილი აქვს ახლოურ პოზიციაში: გავრცელებულია რ, ლ, მ, ნ, ვ-ს გადასმა: მაგ.: ღ უ რ ბ ე ლ ი, მ ა ხ რ უ კ ა (←მახურკა←მახორკა), ზ რ უ გ ი (და აქედან წარმოქმნილი მ ა ზ რ უ გ ვ ა, და ზ რ უ გ ვ ა, და ზ რ უ გ ვ ი ლ ი, მ ო ზ რ უ გ ვ ო ლ ი...); ტ ყ რ ი პ ლ ი (ტყირპლი), თ ხ ე მ ლ ა, გ უ რ ძ ა ე ვ ო (ასევე, გ უ რ ძ ა ე ვ ი კ ი), ბ ა რ ე ლ ა მ (ბარემლა), კ რ ო ფ ლ ი, ი ნ დ ა ყ ვ ი (ეს შესაძლებელია მიღებული იყოს ლიტ. ი დ ა ყ ვ ი-სა და ნ ი დ ა ყ ვ ი-ს კონტამინაციით)², ჩ ლ უ ქ ი.

¹ გ. ახვლედიანი, საფუძვლ. გვ. 360, ს. ქ ღ ე ნ ტ ი, ქართ. ენის ფონეტიკა, 1956, გვ. 239-240; პანს ფ ო გ ტ ი, ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა, გვ. 16-18.

² ი-დაყვ, ნ-ი-დაყვში ი-წინის პრეფიქსაციის შესახებ იხ. არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, შედარ. ლექსიკა; ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან. 4.

თანხმობანთა გადასმა

ყურადღებას იქცევს შემდეგი მაგალითები:

ს. 23ბ. პევეში (პეშვი), უბანლო („უბანლო შობს ბანლიანსა“ — გამოცანა — კვერციხი), ვიდან, მემრენ ‘მერმე’ და სხვა.

ასევე, ზოგჯერ ასიმილაციისა და მეტათეზისის ერთდროული მოქმედების შედეგად გვაქვს: მგზავსი, თავსრაკი (‘თავსაკრაი’), კარტოლა, საკარტოლო („მაგენი კაცს რავა დატევს, საკარტოლო ფირალსაო, ხუბ. 37), გასხნა, გასხნილი (ჭაროხის ხეობის სოფლებში), ქარახსი (ქარახსა — აკ. შანიძე), ავამტყოფი (||:ვანტყოფი, ავატყოფი).

ღ-ს რეგრესული მეტათეზისის შედეგად გვაქვს: ღჯა (ლიტ. ჯღა).

ღ-რ-ს საურთიერთო მეტათეზისის შედეგად მიღებულია: სურელი („თელ სურიელს გუხარდება ზაფხული და გამოსული“ გაზ. „საქ.“ 1916. № 248), მადრიელი, ჩირბული (შდრ. საბა ჩილბური), ვერული, ვერულიძე (გვარია ქობ. რაიონში), სიმძრაჭლე, ძრაჭლი (მძღავრი), დათვარიელეზა (||:დამთვარიელება, დანთვარიელება), ნაჭარვალა (ტოპ. სახელი ‘ნაჭალვარა’), ხერტალი:

ხერტალმა ხელი დამვალა,

— ხერტალ გასატეხელიო;

მაჩანე არ ნათხუებს,

— კისერმოსატეხელიო.

ნ-ღ—რ-ნ: გერნალი. როგორც ამ მაგალითებიდან ჩანს, მარტივი კონტაქტური მეტათეზისისათვის ხელსაყრელი პირობა იქმნება ფუძისეული ე ხმოვნის რედუქციის შედეგად. რ-ნ—ნ-რ: დანისპარაული (სოფლის სახელი)².

ბგერათა დისტანციური გადასმის შედეგად შეიძლება კიდევ დასახელებული იქნეს: მიენალა (←‘მიელანდა’; იკარგება ამავე დროს დ თანხმოვანი): ამ შუადლი[ს] გულზე რა მოგენალა, ჭო!

ხმოვანთავსართოვანი სახელები: თსუ შრ., XXX, XXXI B. 1947. გვ. 456-457; ივ. ქავთარაძე, ზმნის ძირითადი კატეგორიების ისტორიისათვის ძვ. ქართულში, 1954, გვ. 264-265.

¹ ასეთი ფორმით გვხვდება იმერხელშიც: წეჭდა მემრე თეპარ-პირზამა...; მარი, იმერხ. გვ. 55; ფშაურში: მემრე მოიდეს სადაოდ, თუნდა ოსმალოს ჭარიო (ეაეა, მცირე ლექსიკონი, გვ. 178).

² ამ სახელის ეტიმოლოგიაზე — დანისპარაული — დარისპანაულიდან პირად საუბარში მიგვიითთა აკ. შანიძემ.

დ უ კ ნ ე ს ვ ი ა („იმხელა კიბილი ისე ამეიგლიჯა, რომ ერთიც არ დ უ კ ნ ე ს ვ ი ა“), წ ა მ ო რ დ გ ე ნ ა, დ ი დ თ ე რ ნ ა ლ ი (ტობ. სახ.), ძ ვ ი ლ ა ჯ („ძ ვ ე ლ ა ჯ ['ძლივს'] არ მევეთქვი სული!“), ა ნ უ რ ი ე ფ ს („ეიხუბებს ამ ბალანას და სალამ-საკამ ზღვი[ს] სპირზე ა ნ უ რ ი ე ფ ს“ 'არონინებს'). საანალიზო ფორმაში ადგილი აქვს ხმოვნის (ო) სუბსტიტუციასაც, რაც შეპირობებულია ასიმილაციით (ასიმილაციური სუბსტიტუცია). ხ ე ლ ბ ო გ ა ჯ ['ხელგობა'], ნ ა მ ე რ ხ ხ ლ ა ჯ (მეჩხერი-დან), ე რ ს ა კ ი ლ ა ჯ (ქობ.). ამ უკანასკნელში თანხმოვანთა (დ, თ) დაკარგვის გარდა ადგილი აქვს მყდერი ხშულის (გ) ასიმილაციას (გ→კ-ს აბრუპტივიზაციას), შ ე პ ო ტ ვ ა ('შეტობვა').

ამგვარად, აქ დადასტურებული ბგერათგადასმის შემთხვევები არ ამჟღავნებს რაიმე ახალს, განსაკუთრებულს. იგი, შეიძლება ითქვას, თანაბრად ვრცელდება როგორც მშობლიურ ქართულ, ისე ნასესხებ სიტყვებზე, და რომ იგი მეტ-ნაკლებად გავრცელებულია ქართული ენის სხვა დიალექტებშიც.

სუბსტიტუცია

§. 24. ფონეტიკურად განუპირობებელ ბგერათცვალებადობის ერთ-ერთ გავრცელებულ და ნიშანდობლივ მოვლენას, როგორც ცნობილია, წარმოადგენს სუბსტიტუცია ანუ ბგერათშენაცვლება. იგი ქართველური ენებისა და მათი კილო-თქმებისათვის ისტორიულადც დამახასიათებელი იყო. რიგი თანხმოვნების მონაცვლეობა, როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია მითითებული, ფონოლოგიური ღირებულებისაა (სჯული→რჯული, სასჯელი→სარჯელი...). სუბსტიტუციას, ჩვეულებრივ, იმ შემთხვევაში აქვს ადგილი, როცა სიტყვის ფუძეში თავს იყრის ფიზიოლოგიურად მონათესავე და აკუსტიკურად მსგავსი ბგერები.

თანხმოვანთა სუბსტიტუცია

§. 25. მონაცვლეობენ, ჩვეულებრივ, ბაგისმიერი ხშულმსკდომნი. ამ რიგის მონაცვლეობას, როგორც ცნობილია, განაპირობებს წმინდა ფიზიოლოგიურ-აკუსტიკური ფაქტორები.

ვ→ზ: დ ა ბ ა რ ც ხ ნ ა („ჯერემ დ ე ი ბ ა რ ც ხ ნ ე კარქა, ცავ, და მემრენ დიგობწნი!“), დ ა ბ ა რ ც ხ ნ ი ლ ი, დ ა ბ ი წ ყ ე ბ ა, დ ე ი ბ ი წ ყ ე ბ ს, შ ა მ ბ ა ლ ა.

ბ—მ, მ—ბ: ქალაზანი („ქალაზანი შევიკერე, ხარის თავრიელია“), ბრუნდე (||ბრუნდე), მაყაყი, მაყაყურაჲ (ეურვის სახეა).

იშვითად შეიძლება იმავე წყვილბაგისმიერ ბგერას (ბ) შეენაცვლოს უკანანისმიერი გ: გუფეტი, უგნოფს (უზნობს):

ჩიტი ჩიტსა უგნებოდა:

ადე, ჩიტო, სურო ვჰამოთ (აქ. ხ. პოეზ.).

უფრო ხშირია ნ-სა და მ-ს მონაცვლეობა¹.

მ—ნ: ხენწიფე („რა ანბავიო, იკითხა ხენწიფემ“ ნოდ. III, 114), სახენწიფო, ვითან, საღანობამდო², უნცროსი, ანბავი³, ნეფე (ნეფის გოგო), ნეფიწყართ (ტობ. სახ.), დაანთავრა, დაანწყარია, მონდურავი, ანდგარა, განთელდა⁴, ბარსანი (←ბარსამი 'ბევრი'), დანტრევა, ანგზობაჲ (=ამგზობაჲ 'ამჯერად'), დონეზია (=ნდომეზია) ნამდვილი-ის პარალელურად (უფრო ხშირად) აქ გვხვდება ძვ. ნანდვილი (განსაკუთრებით მოხუცთა მეტყველებაში)⁵, ბოქლონი (||ბოქლომი), შუანთობა (||შუამთობა), ნუქთი.

მ-ნ-ს ურთიერთმონაცვლეობასთან დაკავშირებით გამოთქმულია მოსაზრება, რომ არტიკულაციის მიხედვით ისინი არ არიან მახლობელი, მაგრამ ჰომოგენური ბგერებია და ეს თავისებურება არის ამ შემთხვევაში გამსაზღვრელი გარკვეულ პოზიციაში მათი მონაცვლეობისათვის⁶.

ერთადერთი მაგალითით დასტურდება მ—ვ-ს სუბსტიტუცია: წვინდა (წმინდა-ს პარალელურად).

ვ—მ: მენახი, მიწრო⁷, ამსება, ამსებული, სამსე, მასკლავი (||მარსკლავი, მასკლავი).

¹ ამ საკითხის შესახებ იხ. ივ. გიგინეიშვილი, ანგარიში მივლინების სურამის მიდამოებში, ენიშის მოამბე, 43, 1939, გვ. 204.

² ვერ ვამბობთ კატეგორიულად, ამ მაგალითის მიხედვით სუბსტიტუციას აქვს ადგილი, შეიძლება აქ მ-მ-ს რეგრესულ დისიმილაციასთან გვექონდეს საქმე.

³ გვხვდება ჯავახურსა (გ. ბერიძე, დასახ. შრ., გვ. 244) და სხვა დიალექტებში.

⁴ ამ მაგალითში გ შეიძლება ნ, მ-ს მონაცვლეობა არ ჩაგვეთვალა, არამედ გან-პრევერბისეულად, რომ აქარული არ გაურბოდეს ძველი სახით ზმნისწინებეს (გან-, აღ-...) ხმარებას. ვრცლად ამ საკითხზე — ქვემოთ („ზმნისწინები“).

⁵ ი. იმნაიშვილი შენიშნავს, რომ გურულში ეს სიტყვა ძველად გავრცელებული ნარიანი ფორმით (ნანდვილ, ნანდვილად) იხმარებოდა და არა მ-ანი-თო (ნამდვილ, ნამდვილად): სახელთა ბრუნება... გვ. 656.

⁶ ივ. ქავთარაძე, ქართ. ენის ისტორიისათვის, გვ. 211.

⁷ ამ სახით გვხვდება ინგილოურში (გრ. იმნაიშვილი, ქართ. ენის ინგილოური დიალექტის თავისებურებანი, თბ., 1966, გვ. 32), მთაულურში, სა-

აღსანიშნავია, რომ ვასკულავი//მასკულავი პარალელური ფორმები ძვ. ქართულშიცაა დადასტურებული. გამომლიხან ('გამოვლისას'), ჩაამლო („ჩაამლო ხელი ყაზმას ქუჩუქ აღამ“ ხუბ. 36).

ვ-ინის წყვილბაგისმიერი მ-ანით შენაცვლება, — შენიშნავს გრ. იმნაიშვილი, — რაც მოდებულისა მთელ რივ აღმოსავლურ და დასავლურ კილოებში, გამოწვეული ჩანს ვ-ინის ბილაბიალური ბუნებით².

ცნობილია, რომ აქცესიური კომპლექსის სუპერაციისათვის ენამ ძველთაგანვე მიმართა ძნელად ასატანი კომპლექსის მონაცვლობას უფრო ბუნებრივი კომპლექსით (ქერივ—ქურივ—ქმრივ...). ჩვენ მიერ მოყვანილი მაგალითების გარკვეული ნაწილიც, ეჭვი არაა, სუპერაციისათანაა დაკავშირებული.

ბ—ვ: ებნევა, გებნევა, ვებნევა³, ეხევა, გეხევა („რაც შენ არ გეხევა, ნუ ეპეჭები იმ საქმეში!“).

ნ—მ: რამდენსამე სიტყვაში ნ-ს ადგილს წყვილბაგისმიერი მ იჭერს: ოლომ (||ოლონ[დღ]⁴), იალომზე, იმტერესი, გამკარქულობა.

არის შემთხვევები, როცა არტიკულაციურად მონათესავე წინაენისმიერი ბგერები ნ და ლ ენაცვლებიან ერთმანეთს.

ლ—ნ: უმან (←უმალ): მოსლისუმან, წასლისუმან („რა იყო, ცავ, მოსლისუმანომ შაფრინდი მაგ ბაღანას!“), სუნყველან⁵.

რ-სა და ლ-ს მონაცვლეობის საბუთად შეიძლება წარმოდგენილი იქნას: ფათლიჯანი ('ბადრიჯანი'), წინწკილი ('წანწკარი'), [მოწინწკილებს (ამ ყურადღებმა ['გვალვებმა'] თლათ დააშრო წყარუები, 'წვეთ-წვეთათ მოწინწკილებს წყალი'), ბულთი, თოვლა—ბულთაჲ, აპელეცია (||აპერაცია), ჯოლგი, დაჯოლგვილი, მიაჯოლგა.

დაც ძვ. ქართ. იწრო—ვიწრო—მიწრო (არნ. ჩიქობავა, მთიულ. თავისებურებანი, გვ. 47), იმერხულში და სხვაგან.

¹ ივ. ჭავთარაძე, ქართ. ენის ისტორიისათვის, გვ. 210; მ. ძიძიშვილი, გრამატიკულ მოვლენათა ტენდენციები გურულში, იკე 1X-X, 1958, გვ. 82.

² გრ. იმნაიშვილი, ქართული დიალექტი, 1974, გვ. 157.

³ შდრ. ეუბნევა/ეზნევა (ქდ. კახურში, გვ. 656).

⁴ შდრ. ხევს. ულომც (←ულონც—ულონდც—ოლონდაც): ალ. ჭინქარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, თბ., 1960, გვ. 16).

⁵ არაა გამორიცხული ვარაუდი „სუნყველა“-ს ლ-ლ—ლ რეგრესული დისტინციური დისიმილაციის გზით მიღებისა.

ლ-რ: ტ რ ი ნ კ ი, მ ტ რ ი ნ კ ა ვ ი („მაი [მ]გელი[ს] შექმული ტ რ ი ნ კ ა ვ ი რომ არ იყოს, ტამაზულათ შევნახვიდი“), ქ ი რ ი შ ი (მღრ. ქილიში, ს. ყ ღ ე ნ ტ ი).

ნ—ლ: ლ ე კ ი, ლ ე მ ს ი, ს უ ლ ი. აჭარულში სულსუნ-ის სემასიოლოგიური დიფერენციაცია არა თუ დასრულებულია, დაწყებულიც არაა. ს უ ლ-ი ს უ ლ-საც („ძვილაჲ არ მევთქვი ს უ ლ ი“) ნინნავს აქ და ს უ ნ-საც („რომელი დუხი შეიდრება მაისის ვარდის ს უ ლ ს?!“) (სუნ//სულ-ის სემასიოლოგიური დიფერენციაციის მეორეულობის შესახებ იხ. არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, სახელის ფუძის უძველესი აგეაგლეზა ქართველურ ენებში, თბ. 1942, გვ. 43. შნშ 1).

წინაჲისმიერ სპულმსკდომ დ-სთან ამავე წარმოების მკვეთროტ-ს სუბსტიტუციის შედეგად „ოდენ“-ფუძიანი სიტყვები ასეა წარმოდგენილი: ი მ ტ ო ნ ი, ა მ ტ ო ნ ი, მ ა კ ტ ე ნ ი (||მაქტონი) და მისთ.

ს-ს შეიძლება შეენაცვლოს მქლერი ზ ა ნ ხორხისმიერი ყრუ სპირანტი ჰ: ზ ა ბ უ თ ი, პ ა პ ი რ ო ზ ი, მ ო ზ ი კ ა ა, დ ო ხ ო მ ო ზ ი კ ა ა, ჰ ა დ (=‘სად’), ჰ ა ც ხ ა ნ, ჰ ი მ კ ე ნ (=‘საითკენ’); ა მ ი ჰ-თ ა ნ ა (||ამითანა), ი მ ი ჰ ჰ ა ნ ა. აღნიშნულ ფორმათა წარმომავლობის შესახებ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ქართული ენის დიალექტებში ს თანხმონის დაკარგვა გამოწვეულია რედუქციით: ა მ ი ს თ ა ნ ა → ა მ ი ჰ თ ა ნ ა → ა მ ი თ ა ნ ა; მ ი ზ დ ე ვ ს (ზ—მქლერი დ-ს წინ/→ მ ი დ დ ე ვ ს → მ ი დ ე ვ ს²).

ხ—ღ განსაკუთრებით ნასესხებ სიტყვებში: ო ჯ ა დ ი, ბ უ ჯ ა დ ი, პ ა ს უ ლ ი.

დასტურდება ერთი მაგალითი, რომელშიც უკანაენისმიერ მკვეთროტ კ-ს ფარინგალური აბრუპტივი ყ ენაცვლება: ყ ა რ თ ო ფ ა ა (||ყართოფილაჲ): ბათუმში ჩამოვბლავუნდი, ყ ა რ თ ო ფ ი ლ ა ს ვყიდდი განა.

ეს ფორმები ჩვენ მიერ განხილული იყო ზემოთ („დისიმილაციური გამქლერება“).

ცალკე უნდა გამოიყოს სუბსტიტუციის ისეთი შემთხვევები, რომელთაც საფუძვლად უდევს სხვა ფონეტიკური პროცესები (აფრიკატიზაცია, დეზაფრიკატიზაცია და სხვა).

1 ი მ ი ჰ თ ა ნ ა და მისთ. ფორმები, ჩვეულებრივ, ზემოაჭარულისათვისაა დამახასიათებელი.

2 გ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი, საფუძელ. გვ. 211.

წ—ტ (კინტლობა—კინწლობა); ჯ—ჟ (ედომა, დაედუმლება, შიადედუმლა); ძ—წ (ნიზლავი, დანიზლავება); ხ—ყ: (თანაყმა, შიეთანაყმენ), ყ—კ (კიეინი: „რასძალა დააკიეინა“); პ—პ (ბატონი, დაბატონებული, ბატონიანი)¹ ბ—ბ (დაბნევა, დაბნეული, პალკონი), ქ—თ (ბეთმეზი 'ბაქმაზი'); ფ—შ (ლორთქმანიძე); ტ—ჭ: ჭვირთი, ჭვირთული.

თანხმოვანთა ასიმილაციური მონაცვლეობის ბანსაკუთრებული შემთხვევები

8. 26. გამოვყოფთ ისეთ შემთხვევებს, როცა იგი შეპირობებულია ასიმილაციით. ამ პროცესის შედეგად აქ გამოვლინდა ისეთი მაგალითები, რომელნიც სხვა კილო-თქმებში, რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, ან სულ არ გვხვდება, ანდა არაა ფიქსირებული ლიტერატურაში. მაგ. ცოც ცოტა (←'ცოტ-ცოტა'): ცოც ცოტა ჩაყარე, ცავ, თუარა დეიკურკუტვის ფქვილი! ნენნელა (←'ნელნელა'), პილლაჲ (←პირ[ვე]ლად 'პირველად'): პილლაჲ ფხარი მეცვალა, ვერ გევე[ვ]ლიე ჩემი ქუჩა, ტამაქქარი (←არაბ. — სპარს. كرامه 'ხარბი', 'გაუჰადარი', 'მოშურნე'): სხუა რატონ არაა ტამაქქარიო, იპიც შეშურვებია მეგემ ერთ დიდარ ტამაქქარს; ტოშში („ჩვენში რომ პილლაჲ ტოზი ჩამუყალიბეს, სოფლიდან ყველაზე ადრე ტოშში მე და რეჭებაა გავერთიანდით“).

ხმოვანთა სუბსტიტუცია

8. 27. გვხვდება ისეთი მაგალითები, რომელნიც უცხოა ქართული ენის სხვა კილო-თქმებისათვის; აქ ხმოვანთა მონაცვლეობა გარკვეულ შემთხვევებში შედეგია ასიმილაციისა.

ე—ო: იმდონი (||იმტონი), მაგდონი (||მაკტონი), კილო (||კილვენ); კავშირებითის მწკრივის სუფიქსთა მონაცვლეობით: წახვიდო, მოხვიდო („მეწყინება, რომ არ მოხვიდო“)².

1 აღსანიშნავია, რომ ბატონ||პატრონ-ის სემასიოლოგიურ დიფერენციაციას აჭარულში ადგილი არ აქვს. ბატონი ბატონსაც ნიშნავს („შენ რომ ბატონი გიმიხდე, იმ დღიდან თავი მაქ მოსაკლავი“) და პატრონ-საც („ვიინა ამ ყანის ბატონი?“); შდრ. სულ/სუნე, აქვე („თანხმოვანთა სუბსტიტუცია“). ასე რომ, აქარ. ბატონ-ისათვის ამოსავალი შეიქლება პატონ ფორმა იყოს.

2 მსგავსი მაგალითები ქართული ენის სხვა კილო-თქმებისთვისაც არ არის უცხო.

ო—უ: ს ა ნ დ უ მ ი ა ნ ი, ნ ა მ უ ნ ა ს ტ რ ე ვ ი (||ნამონასტრე-
ვი — სოფლის სახელია ქვემოაჭარაში), ჰ ა რ უ ნ ი ('არონი' — სა-
კუთარი სახელი) კ ა ნ უ ნ ი („გაეკევი კ ა ნ უ ნ ს და, არ აქცდება
სარჯელი!“), კ ა მ უ ტ ი, უ ჩ ე რ ე დ ი, მ ა ხ რ უ კ ა, ზ უ მ ა (||ზომა),
დ ა ჩ უ ქ ვ ი ლ ი (დაჩოქილი), პ ლ ა ტ უ კ ი („პლატოკა“).

ამ მაგალითების მიხედვით ნათლად ჩანს, რომ ხმოვანთა სუბს-
ტიტუციაში გარკვეული წილი უდევს ასიმილაციას, კერძოდ წყვილ-
ბაგისმიერ მ-ს, რომელიც ავიწროებს ბაგისმიერ ო ხმოვანს და გვაქ-
ლევს უ-ს (სანდუმიანი, ნამუნასტრევი, კამუტი), შ ე ძ რ უ მ ლ ე ბ ა,
დ ე ე დ გ უ მ ლ ე ბ ა („მაგას რომ სირცხვილი აწუხებდეს, აქ
ალარც კი დეედგუმდება“), მ უ ა დ გ ი ლ ე, მ უ ა დ გ ი ლ ო-
ბ ა („კაი რომ ყოფილიყო მ უ ა დ გ ი ლ ო ბ ა, დმერცსაც ეყოლე-
ბოდა“), რ უ მ, ხ უ მ (||რომ, ხომ), თ ა ვ ე დ უ მ რ ო ბ ა: ამხელა
კოლექტივს რაფერ წმძღვება, თ ა ვ ე დ უ მ რ ო ბ ა მაგას ტონტო-
ლის ჰალვის ჭამა ხუმ არ გონია!

უ—ო: ო ნ ა გ ი რ ი, დ ა ო ნ ა გ ი რ ე ა, დ ი დ ო ნ ა გ ი რ ა
(ტოპ. სახელი), კ რ ო ხ ი, კ რ ო ხ ი [ს] ბ უ დ ე, ვ ა რ ა ო დ ა თ
(„მართლა ხომ სასტორზე არ იმიწონია, ვ ა რ ა ო დ ა თ გებნევი!“);
ე—ი: ს ი ზ ო ნ ი („ამ ს ი ზ ო ნ ზ ე ც კაი ფარა შამოვკარ!“), ა პ ი-
კ უ ნ ი, ა პ ი კ უ ნ ო ბ ა („შენი ა პ ი კ უ ნ ო ბ ა არ შჭირდება ამ
კაც!“), შ ი შ ა, ც ი მ ე ნ დ ი (დისიმილაციითაა განპირობებული),
შ ა ვ გ რ ი მ ა ნ ი („თეთრყირმიში არ ვიკადრე, შ ა ვ გ რ ი მ ა ნ მ ა
დამიწუნა“); ა—ო: დ ე დ ო მ ი წ ა („ბარობაში სულ თავაღმა დ ე-
დ ო მ ი წ ა შ ი მიძ[ვ]რება“ გაზ. „საქ.“ 1916, № 248), მ ა წ ნ ი დ ე-
დ ო; ა—ი: ლ ი ნ ძ ღ ვ ა (||ლანძღვა), ნ ი ზ ლ ა ვ ი, ლ ა პ ა რ ი კ ი;
ა—ე: ფ ე რ ჩ ხ ა ტ ი¹; ი—ე: ბ რ ი გ ა დ ე ლ ი, კ ა მ ა ნ დ ე რ ი
(←'კომანდირი'); ი—უ: ფ უ ნ ჩ ხ ი (შღრ. ფინჩხი)...

სუბსტიტუცია კომპლექსებში

8. 28. ბგერათკომპლექსების სუბსტიტუციასთან ერთად აქ და-
დასტურდა კომპლექსის ხმოვანთა და ხმოვნის კომპლექსით შენა-
ცვლების არაერთი შემთხვევა. ადგილი აქვს ასევე დისიმილაციური
ხასიათის შენაცვლებასაც.

¹ პარალელურად ფ ა რ ჩ ხ ა ტ ი ც ა ა დადასტურებული; იგი ნიშნავს მეჩ-
ხერკბილებიანს (კერძოდ სავარცხელს), აჭარულში შემორჩენილი ფ ე რ ც ხ ი,
ფ ე რ ც ხ ა ლ ი იმავე სიტყვასთან უნდა იყოს სემანტიკურ კავშირში. ფ ე რ-
ც ხ ი, ფ ე რ ც ხ ა ლ ი ნიშნავს გვერდის ნეკნებს, „გვერდის წიბოს“ (ს ა ბ ა);

თანხმოვანთა კომპლექსებიდან ერთმანეთს ენაცვლება: ხტ—შტ: შტვირი, უშტვერს, ჩეშტი („თელი ჭარი ჩეშტზე იყო დამდგარი“), ფოშტა, ფოშტალიონი. უკანასკნელ ორ მაგალითში შეიძლებაოდა რუსული ყ-ს დეზაფრიკატიზაცია გვეგულისხმა, თუ ანგარიშს არ გავუწევდით იმავე საანალიზო სიტყვების ლიტ. ფორმებს: ფოსტა, ფოსტალიონი.

რუსულ ჩყ (чк)-ს, ჩვეულებრივ, შეენაცვლება ქართული ჰარმონიული კომპლექსი ჰკ: ბოჰკა, სპიჰკა, პაჰკა, ტაჰკა; საროჰკა (იშვიათად საროჩქა), სიმიჰკა, ჰკალოვი („ჰკალოვის კითხულობს პოლექსი, ჰკალოვის კითხულობს ტაიგა“).

რუსული ცკ, სკ-ს მონაცვლედ გამოდის წკ (||ცკ): ჩერვეონწკი, მარინწკი („უწინ ლენინის ქუჩას მარინწკს ეძახდენ“; მაგრამ: „ბრაცკის სადგური“), აზიაწკები (||აზიაცკები): აზიაცკებს ვაწმენდიებდი, ორადნიკი მომეპარა.

ჰკ, მხ—ფხ: შაფხა, ფხალი, ფხარი (მხარი), საფხარქვეში, აფხანაგი, ფხე (←ძვ. ‘მხევალი’): ინაფხე ინაიშვილის ქალი.

აღნიშნავთ ხმოვანთა კომპლექსების სუბსტიტუციასთან დაკავშირებულ ძირითად მომენტებს¹.

8. 28ა. ოა//ოვა—უა//უა, ვა: მუატანია, თხუა, მუალ; მათხვარი, სათხუარი („ერთი სათხუარი მაქ შენზე“).

ასეთსავე გზას გაივლის ო-ზე დაბოლოებული სახელადი ნაწილი შედგენილი შემასმენლისა, როცა მას მოსდევს მეშველი ზმნის ა (←არის): ეზუა (=ეზოა), ორმუა, ახლუა...

ოე//ოვე—უე//უე, ვე: მოთხუეს, მუელთ, ვაწვე, გათხუება; სახელებში: ოქრუები, ეზუები, გოგუები.

ამავე პროცესებთან გვაქვს საქმე ორი სიტყვის შეხვედრისას, როცა წინამავალი სიტყვის (კავშირის) ბოლოკიდური უან ო უშუალოდ ემეზობლება მომდევნო სიტყვის (კერძოდ „არ“, „ვერ“ ნაწილაკების) თავკიდურ ა-ს ან ვ-ს რედუქციის შემდეგ ე-ს, მაგ.: თუარ//თვარ (←თუ არ), თუერ, თვერ (←თუ ვერ).

შდრ. „... ფარხხად წერისათვის...“ (ივ. ჭავჭავაძის შვილი, ქართ. პალეოგრაფია, 1949, გვ. 50).

¹ ბგერათცვლილებათა ამ შემთხვევებს შეეხებთ ზემოთაც („ბგერითი შედგენილობა“).

² ხმოვანთა სუბსტიტუციის აქ წარმოდგენილი შემთხვევები მეტნაკლებად გვხვდება ქართული ენის დასავლ. და აღმ. კილო-თქმებში.

ეა—ია: ში აყვარა („თავის მოქმედობით დედამთლისაც ში აყვარა თავი“), ში ამჩნია, ში აწუხა, დღია („ორი დღია პირში ლუკმა არ ჩამს[ვ]ლია, ფეპრიზი მაქ“).

კომპლექსთა და ცალკეულ ბგერათა (ხმოვანთა) მონაცვლეობიდან შეიძლება დავასახელოთ:

ვე—ო: ქომო („ჩეი[რ]ბინე, ტატულავ, ქომო და ხიზარი აჭმირბენიე!“¹, ჩოულობა („იმით აქვან ასეთი ჩოულობა“, ნოღ. III, 13), შობულობა, ქოყანა (||ქვეყანა)² გუშობს (||გაუშვებს), შეხოვია („ხე გაზდილა. ხე მაღალი, ზეთა სურო შეხოვია“), შეხოვილი („პლატუკში ქონდა შეხოვილი“) ყოღან (||ყველგან), სხოგან (სხვაგან), ყოლიფერი (||ყველამფერი).

სალიტერატურო ქართულში ო ხმოვანი გარკვეულ შემთხვევაში ვა კომპლექსისაგან მომდინარეობს. აჭარულში გვხვდება ამოსავალი ფორმები: მაგ.: გუწვადა, შამეიდვა, კვამლი (კომლის მნიშვნელობით) და სხვ.

ვა—ო: ქოშარდულაჲ (შდრ. შარაშიძე, გურ. ლექსიკონი ქვაშურდულაი); ვი—ო: ფესო (ფესვი); უ—ვი: დვირბილი („ერთი გამაჭიტინიბიე მაგ დვირბილში, რა იქნება!“), ჩვიმპი 'ჩუმპე', დვიბე (||დუბე).

როგორც ცალკეული ბგერების, ისე ბგერათკომპლექსების მონაცვლეობის შემთხვევები, ზოგიერთი გამონაკლისის გარდა მეტნაკლებად ცნობილია ქართული ენის დასავლურსა და აღმოსავლურ კილო-თქმებში.

ბგერის ლაბარგვა

§. 29. ბგერათა დაკარგვა აქ ფართოდაა გავრცელებული. ეს ეხება როგორც ხმოვნებს, ისე თანხმოვნებს. თანხმოვანთაგან განსაკუთრებით ხშირად იკარგება წინაენისმიერი სპირანტები, ბაგისმიერები, უპირატესად კი სონორები. ბგერათდაკარგვას ქართულის დიალექტებში, საზოგადოდ, და, კერძოდ აჭარულში, ძირითადად საფუძვლად ედება მრავალთაგან ერთი რომელიმე ფიზიოლოგიური ფაქტორი. ასე მაგალითად: ზოგიერთი სუსტი ბგერა შეერწყმის რამომდევნო ბგერას, ჩვეულებრივ, უჩინარდება. დაკარგვას (თავი-

¹ შდრ. იმერხ. მოი ქომოდან წისქვილ ქვეშ დეიმალე! მარი, იმერხ. გვ. 64.

² შდრ. ხოყანა (ვაჟა ფშაველას მცირე ლექსიკონი, შეადგინა ალექსი კინკარაულმა, თბ., 1969, გვ. 341).

დურ პოზიციაში) განაპირობებს აგრეთვე ხშულის სუსტი არტიკულაცია, კერძოდ, საწარმოთქმო ბგერის შემართვის ანუ ექსკურსიის არასათანადო მკაფიობა და ნაკლებ გამოკვეთილობა უშუალოდ ხმოვნის წინ¹.

ბგერის გაუჩინარებას შეიძლება ზოგჯერ დისიმილაციური დაკარგვის ხასიათი ჰქონდეს. ასეთ შემთხვევაში განმსგავსების გზით ჩვეულებრივ იკარგება ჰომორგანული ბგერებიდან ერთ-ერთი: ცხვიპირი, არცეთი...

უფრო ხშირია ბგერის დაკარგვა ისეთ შემთხვევაში, როცა თანხმოდანთა შეჯგუფების შედეგად წარმოიქმნება ქართული ენისათვის უჩვეულო კომპლექსი, მაგ.: ვნ (გავზანა), ნდ (რანა 'რა უნდა').

აღსანიშნავია, რომ ჰოროხის მარჯვენა ნაპირის მიმდებარე სოფლების (გონიო, სარფი, კირნათ-მარადიდი) მკვიდრთა მეტყველებაში ხწ კომპლექსი გამარტივებულია ყოველგვარ პოზიციაში ხ-ს დაკარგვის შედეგად: წორი (სწორი), აწავლის, ვიწავლე, საწორი, გააწორა².

აქაც ბგერათა დისიმილაციურ დაკარგვასთან უნდა გვეკონდეს საქმე. წ აფრიკატი ხომ ტ ხშული თანხმოვნისა და ჰომორგანული სპირანტის ხ-ს ელემენტებს შეიცავს.

აქ უნდა მოვიგონოთ გ. ახვლედიანის მიერ დადგენილი გზები, სახელდობრ, როცა მძიმე აქცესიური კომპლექსების (ძდ, ცთ... სწ) სუბერაციისათვის ენა მიმართავს სხვადასხვა საშუალებას. აჭარულმა, როგორც ზემოთმოტანილი მასალებიდან ჩანს, ამ შემთხვევაში აქცესიური კომპლექსის დაშლის (resp. დისიმილაციური დეზაფრიკატიზაციის) საშუალებას მიმართა (წავლა, წორი).

აქ წარმოდგენილი მასალების მიხედვით ირკვევა, რომ დისიმილაცია ბოლომდე მიდის და დეზაფრიკატიზაცია ისეთ მიმართულებას იღებს, როცა ხწ—წ-ს, ე. ი. დეზაფრიკატიზაციის ნაცვლად ბგერის დაკარგვას ვიღებთ. ამ მაგალითებს შეიძლება დავუმატოთ: სუდენტი, დასურ (ქობ.), სურმენტი³.

¹ ივ. ჯავთარაძე, ქართ. ენის ისტორიისათვის, გვ. 104—105.

² ანალოგიური მაგალითები ფიქსირებულია ქართულში (გრ. იზნაიშვილი, ქართული დიალექტი, 1974, გვ. 117—118).

³ ქობულეთურში დადასტურებული „სუდენტი“ გურულის გავლენას უნდა მიეწეროს; „სურმენტიში“ „სტ“ კომპლექსის სიბილანტური ელემენტის (ს) დაკარგვას წინ უნდა უძღოდეს დისტანციური მეტათეზისი.

ამრიგად, აქარულში გამოვლინდა არაბუნებრივი კომპლექსის დაძლევის ერთ-ერთი გზა კომპლექსის გამარტივება სიბილანტური ელემენტის დაკარგვით.

რ იკარგება განსაკუთრებით ბავისმიერ და უკანაენისმიერ (ბ, პ, ფ, გ, კ) ბგერებთან. რ-ს დაკარგვის შესახებ გაკვირით შემოთაც გვექონდა საუბარი გრძელი ხმოვნების წარმოშობასთან დაკავშირებით. ნათქვამს დავძენთ: რ, ჩვეულებრივ, იკარგება იმ შემთხვევაში, როცა იგი მოქცეულია თანხმოვანთა შორის; მაგ.: ბრძ—ბძ: ბძანა, მობძანდა, ბძოლა; ბრმ—ბმ: ბმა, (ბრმა), დაბმა-ვებული; ზრდ—ზდ: გაზდა, გაზდილი, ზდილობა, ახალგაზდა; გრძ—გძ: გძელი, სიგძე, გძელგორი გძელყანა (ტოპ. სახელები); ფრთ—ფთ: ფთა, ფთხილი, საფთხობელა; მრთ—მთ: ჯანმთელი (||ჯამთელი, ჯანთელი); განთელდა; ფრჩ—ფჩ: ფჩხილი, საფჩხილე; ბრტყ—ბტყ (||ბტყ): ბტყელი, გაბტყელება; ბრწყ—ბწყ (→||წყყ): ბწყყინვალე, ბწყყინავს; ჩრდ—ჩდ (→||ჩთ): ჩდილი, მოსახთილებელი, ჩთილაჟ (ტოპ. სახ.); მრგვ—მგვ (→||გვ): მგვალი (||გვალი), გვალმინდორაჟ, ტყემგვალაჟ (ტოპ. სახელები); ვრც—ვც: ვცელი, სივცე, გავცელება;

რ იკარგება რჩ ძირის მქონე ზმნის პირიან ფორმებში: მოვჩი, შევჩი, დაქჩენია.

სიტყვის თავში: ბილი (←'რბილი'), მაგრამ: ძვალმბილი ერთი გუნადა, ქა, ქები (რქები) კინა, კინიჯვარი (ტოპ. სახ.), კინიგზა, ძალი, ჯული, კო (რკო).

არაიშვიათია რ-ს დაკარგვა ხმოვანთა შორის: მაჟლი, ლაპაიკი, ცაჟელი, დაღაიბებულა, მეუმ (←მე რუმ←მე რომ), ასეთმ (ასე რომ...)¹.

ფერ კომპონენტთან უარყოფით ნაცვალსახელებში („რა“ კომპლექსი) ნწ ფერი: (ნურაფერი), აფერი, ვწ ფერი.

თანხმოვანსა და ხმოვანს შორის: ტიალი (ტიალი მინდორი), უმფო, იმფო (||უმფრო), აღავის, არცეთათ („ბარიშნას რომ გადავხედე, არცეთათ არ დამეწონა“), საიჩაჟრი (←თურქ. carıçayır ტოპ. სახ.), ცხვიპირი, უცხვიპირო, ეზრუმი (არზრუმი).

როგორც ჩანს, რ-ს დაკარგვა ხშირად დისიმილაციის შედეგია.

¹ თავიდან რ-ე მოკვეცილი კავშირი „რომ“ ის ნაცვალსახელთან -ისომ (←ის რომ) გვაქვს „რუსულანიაში“ (არ. მარტიროსოვი, საერა მწერლობის ძეგლების ფონეტ. თავისებურებანი, იყე, მე-6, გვ. 117).

რბ ძირიან ზმნებში: გეი [რ] ბინე (გაირბინე), ჩევიბინე (ჩავირბინე).

სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში (უარყოფით ნაწილაკებში):
აღწ მოხვალ? ნუღწ დუცდი!

-ებრ თანდებულისეული: ჩემსავეფ (ჩემებრ): რას იბღვირ-
ვი ხარსავეფ, დაჭექ უძრავ ქვასავეფ (შელოცვიდან). ცნობილია, რომ რ არ არის მყარი ფონემა ქართველურ ენებში. იგი ხშირად განიცდის პალატალიზაციას და იკარგება როგორც ხმოვანთა, ისე თანხმოვანთა შორის².

მ იკარგება უპირატესად სიტყვის თავში, განსაკუთრებით მიმ-
ლეობებში: ქედელი, ტყუანი, ხურვალე, ხურვალაჲ,
ხდალი, შრომელი, დუღარე, შრალი, წოლჲარე, თხუ-
ელი (←თხუელი←მთხუელი←მთხოველი 'მთხოვარი'), თხუ-
არი, კელი, კელიძაფი, ზითევი (||გზითევი, გზითვი), წყე-
სი, სკნელი („დღდა სკნიდა, შვილი ხსნიდა, სკნელსა
ხსნელმა დააჭარბა“), ნახველი („ნახველებმა' მი-
აკითხეს“), გზავრი (||გზავრი), გზავსი, ზარეჟლი, გალო-
ბელი, ტყუანი, თრალი, კბენარი, შობელი, წუხა-
რე, უდომარე, თავუდომარე, ხიარული, ზითვალი,
ზისუნახავი ('მზეთუნახავი') გელი, ზისაქციელაჲ, ზი-
სამზერელაჲ ('მზესუმზირა'), კლავი, კლავის მოწევა
(‘ხელის მოწერა’), თვარე, ზიახო (ტოპ. სახ.), გვალი, ძივი,
ტრედი, ტრედიფერაჲ, ძევალი, სხვილი, ქახე, და-
დე, წარე, წარემბალაჲ, დიდარი, წიფე, წიფობი-
თვე, წევანილი, ღდელი, ჩატე, ჯიღი (მჯიღი).

ზოგ შემთხვევაში ძნელია თქმა აღნიშნულ პროცესთან გვაქვს
საქმე თუ არქაულ ფორმებთან; ვგულისხმობთ ისეთ სიტყვებს, რო-
გორიცაა: შუენიერი, ტევანი, ტერი³.

ანლაუტში მ-ანის დაკარგვა, როგორც ცნობილია, ძირითადად
თანხმოვანთა ჯგუფების გამარტივების ტენდენციით აიხსნება.

1 ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ რ ასეთ პოზიციაში უკომპენსაციოდ არ უჩინარ-
დება. მისი ვოკალიზაციის შედეგად აბსოლუტურ ბოლოში ხმოვანი გრძელდება.

2 მ. ქალდანი, სვანური ენის ბალსქვემოური კილოს ვრცელი თავისებუ-
რებანი: ივე, მე-9-10, გვ. 209; თ. შარაძენიძე, სვანური ენის ცხუმარული
კილოკავის ძირითადი თავისებურებანი, ივე, გვ. 229; -ებრ თანდებულისეული
რ იკარგება ასევე, ქართლურში (გრ. იმნაიშვილი, ქართლური დიალექტი,
გვ. 202).

3 შდრ. არნ. ჩიქობავა, გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად, გვ. 70;
ვ. თოფური, ქართლური, გვ. 134; გრ. იმნაიშვილი, ქართლური დია-
ლექტი, გვ. 144-145.

უფორმო სიტყვებში: მარა, რატო, ხოლოთ. ანალოგიური პროცესი ცნობილია ქართულის სხვა დიალექტებიდან, მაგრამ აჭარულში იგი მეტად ფართოდაა გავრცელებული. შესაძლებელია ეს თურქულის გავლენით იყოს გამოწვეული. როგორც ცნობილია, თურქულში სიტყვა წესისამებრ თანხმოვნით არ იწყება (მით უმეტეს თანხმოვანთა კომპლექსით).

ნ დაკარგულია შემდეგ სიტყვებში: ამტეხან (||ამტოხან, ამდოხან), იმტეხან. მააჲ, მაადამააჲ, შეინახვა (დისმილაჲ. დაკარგვა: „ბიბილაჲ, შეინახვა მინდა!“).

მოტანა, მოყვანა ფუძის შემცველ პირიან ფორმებში: მევეტაჲ (მოვიტანე), გეიტაჲ, მევეყაჲ და მისთ.

„უნდა“ ნაწილაკშიც (იხ. აქვე დ-ს დაკარგვის შემთხვევები).

კაუნატივის -ინ, -ევინ სუფიქსთა ელემენტი: დააწერიო, დავახვევიო, ამჟათხრევიო.

ვ-ს დაკარგვის შემთხვევები: ექსი, თექსმეტი, თრამმეტრი, სვლა (ძვ. სლვა) ფუძიან სიტყვებში: მოს [ვ]ლა, წასლა, შესლა: ზოგ პირიან ზმნებსა და უპირო ფორმებში: მომლელო, ჩამსლელო, მოკლა (მოკვლა), ძრება; პირის ნიშნები (ს): აქ, გაქ, მიაქ, გვაქ; ვიდ ძირში: მოადა (მოვიდა), წამოადა; გზავნა — ფუძის შემცველ პირიან ზმნებსა და უპირო ფორმებში: გაგზანიო, გადმოგზანა, გაგზანილიო.

მსგავსად ძვ. ქართულისა და სხვა კილო-თქმებისა, ვ იკარგება ხმოვნის წინ, როგორც პირველი პირის სუბიექტური პრეფიქსი: რა უთხრა ახლა მე მაგ კაც! ადრე, გამთიას უშდექ აღმართ; თითო-თითო ჩუკაკლე ხელში (მე).

ვ გაუჩინარებულია ოვე-ოვა-უვა კომპლექსებშიც: მჟეწყვე (—მჟეწყვე—მოვეწყვე), ვაძტებდი („ვა ვიყავ და, ხობტებ ვაძტებდი!“), გადმჟარდა, მჟატანია, ჩჟარდა (ჩაუვარდა).

თუ ახალი სალიტ. ქართულიდან ამოვალთ, ზეით, ქვეით ზმნისართები ნეოლოგიზმებად უნდა ჩავთვალოთ, თუმცა ცნობილია, რომ ვ შემდგომა განვითარებული¹. განხილული მასალის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ: ვ (განსაკუთრებით) ბაგისმიერ და სონორ თანხმოვნებთან (წინამავალ თუ მომდევნო პოზიციაში) მაშინ იკარგება (ან გადაისმის), თუ ამ პროცესის შედეგად სიტყვა-

¹ იან. ჩიქობავა, ვ-ს დაკარგვის შესახებ ფერეიდულში: ვინის რეჟექსი ფერეიდულში — „ჩვენი მეცნიერება“ 2—3, 1923, გვ. 83; გრ. იმნაი-შვილი, ქართული დიალექტი, გვ. 146.

ში წარმოიქმნება ქართულისათვის დამახასიათებელი ბუნებრივი კომპლექსი.

დ-ს დაკარგვის შემთხვევები: წ ა ლ მ ო ლ (მოლი!), შე ა თ; ჰ ა (—||ჰად 'სად'), ო ლ ო ნ (||ოლომ), მ ა ნ (მანდ), რ ო ლ ს.

დ (ასევე, ნ) იკარგება „უნდა“ ნაწილაკში; სხვა სიტყვებთან უ ნ დ ა-ს შერწყმის შედეგად ვიღებთ ფორმებს „და დ გ ა უ ნ ა“, „ს ა ქ მ ე უ ნ ა“, მეორე მხრივ, იკარგება ნ, მაგ. ს ა ქ მ ე დ ა ('საქმე უნდა') შიგიძლიოდეს; თ ვ ა რ ე მ დ ა ('მთვარემ უნდა') დაბნელდეს.

აღნიშნული სიტყვა ასეთსავე ცვლილებებს განიცდის ჯავახურში¹.

ბ-ს დაკარგვას ქართველურ ენებსა და მათ დიალექტებში არაერთი სპეციალისტის ყურადღება მიუქცევია. ხშირად მიუთითებენ მიც. და ნათ. ბრუნვის ნიშნის თანხმოვანი ელემენტის (ს) გაქრობაზე. ცნობილია, აგრეთვე თ-ს წინ მისი ჰ-დ დასუსტება და სავსებით გაქრობაც².

ქვემოთ წარმოდგენილი მასალის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, წინასწარ შეიძლება ითქვას, რომ ქართული ენის დასავლურ დიალექტთაგან ეს პროცესი არსად არაა ისე გავრცელებული, როგორც აქართულში. მეტიც, ამ მხრივ იგი შეიძლება გვერდში ამოვუყენოთ კახურ-ქიზიყურს.

ბ-ანი როგორც აფიქსი ან ფორმანტისეული ნაწილი თითქმის ყოველთვის იკარგვის. ამ მხრივ შეიძლება გამოიყოს:

ა) მსაზღვრელი სიტყვის ან უბრალო დამატების ნათ. ბრუნვის ელემენტი: წყ ა რ ო თ ა ვ ზ ე, მ ა წ ნ ი დ ე დ ო, წ ი ნ დ ი [ს] ჩ ხ ი რ ი, ყ ა ნ ი ბ ა ტ ო ნ ი ('ყანის პატრონი'), მ ა მ ლ ი ყ ი ვ ი ლ ი, ყ უ რ ძ ნ ი დ ა წ უ რ ვ ა; გაკომპოზიტებულ ადგილის სახელებში: ვ ე ლ ი პ ი რ ი, ა ბ ა ნ ო ყ ე ლ ი, რ უ ს თ ა ვ ი დ ე ლ ე, ა ლ ო - გ ვ ე რ დ ი; ქ რ ი შ ო ბ ი თ ვ ე, ე ნ კ ე ნ ი თ ვ ე.

ბ) მიც. ბრუნვის ნიშანი ბოლოთანხმოვნიან სახელებში: ცხვარი ხ ო რ ც კ ა დ ფ ა ს ი ქ ო ნ ე ბ ი ა; წიგინები აჩუქვეს ბ ა ღ ნ ე ფ; ფ ი რ ა - ლ ე ბ გ ა ე ლ ვ ი ძ ა³.

1 არ. მ ა რ ტ ი რ ო ს ო ვ ი, მესხურის ჯავახურთან მიმართების საკითხისათვის, პუშკინის სახ. პედიანტიტ. შრ., 8, 1950, გვ. 295; გ. ბერიძე, ქართული ენის ჯავახური კილო, გვ. 242.

2 არ. მ ა რ ტ ი რ ო ს ო ვ ი და გრ. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ენის კახურა დიალექტი, გვ. 57.

3 შდრ. იმერს. დავჯდე და წიგნი დავწერო, ჩ ი ტ გ ა ვ ა ტ ა ნ ო ხ ე ბ რ ა თ ა, იგი საყვარელ მუტანე, ველარ ვესტუმზე ჩქარათა... მ ა რ ი ი მ ე რ ს. გვ. 49.

ს იშვიათად ხმოვანფუძიან სახელებშიც იკარგება: რა ჟგები, ქო! ადგა და გჴმცხადა ი მა; რას მიახდენ მაგა.

— თან თანდებულთან სახელებში: რეჭებათან, ზექიეთან.

აქვე უნდა განვიხილოთ Locativus exterior-ის შინაარსის მქონე სახელებში: ნამუნასტრევე წასულან; უჩხით („უჩხით ჩხიკვი ჩხიკინებს, ერგიბოლოს ოლოლი, ყველას თითო ქალი ყავს, აბდილას ოროლი“), დღე ძამლეთ მივდივარ.

აგრეთვე ზოგიერთ გაზმნიზედებულ მარტივ და რთულ სახელებში ამტოხან („ჰაყავ ამტოხან?“) დღე („დღე [ს] კაა ამინდია“), წრეულ (წლეულს), ახლო (ახლოს), ზამთარ (ზამთარში) შორ (შორს).

გ) ს იკარგება, როგორც მე-3 პირის ობ. პრეფიქსი: ეილო მანაც და ვოზდაათ მანაჩი მიცა, პასული მოთხა (მოსთხოვა), თელი ქონება სოფელ გადაცო (გადასცა).

რიგ კილო-თქმათა მსგავსად ს როგორც მორფემა (მე-3 პირის ნიშანი) იკარგება ფუძისეულ ვ-ინთან ერთად „ქნა“ პირიან ზმნებში: აქ [ვს], მიაქ, შამაქაქ, გამაქაქ და სხვ.

ასევე, I და მე-2 პირში: მაქ, გაქ, გვაქ და მისთ.

ანალოგიური ვითარებაა ზოგიერთ ერთპირიან და ორპირიან გარდაუვალ ზმნებთანაც მხოლ. რიცხვის მე-3 პირში: აქ არი; წიფე არ არი; ისეგავ [ს] (ისე გავს) ტაროსინდა მეიშალოს.

მსაზღვრელად ხმარებული ჩვენებითი ნაცვალსახელები: ი ბიჭი; ჰა მიდის ე გომბიო ამ სადამოპირ?

დ) სიტყვებში, რომლებშიც ს-ს მოსდევს დ, პ, ტ, ვ თანხმოვნები: ტანცია, პიჭკა, ნიკარტი¹.

აჭარულისათვის (განსაკუთრებით ზემო და ქვემო აჭ.) დამახასიათებელია ს—ჰ („ჰა[დ] გეჩქარე ასე მალ!“), ჰაცხან, ჰიდაურ (სადაური) და სხვ.

ს—ჰ (ზემოაჭ.) შეიძლება ცვლილება განიცადოს სიტყვის ბოლოშიც: ბიჭოჰ (ბიჭოს) გათენებულა უუე!².

¹ აღსანიშნავია, რომ ნიკარტი ძვ. საერო მწერლობაშიც ამ ფორმით გვხვდებოდა (არ. მარტიროსოვი, საერო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თავისებურებანი: ივე, მე-6, 1954, გვ. 119).

² ს-ს დაუსტება-დაკარგვა ფართოდაა გავრცელებული გარე-კახურში (არნ. ჩიქობავა, გარე-კახ..., გვ. 65-68); ჰ//ს-ს შესახებ, ასევე იხ. არნ. ჩიქობავა, გრამატიკული კლას-კატეგორია და ზმნის უღვლილების ზოგი საკითხი ძველ ქართულში: ივე, მე-5, 1953, გვ. 59; ვ. თოფური, ქართული, გვ. 132-133. არნ. ჩიქობავა მიუთითებს ამ ბგერის დაუსტებაზე მთიულურშიც, თუმცა როგორც იგი აღნიშნავს, ეს მოვლენა აქ ისე არაა გავრცელებული, როგორც გა-

ხმოვანთა რედუქცია

8. 30. რედუქციის მიზეზი და წესი ქართველურ ენებში საკმაოდ კარგადაა დადგენილი. „ქართულში, სვანურისაგან განსხვავებით ა) კუმშვას იწვევს მხოლოდ სუფიქსი, ბ) რედუქცირდება მარტო სამი ხმოვანი (ა, ე, ო), გ) იკუმშება ერთმარცვლიანებიც გაორმარცვლიანების შემთხვევაში და დ) ერთდროულად ამოიღება ორი ხმოვანი.

რედუქციის წესები საერთო უნდა ყოფილიყო თავის დროზე ქართველური ენებისათვის; სახელდობრ, ძველ ქართულში ა) კუმშვას იწვევდა პრეფიქსიც და ბ) რედუქცირდებოდა ი და უ ხმოვნებიც. ამდენად სვანურსა და ქართულს შორის რედუქციის მხრივ სხვაობა არ იყო!

გარკვეულია, რომ „ცოცხალ კილოებში რედუქცია უფრო ცხოველია აღმოსავლურ ჯგუფში, ხოლო დასავლურში უფრო მეტად არის შესუსტებული“².

უნდა ითქვას, რომ აჭარულში ზოგჯერ გვაქვს ისეთი შემთხვევები, რომელნიც ქართული ენის აღმოსავლური დიალექტებისათვისაა დამახასიათებელი. თვალი რომ გადავაკლოთ დიალექტ. მასალებს, ადვილად შევნიშნავთ, რომ ხშირად ერთი და იგივე სიტყვა ხან ექვემდებარება რედუქციას, ხან არა. მაშაადამე, აჭარულში (განსაკუთრებით ქვემოაჭარულსა და ქობულეთურში) რედუქციის პროცესი ჯერჯერობით არაა დასრულებული; საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ შეუკუმშავი ფუძეების მაგალითებს: ქ მ ა რ ი ს თ ვ ი ნ გ უ მ - ქ ლ ა ვ ნ ე ბ ი ა; ც ხ ვ ა რ ი ს ხ ო რ ც ფ ა ს ი და კ ლ ე ბ ი ა; მ ა გ დ ე ლ ა ბ ე რ ი ს შეფთნობა ყველას გგეგო; ერთ უჩრუმში (ბნელ, მიუვალ ადგილში) ს ა ნ თ ე ლ ი ს შუქი მოჩანდა; თვალი რომ არ ეცეს, ე კ ა ლ ი ს გ ო ლ ე ფ (რგოლებს) ჩამოჰკიდებენ; ერთმანებ დაადგეს ხ მ ა ლ ე ბ ი.

იგივე სიტყვები ანდა იგივე ფორმები (ზემოაჭარულში, განსაკუთრებით) შეიძლება რედუქცირებული სახითაც შეგვხვდეს; ც ხ ვ ა რ ი ს ხ ო რ ც ი, ქ მ რ ი ს თ ვ ი ნ, ქ ე დ ლ ე ბ ი, ქ ა რ ხ ნ ე ბ ი (ტოპ. სახ.).

რე-კახურში, მეტადრე ქიზიურში. სპეციალური გამოკვლევა მიეძღვნა ხ-ს დასუსტებას ქიზიურში (არნ. ჩიქობავა, ს ბერის დასუსტება ქიზიურში: ენიმკის მოამბე, 1, 1927, გვ. 66-69).

¹ ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში: ივე, 1, 1946, გვ. 88.

² ა. შ ა ნ ი ძ ე, წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის: წელიწადული, I-II, გვ. 11.

არაიშვიათია შემთხვევები (განსაკუთრებით ზემოაქარულში) ზმნის თემის ნიშნისეული (-ავ, -ამ) ხმოვნის ამოღებისა; მაგ.: მო-ზიდვენ, დაახურვენ, ნახვენ, თიბვენ, * (მხ. თიბს); სმენ, აბმენ, იზმენ და სხვ.¹

ყურადღებას იქცევს ისეთი ფორმები, რომლებიც სალიტ. ქართულში (resp. სხვა დიალექტებში) ურედუქციაა, მაგ.: ვედ//ვიდ ზმნაში ი ხმოვანი, ჩვეულებრივ, ამოვარდნილია: მოვდა (შდრ. ლატ. მოვიდა, დიალ. მევიდა), გევდა, წევდა, გედევდა, გადმოვდა².

ზემოაქარულში დადასტურდა ისეთი რედუცირებული ფორმები, რომლებიც თანამედროვე სალიტ. ქართული ენისათვის უჩვეულოა; მაგ.: კრვები (კრავები), სკმებო³, ნაპწნები (ნაწნა-ვები)⁴; ნაპწნები გადმოგეჟარა, პური კონი ჭელივითა; ბრე (ბარე): ჰა მიხვალ ბრე! ასტმები, ასტმიტარი, ნახვარი, ნახვარპინა (ჭურჭელია ერთგვარი), პილლაჟ (←პირ[ვე]-ლად—პირველად), სატრე⁵, ნალბო⁶, წამწმებო⁷, ნარცხი.

ხშირია აგრეთვე სათავისო ქცევისა და ვნ. გვარის პრეფიქსის ი-ს რედუქციაც პრევერბიან ზმნებში: დევქირე, გევპარე, დევცოთ (დავიცვათ), დევწვი, გევხარე, გევგე, მეკ-ლაპარიკეთ და სხვ.

სახელობითი ბრ. ნიშანი ი ამოვარდება ვე-ნაწილაციან რიცხვით სახელებში: სამვე, ოთხვე. იკარგება ფუძისეული ი-ნიც: წელწადი⁸, წელწად ნახვარი, ხოლო უ „უნდა“ ნაწილა-

1 შდრ. სიზმარში ნახვენ: მარი, იმერს., გვ. 79—80.

2 ანალოგიური ფორმები ქართ. დიალექტებიდან მხოლოდ იმერხელში გვხვდება: ულოგინოდ და გორვაში გვერდზე ამოწდა ეკლები; მარი, იმერს., გვ. 79.

3 შდრ. ხევს. შემები.

4 დადგენილია, რომ ქართულში რედუცირდება ერთმარცვლიანებიც გაორმარცვლიანებისას (ვ. თოფურია, რედუქციისათვის..., გვ. 89).

5 შდრ. სპილოსტრიანი: ვაჟა-ფშაველას მცირე ლექსიკონი, შეადგინა ალ. ჭინკარაძემ, 1969, გვ. 249, საბა შეკრე 'კარის მცულში'.

6 შდრ. ფშ. ნალბიანი: ერთზე რძიანი და ნალბიანი ხონები იღვა, იქვე, გვ. 340.

7 ამ ფორმით ფიქსირებულია საერო მწერლობის ძეგლებში (არ. მარტიროსოვი, საერო მწერლობის ძეგლების ფონეტ. თავისებურებანი: იყე, მე-6, 1954, გვ. 128); ივ. ქავთარაძეს (იხ. დასახ. შრ., გვ. 23) „არჩილიანიდან“ დამოწმებული აქვს: ზილფს ფანჩავს წამწმის ნიავი“

8 ი ხმოვნის ჩავარდნით მიღებული წელწადი გვხვდება ქართულშიც (გრ. იმნაიშვილი, ქართული დიალექტი, გვ. 148).

კიან ენკლიტიკურ ფორმებში და „უკან“ თანდებულში: მე ნ და (მე უნდა...), თ ა ვ ი ნ ა (თავი უნდა) მეგკლა; მ ა ს ქ ა ნ (—მასუკან, 'შემდეგ', 'მერე').

უნ-სუფიქსიან ნაზვნარ სახელებში — ხმაბაძვით გამოთქმებში: ბ რ ა გ ნ ი შეიძახა, გ ვ ე ხ ა გააყრევია 'გვახუნი მოიღო'¹.

ცალკე უნდა გამოიყოს ნ ა ხ ვ ა რ ი, ნ ა პ წ ნ ე ბ ი, ნ ა რ ც ხ ი..., რომლებშიაც ფუძისეული ხმოვანი იკარგება პრეფიქსისეული ხმოვნის გავლენით. როგორც ლიტერატურიდანაც ცნობილი, რედუქციის ასეთი შემთხვევა დამახასიათებელი იყო ძვ. ქართულისათვის². ამ არქაული ვითარების გადმონაშთად ასახელებენ ორიოდე მაგალითს: დიალ. ს ა რ ც ხ ი და სხვა. ექვი არაა, ზემოთმოტანილი აქარული სიტყვები ამავე რიგისა უნდა იყოს.

ამრიგად, შეიძლება ითქვას: ზემოაქარულში ხმოვანთა რედუქცია ქმედითია, ხოლო ქვემოაქარულსა და ქობულეთურ კილოკავებში კი — შესუსტებული.

ს რ უ ლ ხ მ ო ვ ნ ო ბ ა

8. 31. სრულხმოვნობა ქართულისათვის ისტორიულად ისევე დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო, როგორც ზანურისათვის (მეგრ. ჰანური); ქართულმა ეს ვერ შეინარჩუნა მახვილის მიზეზით.

გამოთქმულია აგრეთვე მოსაზრება, რომ „ახალი ქართული უფრო მეტად იცავს სრულხმოვნობას, რითაც აძლიერებს სიტყვის მუსიკალურ იერს და ამიტომ რედუქციის თანმიმდევრულ გატარებას გაუბრძის“³.

საყურადღებო მონაცემები აქვს ამ მხრივ აქარულს. აღსანიშნავია თანხმოვანთა თავმოყრის დროს ხმოვნის, ძირითადად ი-ს არსებობა, რიგ სიტყვებში, მაგალითად: თ ი ბ ი ლ ი (ტოპ. სახელში: წყალ-თიბილაჲ), კ ი ბ ი ლ ი, ტ კ ი ბ ი ლ ი, კ ი ლ დ ე (ტოპ. სახ. კილდი-ძირი, კილდიათი, კილდილობილა), წ ი გ ი ნ ი, ხ ე ქ ე პ ო ო Ⴖ

¹ ძვ. ქართულში რედუქცირდებოდა ი და უ ხმოვნებიც: ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, რედუქციისათვის..., გვ. 88; აკ. შ ა ნ ი ძ ე, წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის: წ ე ლ წ ე ვ ე უ ლ ი, გვ. 11.

² არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ე ა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველ. ენებში. თბ., 1942, გვ. 129.

³ ივ. ქ ა ვ თ ა რ ა ძ ე, ქართული ენის ისტორიისათვის, გვ. 164.

⁴ შდრ. ჰან. ხ ე ქ ე პ ა - ს, ე ლ ე ნ ტ ი, ჰან.-მეგრული ფონეტიკა, თბ., 1952, გვ. 180; ხ ე ქ ბ ი (საბა).

ფილავი, აშიქარე, ჯირეკი, ხობო (მრ. ხობტები, ტობ. სახ. ხობოსაძარა) და სხვ.¹.

ამ ფორმებს უნათესავდება რიცხვითი სახელებიც — რუა და ცხრა (მდრ. მეგრ. რუო, ჩხორო).

ქართველურ ენებში რედუქციის საკითხთან დაკავშირებით ვ. თოფური ა ეხება აჭარულის ამ მონაცემებსაც, კერძოდ „კიბილი“ სიტყვის შესახებ შენიშნავს, რომ იგი „კბილ“ სიტყვის აღმდგომი სახეა, რომელსაც შეესატყვისება მეგრულ-ქანური „კიბირი“, თუმცა იქვე დასძენს, რომ ანალოგიურ შემთხვევაში — აჭ. კილდე, წიგინი, ტკიბილი, ხეეს. ჩირდილი, ჩინდა (ჩნდა), ფირჩილი (მეგრ. ჰან. ბირცხა, ბუცხა), კირდე, გირწყილი, ინგილოურში შიტო და მისთ. — ი ფონეტიკური წარმოშობისა ჩანს².

ჩვენ მიერ მითითებული სიტყვები შეიძლებოდა სამ ჯგუფად დაგვეყო: ერთ ჯგუფში შეიძლება გაეერთიანოთ კიბილი, კილდე, ხობო...³, რომლებსაც ქართველურ ენებში სრულხმოვნის ფორმები შეესატყვისება (იხ. ზემოთ), მეორე ჯგუფში აშიქარე, ფილავი..., რომელთა ფუძეებში ხმოვანთა არსებობა თურქ-სპარსულ ენათა (საიდანაც ისინი მომდინარეობენ) გავლენას უნდა მივაწეროთ და მესამე ჯგუფში წიგინი, ხეჭეპო და მისთ., რომლებშიდაც ი ე ხმოვნები თანხმოვანგასაყარია.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ სრულხმოვნობა ქართული ენის პერიფერიული დიალექტებისათვის არის დამახასიათებელი. ერთის მხრივაა ჰესურული, ფშაური, ინგილოური, მეორე მხრივ, გურულ-აჭარული. ეს მოვლენა დიალექტების აღნიშნულ 2 ჯგუფში ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად განვითარდა. მით უფრო ცხადია, რომ აღმოსავლურ ქართულ დიალექტთა ფაქტებს გენეტურად ვერ დაუკავშირდება ზანურ-სვანურის ანალოგიური ფაქტები. ამავე დროს, — ნათქვამია იქვე, — გამორიცხული არ არის შესაძლებლო-

1 მ. ხუბუა (ზემოაქარის ენობრივი მიმოხილვა, გვ. 12-13) აჭ. სრულხმოვნის ფორმებში ერთი მხრივ თანხმოვანთამყარ ბგერის განვითარებას გული-სხმობს, მეორე მხრივ, კი მიუთითებს ქართველურ ენათა იმ ფენაზე, რომელსაც სრულხმოვნობა ახასიათებს; ჯ. ნოლაიდელი ამ მოვლენას ბგერის ჩამატებად მიიჩნევს („აჭარა დიალექტოლოგიურად“ გვ. 13).

2 ვ. თოფური ა, რედუქციისათვის..., გვ. 76.

3 ზოგიერთი მკვლევარი ჩვენ მიერ მითითებულ სრულხმოვნის ფორმებში (ხობო, თიბილი...) ფუძისეულ ხმოვანს (ო, ე, ი) ანაპტიქსურ წარმოშობისად მიიჩნევს: სვან. *კბან—>*კბან—>*კბან—//*ლბან//*ხაბან; მეგრ.-ჰან. *ტბა>*ტბა>ტბა//ტბა და სხვა (თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, გვ. 114-116).

ბა დასავლურ ქართულ დიალექტებში დადასტურებული შემთხვევები საანალიზო მოვლენისა მართლაც უკავშირდებოდეს ზანურში გამოვლენილ ანალოგიურ ტენდენციას¹.

ბგერის ჩართვა

8. 32. აქარულში, მსგავსად სხვა კილო-თქმებისა, ძირითადად ის ბგერები ვითარდება, რომლებიც იკარგება სხვა პირობებში.

უპირატესად ვითარდება მ, ნ, რ, ლ სონორი თანხმოვნები.

მ ვითარდება წყვილბაგისმიერი ხშულებისა და აფრიკატების წინ, უფრო იშვიათად უკანაენისმიერი ხშულებისა, სპირანტებისა და სიბილანტების წინ.

მ ვითარდება ფ, ჰ თანხმოვანთა წინ: ყ ვ ე ლ ა მ ფ ე რ ი, კ ა ხ ა მ ბ ა ლ ი, ზ ა მ ფ ხ უ ლ ი, გ ო მ ფ ა კ ი, დ ა ლ უ მ ჰ ვ ა, დ ე ი ლ უ მ პ ა, მ ო მ ჰ ვ რ ო ბ ა, ე მ ჰ ვ რ ო ბ ა, უ მ ფ ო (||იმფო), უ მ ფ რ ო, უ მ ფ რ ო ს ი; ვფიქრობთ, „უმფოს“ სიტყვაში მ „უმცროსის“ ანალოგიით არ უნდა იყოს გაჩენილი, ამაზე მიუთითებს სიტყვა „უმფო“ (←უმფრო←უფრო), რომელთანაც მ-ს გაჩენა, რა თქმა უნდა, ანალოგიით არ აიხსნება², მ ბ ი ლ ი (ბილი-ს პარალელურად), ძ ვ ა ლ - მ ბ ი ლ ი, დ ა მ ბ ი ლ ე ბ უ ლ ი.

მ ჩნდება აფრიკატების წინ: დ ა მ ძ მ ა ნ ი (||დანძმანი)³, ს ი მ ძ ვ ი რ ე, გ ა მ ჯ ა ვ რ ე ბ ა, გ უ მ ჯ ა ვ რ დ ა (||განჯავრება), გ ა მ ც ხ ა დ ე ბ ა (შეიძლება ნ-მ-ს სუბსტიტუციით იყოს გამოწვეული), მ წ ვ ა ლ ე ბ ა (||წვალება, წრუალება), ა მ წ ვ ა ლ ე ბ ს, მ ც ხ ვ ა რ ი, თ ხ ა-მ ც ხ ვ ა რ ი, მ ე მ ც ხ ვ ა რ ე, ს ი მ წ ყ ნ ა რ ე.

ნ-ს ჩართვის შემთხვევები გაცილებით უფრო ნაკლებია, ვიდრე მ-ანისა. ნ ჩნდება დ, თ, ც, წ-სა და სხვა ბგერების წინ: მ ი ლ ი ნ ც ი ა (||მელენცია), მ ე ნ დ ა ლ ი (მედალი), მ ი ნ დ ა ლ ი, ს ა დ ლ ი ნ გ [რ] ძ ე ლ ო, შ ი ა ხ ვ ე ნ დ რ ა. ზოგჯერ ეს ბგერა სახეცვალება ჩანს განვითარებული მ-ანისა. მაგ.: ა ნ თ ვ ა რ ი ე ლ ე ბ ს (მაგრამ: შდრ. ამთვარიელებს), დ ა ნ წ [ვ] რ ი ლ ე ბ ი თ (შდრ. დამწწვრილებით); აღნიშნული თანხმოვანი ვითარდება სხვა ბგერათა მეზობლობაშიც: ტ კ ე ნ ჩ ი, დ ა პ ა ი ჯ ნ ი ლ ი, გ ა მ ო ძ ა ხ ი ნ ლ ი.

¹ თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტა სისტემა..., გვ. 101-103.

² სხვა წარმოშობისა ჩანს „უმფროსი“ სხვა დიალექტებში. ამ ფორმაში, როგორც ეს ცნობილია ლიტერატურიდან, მ გაჩენილია „უმცროს“-ის ანალოგიით (გ. ახვლედიანი, საფუძვლ. გვ. 231).

³ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძე, გვ. 7-9.

უფორმო სიტყვათა ე, ა, ი, ო ხმოვანთა ბოლოკიდურ პოზი-
ციაში (განსაკუთრებით ვე ნაწილაკთან), მაგ.: ისვენ (ისევ) იქ-
ვენ, კიდვენ, ახლავენ, თურმინ, მეთქინ, მემრენ,
პაცხან¹.

დადასტურებულია „აქნობამდი“, რომელშიაც ნ დეტერმინან-
ტისეული ნა სუფიქსის ე ელემენტს უნდა წარმოადგენდეს²: პა იყავ
აქნობამდი, კო!

„შემწვენობა“, რომელიც აქაურ მეტყველებაშია გავრცელებუ-
ლი, მიღებული უნდა იყოს ძვ. შეწვენას ანალოგიით: ერთმანებ
ყველთაან შემწვენობა უნდა მივცეთ, ხოლო აჭ. ჩინჩახვი
ჩვენ გვესახება ძვ. ქართ. ინჩაკვ-სა და თანამედროვე ქართ. ჩინჩახ-
ვი-ს კონტამინირებულ ფორმად.

ვ ვითარდება ხმოვანსა და თანხმოვანს (დ, რ, ლ, ქ, ფ, შ...)
შორის: აჩუქვა, საჩუქვარა (ტოპ. სახ.), მოშორვება³,
საცოდვა⁴, მშვილვებელი, აგორვებული, ჩა-
ხურვებული, კრეფვა, ტეხა—კრეფვა, მეგულვე-
ბა, მაშვინ, თხუნველა (შდრ. საბა) მიანდვეს (მიან-
დეს)...

სხვათა სიტყვის ო-ს ან პროსოდული ხმოვნის წინ: გაჩინ-
დება⁵ვო, შიახვენდრავო, ჭალეშვივო, ქალეფშო-
ვო, შააძულვო. არაა გამორიცხული ვ-ინის განვითარება და-
კავშირებული იყოს *ძლავს ზმნის -ავ თემატურ ნიშანთან.

ვ ჩნდება ანლაუტში ო ხმოვნის წინ, რასაც შეიძლება მოვუ-
ძებნოთ ფონეტიკური საფუძველი — ხმოვნის შერბილებულად წარ-
მოთქმა: ვოცნებობს („შენზე ვოცნებობს ქვეყანა, სი-
მართლით გამარჯვებულო“), ვოთხი, ვოზდათექსმეტო, ვო-
რერა (მაგრამ: შდრ. ორერა).

ხმოვნებსა (ა, უ) და თანხმოვნებს (თ, ტ, ს, ყ, ყ, აფრიკატ ძ, ჯ,
ც, ჩ, წ) შორის ხმოვნების წინ და თანხმოვნების მომდევნო პოზი-
ციაში): მარყვალა, სარჩხინავი, ჩაბღურჯვილი (ჩაბ-
ღურჯული), გულღვირძლი, ურცხო⁶, ნაარსლარი (ტოპ.

¹ შეიძლება ნ-არა ლ-ს ენაცვლება (ძვ. ქართ. რომელ—რომენ); შდრ. არ. მარტიროსოვი, დასახ. შრ., გვ. 112; მარი იმერს. ჩიტი რომენ გამარჯვებებს, შეწყვილი გუაქ თოფები. გვ. 48.

² არნ. ჩიქობავა, დიალექტიზმები „ვეფხისტყაოსანში“: ენიმკის შოამბე, მე-3, 1938, გვ. 223.

³ ექვი არაა, მოშორვებაში (და ზოგ სხვა ფორმაში) ვ-ს განვითარების საფუძველი დავინახოთ „შორავს“ ზმნის თემატურ (-ავ) ნიშანში.

⁴ შდრ. მეგრ. ურცხო; ასეა გურულშიც (ს. ელენტი, გურული კილო, გვ. 56).

სახ.; „ასლ“-თან 'ხორბლ'. დაკავშირებული), მ უ რ თ ა ქ ა, რ წ ყ ვ ი-
ლი, დ ა რ წ ყ ვ ა, დ ა რ წ ყ უ ლ ი დ ა რ წ ყ ა ვ ს (დაწყვა, დაწყუ-
ლი, დაწყავს) უ რ წ ყ ვ ე ტ ა ე (ადგილობრივი მსხლის ჯიში).

უკანასკნელ მაგალითებში (რ წ ყ ვ ი ლ ი, დ ა რ წ ყ ვ ა) რ-ს გა-
ჩენა უნდა მიეწეროს ერთნაირ ბგერათკომპლექსთა (წყ) ანალოგიას.
პ უ ლ ი მ ე ტ რ ი (←რუს. пулемёт). ამ უკანასკნელი ფორმის წარ-
მოქმნაში ეჭვი არაა, წილი უდევს ანალოგიას მ ე ტ რ-თან.

მ ო ბ რ ე გ ვ ა, მ ო ბ რ ე გ ვ ა ვ ს (მიბეგვავს) ეს ფორმები ალ-
ბათ ბ რ ა გ ვ ა ნ ი-ს ანალოგითაა მიღებული.

ტ ყ რ ი პ ლ ი¹, ა რ ტ ა ე ა, დ უ რ უ ი ნ ა, კ ა რ ნ ა ვ ო.

მ-ს მომდევნო პოზიციაში ზოგჯერ ვითარდება ბაგისმიერი ბ,
ფ, პ, მაგ.: ხ უ მ ბ ა რ ი (საბათი ხუმარი), ხ უ მ ბ რ ო ბ ს, თ ხ ა მ პ-
ლი (მდრ. საბათი: თხრამლი, შარაშიძესთან: თხამლი), კ ა მ ბ ე ჩ ი
(მდრ. საბათი კამბეში), დ ო მ ფ ხ ა ლ ი, დ ა მ ფ ხ ო ბ ა, მ ო მ ფ ხ-
რ ე², გ ა მ ბ რ ა ვ ლ ე ბ ა, გ ე მ ბ რ ი ე ლ ი³.

ლ ჩნდება სიტყვებში: ბ ი გ ა ლ ი (მდრ. ბიგა) კ ყ ი ნ ტ ლ ი,
ა მ ე ი ს უ ნ თ ქ ლ ა, შ ა ა ნ ა თ ლ ა (შეანათა), უ კ ა ც რ ა თ ლ ა თ
(უკაცრავი პასუღია).

გარკვეულ ინტერესს იწვევს ბგერათგანვითარების ისეთი შემ-
თხვევები, როცა უკანაენისმიერი გ, კ, ხ, ყ და აფრიკატი წ ჩნდება
ხმოვნის წინ სიტყვის დასაწყისში: გ ა რ გ ა ნ ი (საბასთან არგანი)
კ უ კ უ ნ ე თ ი, წ ო ნ ი ნ ა რ ი (ოწინარი), კ ი კ ი ლ ო ('კილო') და
მისთ., რომლებიც მიღებულია კომბინირებული ფონეტიკური პრო-
ცესის შედეგად. თავკიდურ პოზიციაში ამა თუ იმ თანხმოვნის გაჩე-
ნის საფუძველს ასიმილაცია წარმოადგენს, ხოლო ზოგჯერ ამავე
გზით მარცვლის გაჩენის პროცესი (კიკილო) შეიძლება დაუუპირის-
პიროთ მარცვლის დისიმილაციურ დაკარგვას — ჰაპლოლოგიას. ხმო-
ვანთა განვითარების საკითხთან დაკავშირებით იხ. ზემოთ („სრულ-
ხმოვნობა“).

¹ აჟ.-იმერ. ტ ყ ლ ი პ ი-სა და ლიტ. ტ ყ ი რ პ ი-ს კონტამინირებულ ფორ-
მალ მოჩანს.

² ფხ, მფხ კომპლექსთა განვითარების შესახებ ზოგ სიტყვაში იხ. ზემოთ
(„თანხმოვანთა ასიმილაცია“); ივ. ქ ა ვ თ ა რ ა ძ ე ასეთ ფორმებს მიიჩნევს ფო-
ნეტიკურად სახეცვლილი სიტყვისა და ამოსავალი ფუძის თანაარსებობის პირო-
ბებში კონტამინაციის მოვლენის შედეგად და ასახელებს ასეთ შავ: სანთელი—
—სანთელი—სამნთელი; მსგავსი—მზგავსი—მსგავსი (დასახ. შრ., გვ. 384).

³ ეს (და მსგავსი) ფორმა, როგორც ენთეზისის ცნობილი მაგალითი, დადას-
ტურებული აქვს შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ს იმერულ დიალექტში (ძიებანი..., გვ. 157).

მორფოლოგია

სახელი

9. 1. სახელობითი ბრუნვა. ხმოვანფუძიან სახელებს სახელობით ბრუნვაში ჩვეულებრივ აქვთ α (\leftarrow).

ა. კნინობითის ფორმები: სარაკუნა α , ყაყუტა α , კუტ-ტანტრუქა α , კუდცეცხლა α , ტატულა α , შავთვალ-წარბა α .

ბ. საზოგადო სახელები: ფთა α , თვე α , გომბიო α , ყრუ α , მაქახელა α , ფილინთა α .

ხმოვანფუძიანი ზედსართავები წესისამებრ დაირთავენ α -ს, ხოლო არსებითი სახელები გვიჩვენებენ პარალელურ ფორმებს: ფუძე // ფუძე α .

გ. პიროვნების სახელები: ბაძრამალა α , არჩილა α (მაგრამ: არჩილი), ზექიე α (მაგრამ: ზექიე, ზექიე ხანუმი), უსუფა α .

ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ აჭარულში ურთიერთს მკვეთრად უპირისპირდება საკუთარ სახელთა პირველადი და კნინობითის ფორმები. თუ მოსარიდებელი პერსონია, მაშინ მოსაუბრე სხვაგვარად მოუქცევს, პირველად ფორმებს იყენებს, წინააღმდეგ შემთხვევაში კნინობითისას (მღრ. მემედა α და მემედი, ესმე α და ესმე).

დ. ვე-ნაწილაკიანი რიცხვითი სახელები: სამნივე α , შვიდნავე α .

9. 1ა. ნათესაობითსა და მოქმედებითში ბოლოუკვეცილი სახელები ქართული ენის რიგი დიალექტების მსგავსად დაირთავენ ბრუნვის ნიშნებს -ის, -ით, მაგრამ ხმოვნითი ნაწილის (ი) დასუსტების შედეგად აღნიშნული ფორმანტები ასეთ სახეს იღებენ: -ახ, -ათ. ამასთანავე ბოლოუკვეცად ფუძეთა გარკვეულ ნაწილს ბოლოკიდური ხმოვანი არ ეკვეცება და ბრუნვის ნიშნის ხმოვნითი ნაწი-

ლი და-თაა წარმოდგენილი, ისე როგორც ძვ. ქართულში, მაგ. ნათესაობითი: ქოსა დას ძმანები; ზექიე დას ძმისტული; პალტო დას ასტარი; გონია საცოლე დას დაბარებული (ნოლ. III, 48), მაქახელ და-დას ყარშულდიო, არ წამადრო ბაშულდიო.

მოქმედებითი: ქერესტე მაშინა დათ ამუზიდვან; ვერცხლის წყარო და დასა მოტანილი (ნოლ. მე-3 103); გამაგზავნე რამეითო (ნოლ. III, 49); თიკნები გამოცვინდებოდენ სათხე და დას.

ირკვევა, რომ ზემოთაღნიშნული პროცესი ზოგჯერ ფორმანტი-სეულ ელემენტზეც ვრცელდება.

ამრიგად, ბოლოუკვეცელ სახელებთან სახელობითში, ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებში ზოგჯერ მოქმედებს ძველი ქართულის ნორმა (ბრუნვის ნიშანი უცვლელადაა შემონახული)¹.

კითხვითი ნაცვალსახელი რა მსგავსად ძვ. ქართულისა აღნიშნულ ბრუნვებში არ იკვეცს ბოლოკიდურ ფუძისეულ დას, მაგ.: რა დას ჩლუქია? რა დათ კრი? რა ვარ, რა ის მქნელი.

ნათესაობითი ბრუნვის თანხმონიითი ელემენტი ხ, ჩვეულებრივ, ეკვეცება თანხმონიფუძიან და ბოლოკვეცად პრეპოზიციულ მსაზღვრელებს: კინი პასალი ('რკინის სოლი'), დელიპირი, კილდილობილი (ტოპ. სახ.), ყურძნი წვენი.

9. 1ბ. ზემოაქარულში ასეთ გარემოში ხ წშირად ხმოვანფუძიან სახელებსაც ეკვეცება: დუძახევი მურთაზა ქალ!

ეს განსაკუთრებით სისტემატურ ხასიათს იღებს კომპოზიტებსა და გაკომპოზიტებულ საზღვრითს შესიტყვებებში.

მიცემითში (განსაკუთრებით ზემოაქარულში) თანხმონიფუძიან სახელთათვის ნიშანდობლივია ბრუნვის ნიშნის მოკვეცა: ქალები მატყლ [ს] დენკვიდენ.

იშვიათად ასეთსავე ვითარებასთან გვაქვს საქმე ხმოვანფუძიან სახელებთანაც — მიცემითის ფორმანტი ჩვენებით ნაცვალსახელებსაც ეკვეცება: უთხარ რაცხა მაგა! რაცხა მიახდინე იმა!

9. 1გ. წინადადების ბოლოს მოთხრობითში შეინიშნება ხმოვანფუძიან და თანხმონიფუძიან სახელთა გათანაბრების ტენდენცია: გამოვდა სამა დღე მა; დეიტირა თავის დე დამა; თვალევი გამოკეკა მბზაკუნამა².

¹ ა. შანიძე, ძვ. ქართ. ენა... გვ. 239; არნ. ჩიქობავა, მთიულური, გვ. 49 და სხვ.

² ანალოგიური ფორმები გვხვდება იმერხეულში: დუძახა პასანფაშამა ქელოლანი; არ მია ნება თავის დე დამა (მარი, იმერხ. გვ. 61), კახურში და სხვ.

9. 1დ. წოდებითში თანხმოვანფუძიან საკუთარ სახელებთან ზემოაჰარულში უპირატესად ო გამოიყენება: ოს მ ა ნ ო! ლ ე ვ ა-ნ ო! მ ი რ ი ბ ა ნ ო! — მაგრამ: ოსმანავ!

ხმოვანფუძიან სახელებთან კი ვ: მ ე მ ე დ ა ვ; ფ ა დ ი მ ე ვ! მ ი ხ ე ი ლ ა ვ! ხ უ ს ი კ ა ვ!

ამავე რიგს მიეკუთვნება წოდებითის ფორმები: ი მ ა ვ, ი მ ა-ნ ო. ასეთი ფორმების ამოსავლად, ცხადია, ითვლება მოთხრობითი ბრუნვის ბოლოხმოვნაიანი ფორმები — ი მ ა, ი მ ა ნ: ი მ ა ვ, რა ქქვია შენ, ტატულავ, ერთი სტიქანი წყალი მასვი, რა იქნება!

9. 1ე. ორიოდე მაგალითით მაინც დადასტურდა უთანდებულო მოქმედებითი ბრუნვა გამოსვლითი ბრუნვის ფუნქციით: ბახს მჟერე კედრით მენახი ესამზღ[ვ]რება; მე ამას თაობით ('თავიდან', 'იმთავითვე') ვამბობდი; არც იქმება, არც ისმება, არაკუთხით არ მიხსლება; ფირალები სირთით სირთ გადასულ იყვენენ მეგემ; თავით ფეხებამდი შესილაჰული იყუ.

9. 2. ვითარებითში იან-სუფიქსიანი ყოლა-ქონების სახელები ოდენა ხმოვნითაა წარმოდგენილი: ქ ა ლ-ბ ა დ ვ ი ა ნ ა თ ა შ ი გ ა ვ-ჰ ს წ ე ვ თ; შენი ხ ი ბ ა კ ი ა ნ ა რ ო მ დაპტყელი...; მოცოცხა თავის გ უ დ ა-ნ ა ბ დ ი ა ნ ა.

მსგავსი ფორმები დამახასიათებელია ქართული ენის რიგ კილო-თქმებისათვის¹.

იგივე ფორმანტიკული ა სხვა სიტყვებთანაც ხშირია, ოღონდ მას, ჩვეულებრივ, ა ხსლავს; მაგ.: ა მ წ ა ხ ა ნ ე ბ ა ა; რატომ კი-დებს ხელს ცხენის მეტა სხუასო (ნოღ. მე-3, 39); ა მ მე ტ ა თუარ შეგიძლიოდა...; დ უ კ ი თ ხ ა ვ ა ა რატომ ჩარგე აი ჩქოლა? ჩემ გ უ ლ ო ბ ა ა შენ რატომდა აგო პასული?²; ამ დ ო ნ უ მ ა ა ('ამჯერად') მე წავალ.

ასევე, მიმართულებითი ბრუნვის ოდენა ხმოვნით გამოხატული უძველესი ნიშანი უნდა გვეჩინდეს შემდეგ ფორმებში: წ ი ნ-

¹ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათვის: ვნიშკი-ს მოამბე, 1, 1937, გვ. 18. ავტორი აღნიშნავს, რომ მსგავსი ფორმები ხშირია ინგლოურში. იმერულ მეტყველებაში დღემდე მოღწეულია ამგვარი გამოთქმები: ცოლშვილიანა, ძირფესვიანა, დედაბუდიანა... (იქვე). ამგვარი ფორმები გვხვდება ქვემოიმერულის უხუთურ მეტყველებაში (ქ. ძ ო წ ე-ნ ი ძ ე, უხუთური მეტყველება, გვ. 48), ზემოიმერულში (მისივე, ზემოიმერული კილოკავი, ქუთაისის პედინსტიტუტის შრ., ტ. 11, 1952-1953, გვ. 79), კახურში და სხვ.

² შდრ. იმერხ.: ეს უ ჩ უ მ ა ლ ა ზ ო პ რ ე ს (sic!) უნდა მიიყვანო...; ოთხასი კაცით მოსული ვარ შენი თავის მოსაკლელა (მ ა რ ი, დასახ. შრ., გვ. 58-61).

წინდულა ('წინანდებურად'), მაშინდულა ('მაშინდებურად'), ადრინდულა ('უწინდებურად'), პირვანდულა ('პირვანდებულად'), ბაღნობიანა ('ბაღმვობიანა').

ა (ა) დაბოლოება გვხვდება ზმნისართებთან, რომელთაც ფუძედ გამოყენებული აქვთ მოქმედებითი ბრუნვა, მაგ.: მოცლი-თაჲ¹, მანგლითაჲ, პერანგითაჲ.

ზოგჯერ ბრუნვისეული და სხვა სიტყვებთანაც არ ჩანს: შენებურა, თათრულა, გულგარაჲ.

ექვი არ არის, ვითარებითი ბრუნვის ა-ნიანი ფორმების სახით აპარულს ქართულის რიგ კილო-თქმათა (იმერხ., იმერული, გურული...) მსგავსად დაუცავს უძველესი ვითარება.

9. 3. ყურადღებას იქცევს მიცემითისა და ვითარებითის მონაცვლეობა. სამეცნიერო ლიტერატურაში გარკვეულია მიცემით-ვითარებითისა და ნათესაობით-მოქმედებითის მონაცვლეობის საკითხი; ნაჩვენებია ამ ბრუნვათა ნიშნების ფუნქცია, შედგენილობა და ურთიერთმიმართება². ხშირად ვითარებით ბრუნვაში მოსალოდნელი ფორმა აქ მიც. ბრუნვაშია. ეს ეხება როგორც ძირეულ ისე წარმოქმნილ სახელებს. განსაკუთრებით ხშირია შემთხვევები, როცა ვითარებითი ბრუნვის ნაცვლად გამოყენებულია -ში, -ზე თანდებულისანი ფორმაჲ; მოცვის საკრეფელში ვერ წამოხვალ? ხუჩაფაც უეჭველში ამჟალ შენთან; შენი ძმა სანადიროს დადის... (ნოლ. III,8); იმდონზე მაღც გვაფართოვოთ გზები; ამდონზე თუ გეშინია... (ნოლ. III,10); რა ღირს? ექსი მანათი. — ნაკლებში არ იქს? ძალუან ძვირი დამიყდა, ხუთ მანაჩი ძვილაჲ გამუელ; უმფოსი ძმა მოსაგეფში იყო წასული; იმდონზე მაღც მიეხედვიდეს, რომ ფეხზე წამოდგეს, სხვა რა მიჭირს³.

მოსალოდნელი ვითარებითი ბრუნვის ნაცვლად სახელი ზოგჯერ ფუძის სახითაა: მამისზე ნაკლებ არც მე მიყვარს მაი ბიჭი; ახლა ნაკლებ შეხდები მაგ ჩალუმის ბიჭ; მაგ ყილილის კაცა

¹ შლრ. გურ. მოცლითაი (გ. შარაშიძე, ლექსიკ.).

² არნ. ჩიქობავა, სვანური მოთხრობითი ბრუნვის ერთი ვარიანტი და სახელთა ბრუნების ორფუძიანობა ზოგ კავკასიურ ენაში. თბ. უნივერსიტ. შრ., მე-18; მისივე, ქანურის გრამატიკული ანალიზი. 1936; გ. როგავა, კუთვნილებითი აფიქსი ი ქართველურ ენათა ზმნისა და სახელის მორფოლოგიურ კატეგორიებში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. მე-3, № 5, 1942, ვ. თოფურია, ბრუნვის სისტემისათვის სვანურში სხვა ქართველურ ენათა ბრუნებასთან შედარებით. საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. მე-5. № 3, 1944, გვ. 399.

³ შლრ. იმერხ. ამ ლექსისა (ლექსისა) გამოთქმელი ნახევარზე ბეჩიაო..., მარო, იმერხ. გვ. 53.

ი შვიათ რომ შექმდეს ახლა; ყარაყიშის ოზდარვასა, ეს საქმე ნამდვილ არიო (აჭ. ხ. პოეზ.).

ზოგჯერ ვითარებითი ბრუნვის ნაცვლად სახელობითი გამოოდის: მეტი კაია მაგი; ხედავ, აქეთ მეტი ბნელა; იმდონი სხუა არ ვართ ჩვენ, რატონ მორცხვოფ?!

მრავლობითის წარმოება

9. ვა. ე-ზე დაბოლოებული ფუძეხმოვნაინი სახელები თავისებურებას იჩენენ მრავლობითის წარმოებისას. ბოლოკიდური ხმოვანი ჩვენ მიერ შემოთავანხილული წესის თანახმად, დისიმილაციას განიცდის -ებ სუფიქსის ხმოვანთან, რის შედეგად მრ. რიცხვში ასეთ ფორმებს ვიღებთ: კილდეები (←კილდეები←კილდეები), დელდეები, დდეები. ასეთივე პროცესის შედეგადაა მიღებული ტოპ. სახელები: ასამბაძეები, ვაქსაძეები, გოგაძეები და სხვ.¹

ბოლოკიდური აჭერ სრულ ასიმილაციას განიცდის -ებ ფორმანტის ხმოვანთან, შემდეგ, როგორც შემოთაც ითქვა, დისიმილაციის გამო დად იქცევა: ყანაეები (←ყანიები←ყანეები←ყანაეები); თაეები, ლაყაეები.

ცალკე უნდა გამოიყოს კითხვითი ნაცვალსახელი რა, ვინცხა, რაცხა, „მაშინა“ და მისთ., რომელნიც არ მისდევენ მრავლ. წარმოების ხსენებულ წესს: საწყალს რაეები არ გადახდა თავზე; რაებს არ გიყიდი; აქამდინ ვინცხაებს ამინებდი; მაშინაეები.

ძე-ზე დაბოლოებული გვარები მრავლობითში ზოგჯერ -ნ, -ებ სუფიქსითაა წარმოდგენილი: გოგამაჩაძნეები, ჭანკურიძნეები, გოლიაძნეები.

ასევე იწარმოება (განსაკუთრებით ქობულეთურ მეტყველებაში) სხვაგვარი აგებულების გვარებიც, მაგ.: ხაბაზნეები, ხალვაშნეები, ხარაზნეები. როგორც სპეციალური ლიტერატურრიდანაა ცნობილი, -ებ-იან მრავლობითში გამოვლენილი ნ-არი არაა რიცხვის გამოშხატველი და ამის გამო აქ ორმაგ მრავლობითს

¹ ვრცლად იხ. ზემოთ („ხმოვანთა დისიმილაცია“).

² მ. ხუბუა -ებ ფორმანტსა და ფუძეს შორის ი ხმოვანს ოვლის (იხ. დასახ. შრ., გვ. 13-14) განვითარებულად. ანალოგიური შემთხვევებია გურულში, იმერხელში (აქაშა ხანუმის თმეები, მისთვინ მომდის ცრემლიები; სოფლიები; ტყიები—მარი იმერხ. გვ. 50).

კი არ აღნიშნავენ, არამედ -ენ (←ნაკაშიძენი) -ან (←ძმანები) დეტერმინანტისეულ ელემენტთან ფორმებს¹.

სახელთა ორმაგი მრავლობითის მაგალითებად შეიძლება დავასახელოთ: ს ხ ჟ ა ნ ე ბ ი, მ ხ ე რ ე ნ ე ბ ი, გ ვ ე რ დ ე ნ ე ბ ი, მ ო წ მ ე ნ ე ბ ი².

ქობულეთური კილოკავისა და ჭვანის ხეობის ზოგიერთი სოფლის მკვიდრთა მეტყველებისათვის ასევე დამახასიათებელია ი გ ი, ა გ ი, მ ა გ ი ნაცვალსახელთა ნ-ებ-იანი მრავლობითი: ი გ ი ნ ე ბ ი, მ ა გ ი ნ ე ბ ი...

მრავლობითი ზოგჯერ კრებითისა თუ განყენებულ სახელთა მაწარმოებლით -ობა სუფიქსითაა გამოხატული: შიატყობიე მე ზ ო ბ ლ ო ბ ა ს; თელი ნ ა თ ე ს ა ო ბ ა იქ იყ[ვ]ნენ; თელი დ ო ს ტ ო ბ ა, ხისიმ-ეხრება ფხარში აჟმიდგა.

ნაცვალსახელი

9. 4. ყურადღებას იქცევს პირის, ჩვენებითი და განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები.

პირის ნაცვალსახელები „უნდა“ ნაწილაკის ნა და და ელემენტებთან შერწყმული, ასეთი სახით გვხვდება: მე ნ ა, მე ნ დ ა („მენა წვედე“), ის ნ ა მოვკლა ცემაში, შე ნ დ ა („შენ და 'შენ უნდა' მოკწერო“), ის ი ნ ი ნ დ ა („ის ი ნ ი ნ დ ა წიყუვანონ“).

თავისებურება ახასიათებს ჩვენებით ნაცვალსახელებს: ა გ ი, მ ა გ ი, ი გ ი. მრავლობითის ყველა ბრუნვაში, წინააღმდეგ ლიტქართულის ორფუძიანობისა, სახელობითის ფუძეა გამოყენებული, ხოლო მრავლობითის გამოსახატავად ნ სუფიქსი: მაგ.:

სახ.	ავი-ნ-ი	მაგი-ნ-ი	იგი-ნ-ი
მოთხ.	ავი-ნ-მა	მაგი-ნ-მა	იგი-ნ-მა
მიც.	ავი-ნ-ს	მაგი-ნ-ს	იგი-ნ-ს
ნათ.	ავი-ნ-ის	მაგი-ნ-ის	იგი-ნ-ის
მოქ.	ავი-ნ-ით	მაგი-ნ-ით	იგი-ნ-ით

რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, ნაცვალსახელთა ამგვარი გაფორმება არაა დამახასიათებელი არც ძვ. ქართულისათვის და არც

¹ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძე, გვ. 8-9; გრ. იმნაიშვილი, ინვილოური, გვ. 101; უთურგაიძე თუშური, გვ. 32.

² შდრ. გურ. მეზობლ-ენ-ი, ბადიშ-ენ-ი, სადაც -ენ მრ. რიცხვის ნიშანია (ალ. ლლონტი, ორმაგი მრავლობითობის შემთხვევები გურულში: თბილისის სახ. უნივ. შრ., ტ. I, 1936); მსგავსი წარმოება ახასიათებს იმერულ დიალექტსაც (წულუკიძე მეტყველებას): სახლიკაც-ენ-ი, მეზობლ-ენ-ი (შ. ძიძიგური, ძიგბანი..., გვ. 50).

თანამედროვე ქართულის დიალექტებისათვის, გარდა გურულისა. აქვე დავძენთ, რომ აჭარულში ეს მოვლენა ერთნაირი სიხშირით არაა გავრცელებული. იგი უფრო ქობულეთური კილოკავისა და ჭვანის ხეობის მკვიდრთა მეტყველებისთვისაა ნიშანდობლივი.

იშვიათად ზემოაღნიშნული ნაცვალსახელები ნ-ს გარდა -ებ სუფიქსებსაც დაირთავენ: მაგი-ნ-ებ-ი, ა გ ი-ნ-ე ბ-ი, ი გ ი-ნ-ე ბ-ი, მ ა გ ი-ნ-ე ბ-მ ა, ა გ ი-ნ-ე ბ-მ ა, ა გ ი-ნ-ე ბ-ს და ა. შ.

ნაცვალსახელები ეგ, მაგ გვხვდება მეგ ფორმითაც. იგი მიღებულია ეგ და მაგ ფორმათა კონტამინაციით. ეს ნაცვალსახელი მხ. რიცხვში არ დაირთავს სახელობითის ნიშანს: მე გ რამხელა ჭვირთი წამოგიკილია, ჭო! (მაგრამ: მე გ ე ნ ი აქეთ დაალაგე!).

მ ა გ ი ნ ი ნაცვალსახელი მიც. ბრუნვაში ლიტ. მ ა გ ა თ ფორმის საპირისპიროდ გაფორმებულია -ებ-იანი მრავლობითის შიხედვით. მ ა გ ი ნ ე ბ ს, თანდებულით კი გვაქვს მ ა გ ი ნ ე ბ თ ა ნ: დე-იწყო მ ა გ ი ნ ე ბ თ ა ნ ცხოვრება (ნოლ. III, 31).

ზემოაჭარულში შე ნ ნაცვალსახელი შე ნ ე-ს სახითაც გვაქვს: შე ნ ე, ტატულავ, მასვი ერთი სტიქანი წყალი! მააც გახელებული ვარ და შე ნ ე ც არ მანახვიო ბელა!

ეს, ის ჩვენებითი ნაცვალსახელები, როგორც ქართულის რიგ სხვა დიალექტში, აქაც თანხმომავანმოკვეცილი ფორმითაა: ი გომბიო, ე კაცი.

ეგვე ნაცვალსახელები წინადადების დამოუკიდებელ წევრებადაც ამ სახით წარმოგვიდგება: ი რაჲს ბულია, ჭო!

ყურადღებას იქცევს ის ი, ეს ე ნაცვალსახელები, რომელნიც წინადადების დამოუკიდებელ წევრებად გვხვდებიან; მაგ.: — მაჩვენე ერთი მაჲ საპათი! — რომელი, ეს ე? — ქოთან დუღდა, გადმოდუღდა, ნეტაჲ ის ი რა არივო? ჭივრი ჩიტი ჭიკჭიკობდა, ნეტაჲ ის ი რა არივო?

ზემოაჭარულში ხშირად ჩვენებითი ნაცვალსახელის შინაარსის გადმოსაცემად იხმარება ე მე: ძალჭან არ ივარგა ე მე კაცმა!¹

ეგვე ნაცვალსახელი -ში თანდებულითაც გვხვდება: ამ შემთხვევაში იგი ადგილობით ბრუნვას გამოხატავს: ე მე შ ი არ მიღიხარ, ბიძავ?

თ ვ ი თ ო ნ განსაზღვრებითი ნაცვალსახელის პარალელურად (უფრო ხშირად) იხმარება თ ვ ი თ ა ნ, ხოლო თ ვ ი თ ა ნ ნაცვალ-

¹ ე მე რომ ამა ნაცვალსახელისაგან მომდინარეობს, ეს ახსნილია არ. მარტიროსოვისა და გრ. იმნაიშვილის მიერ (ვახური, გვ. 78).

სახელს ზოგჯერ ენაცვლება თავათ: თ ვ ი თ ა ნ მისი ხელით ჩარგო; თავათ მას შეეშალა.

დასავლური კილოების მსგავსად აქ შინაარსობლივად არაა გარჩეული თავისი და მისი კუთვნილებითი ნაცვალსახელები: მამ ბიჭმა მის თავზე ეილო დანაშაული; ბეგმა მისი (= 'თავისი') საკუთარი ძმაც არ დეინდო მეგემ.

ამა და ამ ('რომელიღაც' განუსაზღვრ. ნაცვალსახელის ფუნქციით) ნაცვალსახელს ზოგჯერ ენაცვლება ამავალ: ამავალ ('მავან') სახეწიფოში ერთი ზისუხნახავი ქალი ცხოვრობდა.

ხაზი უნდა გავსვას ჩვენებით ნაცვალსახელებს: ამიერთები, იმიერთები, რომლებიც მიღებულია ის ეს ჩვენებით ნაცვალსახელთა ერთ ('სხვა'-ს შინაარსით) -თან შერწყმით: იმიერთი (—ის ერთი, სხვა); იგი, ჩვეულებრივ, მრავალ. რიცხვის ფორმით გვხვდება; შეიძლება (იშვიათად) დაისვას ირიბ ბრუნვებშიც (თანდებულით ან უთანდებულოდ), მაგ.: იმიერთებზე გებნევოდი; ჩვენ რა, იმიერთებმა იჩივლონ.

ჩვენებითი ნაცვალსახელები ამისთანა, იმისთანა, მაგისთანა — ამითანაჲ, მაგითანაჲ, იმითანაჲ-ს სახითაა წარმოდგენილი (შდრ. გურ. ამისანა/ე, მავისანა/ე).

მრავალ კილო-თქმათა მსგავსად აქ ხშირად იხმარება დაცა ნაწილაკიან განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელთა პროგრესული ასიმილაციით მიღებული ფორმები: ვინცხა, რაცხა, რომელცხა...

გვაქვს ასეთი ფორმებიც: რავარცხა ('როგორც', 'როგორღაც'), რაცხამეთი, რაცხამდენეთი: სიფართე, რაცხამეთი ლერწამი იქნება, იმფერი გამოვა!; რავარცხა იქნა, გამოვდა გარეთ; რაცხამდენეთ მეთიხოვ, მე ყაბულს ვარ.

ფერ-კომპონენტის უარყოფითი ნაცვალსახელები ფონეტიკურ ნიადაგზე ასეთი სახეცვლილებით გვხვდება: ვფერი, ვწფერი, ნწფერი, ნულაფერი (= 'ნულარაფერი').

ურთიერთობითი ნაცვალსახელის — ერთმანეთის პარალელურად აქ ხშირია ერთქვანები: კილარმი დააშავეს ერთქვანები, შეხედეს ერთქვანეფ [ს].

იშვიათი არაა „პლეონასტური ერთი — ერთქვანები (—'ერთი — ერთმანეთი'), რომელიც „ერთიმეორისა“ და „ერთმანეთის“ კონტამინაციით წარმომდგარი ჩანს“ (ა. შანიძე, სა-

1 ქ. ლომთათიძე, დამოკიდებულ წინადადებათა ერთი თავისებურება ზოგ ქართულ დიალექტში: იყე, 1, გვ. 339.

ფუძვლ., გვ. 98). საანალიზო ფორმაში ებ-ის, როგორც ფონეტიკური სუბსტიტუციის მიზეზი, ჩვენის აზრით, უნდა ვეძიოთ სემანტიკურ-მრავლობითობის მნიშვნელობის გაძლიერებაში: იმ ზისუნახავ ქალს რომ არ მიესტრო, ერთი-ერთ ქვანეთ შსსკდებოდენ; ერთი-ერთ ქვანებს აძლევენ ნაწილს.

ერთმანეთი -ოზა სუფიქსიან ფორმაში -ეთ (←ძვ. ერთ)-ს მოიკვეცს და -ში თანდებულის დართვის შედეგად ასეთ სახეს იღებს: ერთმანობაში ('ერთმანეთს შორის', 'ურთიერთშორის').

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, აქ ხშირია ნაცვალსახელები იმავ, იმანო ფორმით. მოლაპარაკე მიმართავს მას, როცა არ სურს დასახელება, ანდა დაავიწყდა თანამოსაუბრის სახელი და გახსენების მოლოდინში იძულებულია მიმართოს ამ ფორმებს: იმავ: იმავ..., არჩილო, რამითათაა ე ფართალი? დღე არ მიდიხარ..., იმანო, ხულას?

გვრცელებულია უარყოფითი ნაცვალსახელების შინაარსის გადმოსაცემად ასეთი ფორმები: არაკაცი, არასულდგმული, არასურიელი, კაკალი კაცი ('არავინ'), ნურაკაცი ('ნურავინ'), ვინმე არ... (= 'არავინ'), რამე არ... (= 'არაფერი').

როგორც ქვემოთაც დავინახავთ, უარყოფითი ნაცვალსახელების მაგივრობას ეწევა კაცი, სულდგმული, სურიელი ('სულიერი') და მისთ., რომელთაც წინ უძღვით უარყოფითი ნაწილაკები: არა, ვერა, ნურა ან უარყოფითი ნაწილაკის ფუნქციის მქონე სიტყვა — კაკალი. ამავე შინაარსის შემცველია განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები ვინმე, რამე, რომლებიც ისეთ უარყოფით წინადადებაში გვხვდებიან, სადაც უარყოფის ნაწილაკი წინააღმდეგ ზემოთგანხილული წესისა, ზმნას უკავშირდება. ამრიგად, პირველ შემთხვევაში ორმაგი უარყოფა გვაქვს, მეორეში კი ცალმაგი; კაკალი კაცი არ ჩანს; ვინმე არ მოსულა; არასურიელი არ გაქაქანებულა; სისტორიეზე იმუშავე და, შენ ვერაკაცი ვერ შეგეხევა; არიკაციმ არ უნდა შეიტყოს (ნოლ. III, 128).

თანდებული

9. 5. თანდებულთა სტრუქტურისა და ფუნქციასთან დაკავშირებით აღინიშნება არაერთი საყურადღებო მომენტი. ხშირია არქაული ფორმები.

დამახასიათებელია -ში და -ზე თანდებულების დართვა ადგილის ზმნიზედებსა და ჩვენებით ნაცვალსახელებზე. ამდენად, ხსენებული თანდებულის გავრცელების არე აქ ფართოვდება: ა გ ზ ე ('აქ', 'ამ ადგილას'): ა გ ზ ე უოლი[ს] ჩქოლა მინდა ჩავ[რ]გო; მ ა ქ შ ი ჩახყარე! ა გ ზ ე დაალაგე!

ამ ფაქტს საფუძველი აქვს ძვ. ქართულშივე. პროფ. არ. მ ა რ - ტ ი რ ო ს ო ვ ი ძვ. ქართ. ძეგლებიდან მიუთითებს ასეთ მაგალითებს: ქმნა მ უ ნ შ ი ნ ა სასწაულნი მრავალნი: ილოცე მ უ ნ შ ი ნ ა ფარულად, პოონ აქა შინა მრავალი სარგებელი! არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა ს ფერეიდნულში დამოწმებული აქვს ი ქ ე ბ ჩ ი ო².

აქარული ი ქ შ ი, ა ქ შ ი და მისთ. ძვ. ქართულის მ უ ნ შ ი ნ ა, ა ქ ა შ ი ნ ა და ფერეიდნულის ი ქ ე ბ ჩ ი ფორმათა კანონზომიერი მორფოლოგიური შესატყვისებია.

-ზე, -ში თანდებულებიანი მიცემითი ზოგჯერ უთანდებულო მიცემითს ან ვითარებითს ენაცვლება და მნიშვნელობით უტოლდება ან ბრუნვებს; მაგ.: ს ა დ ა მ ო ზ ე ბიჭკა მოვდა შინ; პ ი რ ვ ე ლ შ ო ზოგი ქართული დიალექტის (ხევსურული, მთიულური, იმერუკოლექტივში მე შეველ; ვ ო ზ დ ა ხ უ თ თ უ მ ა ნ შ ი ვიყიდე. ლი, გურული და სხვ.) მსგავსად -ში თანდებულის ნაცვლად გვხვდება — ჩი: ს ა ხ ჩ ი, ს ო ფ ე ლ ჩ ი, ზ ა ფ ხ უ ლ ჩ ა.

-გან თანდებულებიანი ნათესაობითის ნაცვლად აქ ჩვეულებრივია ამავე თანდებულებიანი მოქმედებითი: თ ა ვ ე დ უ მ რ ი დ ა ნ მაქნება მიღებული; ფული ჩ ე მ ი დ ა ნ, სიმართლე შ ე ნ ი დ ა ნ³.

შემდეგ ზმნისართული თანდებულის ფუნქციას ხშირად „უკან“ ზმნისართული თანდებული ასრულებს. ის დაერთვის დროის ზღმნიშვნელ სახელებს (ხანი, წელიწადი, აქ. წელწადი, დღე...), მართავს ნათ. ან მიც. ბრუნვაში და აღნიშნავს შემდგომობას: ცოტა ხნის უკან დეიძრა შავი ღრუბლები; ს ა მ დ ღ ე ს უკან რუმ მე-იწვევდე, უმფო მეტი ხალხი დიესტრობა.

საწყისებთან და აბსტრაქტულ სახელებთან -ზე თანდებული გადმოსცემს დროის გარემოებას და აქვს ამ სახელთა ნანათესაობითარი მიცემითის ფუნქცია: ამის გ ა გ ო ნ ე ბ ა ზ ე ყველამ ფეხზე წამოცვინდა; შ უ ა ღ ა მ ე ზ ე წამეიშალნენ.

¹ იკე, I, გვ. 218.

² არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი, თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, მე-7, 1927, გვ. 214.

³ შდრ. იმერს.: ბიჭიდან შვილი არ ყავდა იმ ბეზირგანს (მარი, ტექსტ... გვ. 55).

-თვის თანდებულის პარალელია თ ვ ი ნ: ძ მ ი ს-თ ვ ი ნ, ჩ ე მ-
თ ვ ი ნ, ბ ა დ ი შ ე ბ ი ს-თ ვ ი ნ.

ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ -თ ვ ი ნ (ძვ. ქართ. თვნ) მომდინარეობს თუ (—თავი) ძირიდან¹.

გავრცელებულია თ ვ ი ნ თანდებულიანი პირის ნაცვალსახე-
ლები, სადაც თანდებულის მიერ იგი მართულია ვითარებით ბრუნ-
ვაში: ჩ ე მ დ ა-თ ვ ი ნ ა ჯ, შ ე ნ დ ა-თ ვ ი ნ ა ჯ, მ ი ზ დ ა-თ ვ ი ნ ა ჯ,
მ ა თ დ ა თ ვ ი ნ ა ჯ. როგორც ჩანს, დანიშნულება-კუთვნილების
შინაარსის გამომხატველი -და ფორმანტი საძიებელ ფორმაში გავე-
ბულ იქნა ფუძისეულად, გაქრა მისი პირვანდელი სიტყვაწარმოე-
ბითი ფუნქცია, რის გამოც იმავე შინაარსის გადმოცემა დაეკისრა
-თ ვ ი ნ(ა) თანდებულს. ძვ. ქართ. -და თანდებულის ფუნქციონალურ
ეკვივალენტს რომ -თ ვ ი ს (დიალ. -თვინ) წარმოადგენს, ეს ლიტე-
რატურიდანაც არის ცნობილი², მაგრამ რაღაა სიტყვის ბოლოს დარ-
თული აა? თუ ა-ს ფონეტიკურ ნიადაგზე განვითარებულ სმოვნად
ჩავთვლით, აუხსნელი რჩება ა. ამ ფაქტს შეიძლება ასეთი ახსნა
დაეძებნოს: იგი შეიძლება ვითარებითი ბრუნვის თანხმონითი ელე-
მენტის (დ) დასუსტების შედეგად იყოს მიღებული. ამ ახსნას რამ-
დენადმე მხარს უჭერს ანალოგიური ფორმების არსებობა: ჩ ე მ გ უ-
ლ ო ბ ა ჯ (—ჩემ გულობად 'ჩემი გულისთვის'), ჩ ე მ ბ ა რ ო ბ ა ჯ
('ჩემდა თავად'), ე რ თ ჩ ა მ ო ვ ლ ა ჯ, ნ ა პ ი რ ე ჟ ლ ა ჯ ('ნაპირ-
ნაპირ') და მისთ.

ამრიგად, თუ ჩვენი მსჯელობა საფუძველს არაა მოკლებული,
მაშინ ჩ ე მ დ ა თ ვ ი ნ ა ჯ და მისთ. ფორმებში -თვინ თანდებულს
ისეთივე ბედი უნდა სწეოდა, როგორიც -და-ს.

მაგალითები წინადადებებში:

რაშშობი, ბაბუ, რას, რას საქმოფ?

— აგერ ჩ ე მ დ ა თ ვ ი ნ ა ჯ ვეხაკუნები ეზო-კარ.

— შენ რატონ ერევი ახალგაზ[რ]დების საქმეში, მ ა თ დ ა თ ვ ი-
ნ ა ჯ გადაწყვიდონ!³

-თვის თანდებულის პარალელურად ამავე თანდებულის ფუნქ-
ციით აქ გვხვდება: გ უ ლ ო ბ ა ჯ ('გულისათვის'), ბ ა რ ო ბ ა ჯ ('ზე-

¹ მარი, Грамматика древнелит. груз. яз., გვ. 94; არ. მარტიროსო-
ვი, თანდებული ქართულში, გვ. 222-223.

² ა. შანიძე, საფუძველ, გვ. 621.

³ გვხვდება მ ა თ მ ა თ თ ვ ი ნ ა ჯ პლენასტური ფორმაც.

მოაქ.): შენ გულობაა თავშეაფაკლავ: ჩემბარობაა შენ
ნუ შეიწუხებ თავს!¹

ქობულეთურ მეტყველებაში გავრცელებულია -თვის თანდებულის ბადალი ნანათესაობითარი ვითარებითის -იზდა||—იზა ფორმა, რაც, ეჭვი არაა, გურულის გავლენას მიეწერება: შენი გულობა; არიფ ბუძიეიზდა.

-თანა ზოგიერთ ნაცვალსახელს მართავს ნათ. ბრუნვაში², ოღონდ ბრუნვისეული თანხმოვანი ს-ანი, ჩვეულებრივ, მოკვეცილია: იმითანაა, ჩემითანაა.

-ვით თანდებულის ნაცვლად სისტემებრ იხმარება -ვეთ//—ვენ: შენსავეთ, თავუდუმარესავენ³.

-ვენ წარმოშობით -ვეთ ფორმასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ვგარაუდობთ, რომ თ-ს დაკარგვის შედეგად გვექნებოდა -ვე, რომელთანაც განვითარებულია ნ. ამას გვაფიქრებინებს -ვეთ თანდებულის პარალელურად -ვინ ფორმის არსებობა. ეს უკანასკნელი სახელს მოითხოვს სახელობით ბრუნვაში: კოტუმ ულვაში ვინ რომ ამუვა, იმა ფუნჯულ ვეტყვით; კირივინ მეზარება ტრახახა კაცი.

-ვით თანდებულის მნიშვნელობა აქვს ეფ (—ებრ)-ს, რომელიც სახელს მართავს მიც. ბრუნვაში. სალიტ. ქართულში, როგორც ცნობილია, იგი სახელს ნათ. ბრუნვაში მოითხოვს⁴. ამ თანდებულსა და სავრცობა- შორის განვითარებულია ვ: რა გახტუმლებს დელსავეფ, ვერ გაბუცდები, კო! რას იბღვირვი ხარსავეფ, დაჯემ უძრავ ქვასავეფ (მუცლის ტკივილის შელოცვიდან).

გამო თანდებული გვხვდება გამოღმა-სა და გამეიეს ფორმათა სახით. ეს თანდებულები უპირატესად ნაცვალსახელებს დაერთვის; მაგ.: შენ გამეიეს თელი მეზობლობა გუდევიდე; ჩემ გამოღმა შენ კაცი არ მოქთხოვს პასულ!

¹ ჩემბარობაა მოცემულ კონტექსტში „ჩემ მაგიერ“-ს ნიშნავს: აბა, შენ იცი, ჩემბარობაა ამ ბაღეს შენდა ათხო უტრა!

² კ. კეკელიძე, წინაშე, თანა და ზედა თანდებულთა სინტაქსური ფუნქციისათვის ძე. ქართულში: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, მე-3, № 3, გვ. 286.

³ -ვით თანდებულის ვეთ სახეობა, როგორც ქვემოიმერულში, ისე ზემოიმერულში დადასტურებული აქვს ქ. ძოწენიძეს (ქვემოიმერულის უხუთური მეტყველება, გვ. 49; ზემოიმერული კილოკავი, გვ. 80).

⁴ ა. შანიძე, საფუძვლ. გვ. 71; არ მარტიროსოვი, თანდებული ქართულში, გვ. 227. ეფ (—ებრ) თანდებული დაერთვის მიც. ბრუნვაში დასმული სახელის ფუძეს ზემოიმერულში (ქ. ძოწენიძე, ზემოიმერული კილოკავი, გვ. 81).

ასევე, გამო თანდებულის შინაარსისა მ გ ო ნ ე. იგი დაერ-
თვის ნათეს. ბრუნვას; ი საწყალი შ ი შ ი მ გ ო ნ ე კილარმი ჰკვაზე
შეირეკა; ს ი ხ ა რ უ ლ ი მ გ ო ნ ე ქედელი შინაჟ[რ]საც და გარე-
შ[ლ]საც ყველას ეხვეოდა.

მ ო ყ ო ლ ა ე ('გარშემო, ირგვლივ') ზმნიზედა ხშირად კუთვნი-
ლებით და ჩვენებით ნაცვალსახელებს დაერთვის და თანდებულის
როლში გამოდის. ამ გზით მიღებული ზმნიზედური თანდებულები,
კარგად ჩანს ასეთ ფორმებში: მ ა გ მ ო ყ ო ლ ა ე ('მაგის გარშემო'),
ჩ ე მ მ ო ყ ო ლ ა ე ('ჩემს გარშემო', 'ჩემს ირგვლივ'), ა მ მ ო ყ ო ლ
ა ე და ა. შ.

საყურადღებოა -დამ თანდებულის ხმარების შემთხვევები ზე-
მოაჰარულში. იგი, როგორც გარკვეულია არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა ს მიერ,
მომდინარეობს და ღ მ ა ზმნისართისაგან¹: გადაშლილი თეთრი
შუბლი, მოგანათებს შ ი ა ნ ე და მ ა; ესენი ნ ა ფ ო ც ხ ვ ა რ ი და მ
მაქ ჩამოტანილი; საკლეთი შ ი ა ნ ე და მ ა ქ. ამასთან დაკავშირე-
ბით მოვიგონოთ, რომ ზემოაჰარული, როგორც ცნობილია, რიგი
დიალექტური თავისებურებით ენათესავება აღმოსავლეთ საქართვე-
ლოს ბარის დიალექტებს, განსაკუთრებით ქართლურს².

„შემდეგ“ თანდებულის როლში გვევლინება ოღმა (←//მოღ-
მა)³. იგი უფრო ხშირად დაერთვის დროის ზმნისართისაგან წარმო-
ქმნილ ზედსართავებს (resp. მიმღებებს) და გამოხატავს მოქმედე-
ბის დროს, მიზეზს ან მოქმედების ხანგრძლივობას. ზოგიერთ სა-
ხელთან ფონეტიკურ ნიდაგზე ხშირად იკარგება თავიკიდური მ;
მაგ.: შ ა რ შ ა ნ დ ე ლ ო ღ მ ა იმას გეხვეწებოდი; „მე ჩემის ყ მ ა-
წ ვ ი ლ ო ბ ი ს მ ო ღ მ ა, ჩემდს სამწუხაროდ, ოსმალეთის ქვე-
შევრდომობაში ავახილე თვალი; რუს ხელმწიფის ... მფარველობაში
იყვნენ დიდის ხნის მოღმა...; მის მოღმა“⁴.

„გარდა“ თანდებულის შესატყვისია „გარეთ“ (გვაქვს „გარ-
და“-ც „გარდაა“-ს სახითაც). ცნობილია, რომ „გარდა“ გენეტურად

¹ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ერთი უცნობი თანდებული ახალ ქართულში: ენიშკის
მოამბე, 1, 1937, გვ. 56-65; ა. შ ა ნ ი ძ ე, საფუძვლ., გვ. 623.

² -დამ თანდებული დადასტურებულია იმერეთულშიც: ი ქ ი და მ ა ც გე-
ვიქეთ; ჩ ი ტ ი და მ ა ც მეშინოდა (მ ა რ ი, ტექსტ., გვ. 58); შღრ. არნ. ჩ ი-
ქ ო ბ ა ვ ა, გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად, გვ. 78; კახური (გვ. 81), მესხუ-
რი, ლეჩხუმური (შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი, ძიებანი, გვ. 137-133), გრ. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი,
ბორჯომის ხეობის ქართლური (გვ. 96) და სხვ.

³ შღრ. იმერ. ოღმა//ულმა ქ. ძ ო წ ე ნ ი ძ ე, ქვემოიმერულის უხუთური
მეტყველება, გვ. 50).

⁴ შერიფ ხიმშიაშვილის სიტყვა — ამოღებული თ. სა ხ ო კ ი ა ს წიგნიდან:
„მოგზაურობანი“, 1950, გვ. 156-157.

გარე-ს უკავშირდება. გარდა—გარე-და (ასევე: გარნა გა-რე-ნა). ძირეული მასალაა გა: შენ გარეთ ვინ იყო კიდევ? სხვას გარეთ გზითიცი გაატანა, თუარა სხვას დიეთხუე შენ!

„გარდა“ თანდებულის მნიშვნელობით აქ ზოგჯერ „მეტი“, „გამმეტი“-ა, იშვიათად „მარტო“²; შენ მეტი გზა არ მაქ; შენ გამმეტი არავინ მიჩანს თვალში.

ძვ. ქართულში გავრცელებული თანდებულის „კერძო“-ს შე-სატყვისად აქ არაიშვიათია „კედაროს“, „კედრით“, „კედრიდან“; იგი გამოხატავს ადგილს, ან ზოგჯერ (კონტექსტის მიხედვით) გად-მოგვცემს „მხრით“ „მხრივ“ ზმნისართის შინაარსს; მაგ.: -ვის კე-დაროს იჭირავ? — უსუფას კედაროს; ჩემი კედრი-დან; ერთმა ერთი კედაროდან წევდეთ და მიორემ — მიო-რე კედაროდან.

ზმნისართები

9. 6. ზმნისართების სტრუქტურისა და ფუნქციის თვალსაზრი-სით შემდეგი უნდა აღინიშნოს:

ადგილის ზმნიზედა: 1. ძირში — ძირს ზმნიზედა უთანდე-ბულო მიცემითის ფორმის ნაცვლად ჩვეულებრივ -ში თანდებულო-თაა წარმოდგენილი: ძირში ამოყო თავი; ჩამოა ძირში.

2. შიან — შიგ, შიგნით. „შიან“ საშ. ქართულში გავრცელებუ-ლი „შიგან“ თანდებულის სახეცვლილ ფორმად ჩანს ჩვეულებრივ-ოლონდ იგი თანდებულს კი არ წარმოადგენს, არამედ ზმნიზედას³; მაგ.: გარ ატლასი, შიან ათასი; სოფელი ვნახე უძაღლო, შიან გევიარე უვარგნო (მაგრამ: კუნძულელი შიგ ჩაბძანდეს, დედოფა-ლიც შიგ ჩაჰყვესა).

3. გლიშამ — ირგვლივ: ციხეს გლიშამ შამშუვარეთ.

4. აქში, იქში, მაქში; აგზე, იგზე, მაგზე⁴ — აქ, ამაში, მაქ, მაგაში; აქ, ამაზე.

5. არაადგილ, ჰადმე არ. უარყოფით წინადადებაში აღ-ნიშნული ფორმებით გადმოიცემა ადგილის გარემოება „არსად“-ჰადმე არ ყოფილა („არსად არ ყოფილა“).

¹ არ. მარტიროსოვი, თანდებული ქართულში, გვ. 240.

² შდრ. იმერს. შემმარტო სხვა არ მინდა, ასოთხ ქითაბ გეფიციები (მა-რი, ტექსტ. გვ. 49).

³ შდრ. შინა, შიგან — შია: ა. შანიძე, საფუძვლ., გვ. 620; იმერ-ხელში გვხვდება შიან // შიგან ფორმით: შიგან დოუქარი ბორი (მა-რი, იმერს., გვ. 48).

⁴ ვრცლად ამ ფორმებზე იხ. ზემოთ („თანდებული“).

დროის ზმნიზება

9. 1. დ დ ე, დ ა მ ე და, საზოგადოდ, დროის მონაკვეთის აღმნიშვნელი სახელები: „წ ე ლ წ ა დ ი“, კ ვ ი რ ა, თ ვ ე და მისთ., ჩვეულებრივ, სახელობით ბრუნვაში დგას (იშვიათად მიცემითში). ასეთ შემთხვევაში ბრუნვის ნიშანი მოკვეცილია; მაგ.: დ დ ე კ ა ი ა მ ი ნ დ ი იქნება; ერთ წ ე ლ წ ა თ დარჩება; ერთ ი თ ვ ე რომ ამფერი ტაროსები დეიჭიროს!

2. ე რ [თ] წ ა მ ა ლ ა ჯ (‘წამით, ერთი წამით’); მ ა შ ი ნ ა თ ვ ე ლ ა ჯ (‘მაშინვე’, ‘იმწამსვე’), ე რ თ გ ა ყ ო ლ ა ჯ (‘ერთხანს’).

3. ღ ი თ ხ ა ნ ზმნიზედის პარალელურად იმავე ზმნიზედის მნიშვნელობით იხმარება ბ ა რ ს ა მ ხ ა ნ: ბ ა რ ს ა მ ხ ა ნ ვეღარ დაბრუნდება.

4. ა წ მ ი ს ი ქ ი თ (←აწ ‘ახლა’ (ა. შანიძე) + მის + იქით) — „აწი“, ამის შემდეგ; ამიერიდან: ა წ მ ი ს ი ქ ი თ ჰა გეიქცევი.

5. დ ა ნ ა ბ ო ლ ო ს — ბოლოს, უკანასკნელად: დ ა ნ ა ბ ო ლ ო ს გამუმცხადა მამ ბეზირგანსაც.

6. ხ ა ნ ჯ ე ლ (ზ.-აჭ.) — ზოგჯერ: ხ ა ნ ჯ ე ლ გუჭიტინებდა უანჯრიდამ.

7. ზმნიზედებს: ა ხ ლ ა ვ ე, კ ი დ ე ვ, ი ს ე ვ, მ ე რ მ ე ნ-არიანი ფორმების ანალოგიით ბოლოში უვითარდებათ ნ და ზოგჯერ სხვა ფონეტიკური პროცესების (მეტათეზისი, რედუქცია) შედეგად ასე წარმოდგვიდგება: ა ხ ლ ა ვ ე ნ, კ ი დ ე ვ ნ², ი ს ე ვ ნ³, მ ე მ რ ე ნ.

8. გ ა მ ე მ ე ს — „მოის“ ‘რა მიღმიდამ მოვიდოდეს’ (საბა), აქეთ წამოსვლის დროს: არ დაგაბიწყდეს ‘გ ა მ ე მ ე ს მანგალი წაშეიძღვანიე, თან!

9. ი მ დ რ ო ს, ა მ დ რ ო ს ზმნიზედების შინაარსით იმავე ზმნისართთა დუბლეტებად დადასტურებულია: ი მ დ რ ო ბ ი ხ ა ნ (←იმ „დრობის ხანს“), ა მ დ რ ო ბ ი ხ ა ნ: ხენწიფე გეიძრობს ა მ დ რ ო ბ ი ხ ა ნ თხუელის ტანსამუს.

¹ ანალოგიური ფორმები ქართულის სხვა კილო-თქმებშიც გვხვდება.

² შდრ. ფშაური კი დ ე ნ ა (ალ. ლეკიაშვილი, ივრის-ხეური ფშაური, გვ. 166).

³ იხ. იმერს.: შენი ცხენი ის ე ვ ე ნ წოუყვანია (მარი, ტექსტ., გვ. 63).

9. 8 ვითარების ზმნიწება

1. ნაპირე ულაჲ — ნაპირ-ნაპირ: ამ კედრიდან რატონ დე-
იწყე, ნაპირე ულაჲ ვერ გათონნი?!

2. კოტრე ულაჲ — კოტებად, კოტორებად ('ტაროებად'):
კოტრე ულაჲ ავწონე.

ასეთივე წარმოებისაა პოწყე ულაჲ — მტევენებად: ზამ-
თრისთვინ პოწყე ულაჲ ავასხამთ ყურძნი[ს] კავზე.

3. ფეხტკუციაჲ — ფეხების მიტკუცებით: ორ მეტრში
გადახტა ფეხტკუციაჲ.

4. შარშანდულა, უწინდულა, პირვანდულა —
გადმოგვეცემს ისეთ ვითარებას, რომელიც შედარებულია სხვა, უკვე
ჩადენილ მოქმედებასთან. ამ ფორმებს, ჩვეულებრივ, ვით. ბრუნვის
თანხმოვანი ელემენტი მოკვეცილი აქვს: წრე ულ[ს]აც თუ
შარშანდულა დეიპირა სიცხიები..., შტაღამიხან პირვან-
დულა გეიხედა, რომ...

5. რასძალა — ძლიერ, ძალიან: შაპზადის ქალი რას-
ძალა ლამაზი იყო.

6. გულგარაჲ — გულგრილად: პირადათ შენი რომ ყოფი-
ლიყო, მასე გულგარაჲ არ გააკეთებდი.

7. დროისათ (ნანათესაობითარი ვითარებითი ბრუნვის ფორ-
მით) — დროულად: დროისათ რომ მოსულიყავ, შენც მოგი-
წევდა.

8. ქეიფისათ (ნანათეს. ვითარებითში) — ნებსით, თავის
ნებით, თავის „ქეიფით“: კაც არ ეკითხება, თავის ქეიფისათ,
რავარც უნდა, ისთე აკეთფს.

უკანასკნელი ორი ფორმა („დროისათ“, „ქეიფისათ“) მიღებუ-
ლი უნდა იყოს გაისად ზმნიწედის ანალოგიით.

9. ძვილაჲ — ძლივს: ძვილაჲ არ დუძვერ.

10. ჩუმათალაჲ — ჩუმად: შენ ჩუმათალაჲ გიყვარს
საქმის გაკეთება!

11. ნენნელა — ნელ-ნელა: ფეხი არ დიგისრიპინდეს, ნენ-
ნელა!

12. რავარ — როგორ, ეს კითხვითი ზმნიწება მიღებული უნ-
და იყოს რავვარ-იდან გ-ს გაუჩინარების შედეგად. რაც შეეხე-
ბა ლიტ. როგორ-ს, როგორც ცნობილია, იგი მიღებულია რამდე-
ნიმე ფონეტიკური პროცესის ერთდროული მოქმედებით; რავვარ →
→ რავორ (შდრ. გორი 'გვარი') → როგორ.

ნაწილაკები

9. 9. ჰა გ რ ე — აგრე. ჩვეულებრივ ჰა გ რ ე დადასტურებით ნაწილაკად გვევლინება. იგი სემანტიკურად ტოლფარდია „კი“ „კარგი“, „ღიახ“ მიგებითი ნაწილაკებისა. დიალოგში:

— დღეს უცილებლათ უნდა გამშქციო, ბიძავ, ჩვენსა!

— ჰა გ რ ე, ვეცდები!

— კრებაზე რომ წამოხვალ, მამაშენიც წამეიყვანე, ჰაგრე! — ჰა გ რ ე!¹.

კიღარმი — კინაღამ. დიალ. კიღამ (|| კ ა ხ ა მ და რ ა ღ მ ე ნაწილაკთა კონტამინაციით ჩანს მიღებული: კიღარმი თვალი|ს| კაკალი გამოთხარა.

წიღამ (კიღარმი-სა და ღარმი-ს პარალელურად) — კინაღამ: წიღამ ერთმანები დაშუამეს.

არც თუ იშვიათია კიღარმი, წიღამ და ღარმი ნაწილაკები წინადადებაში უარყოფით ნაწილაკიან ზმნა-შემასმენელთან. კიღარმი ხენდეკში არ ჩავარდა! ღარმი თავის კორპინში არ მოხდა! წიღამ თავი არ შაკლა!

ხჭარ — ხომ არ. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, აჭარულში ხომ ნაწილაკი ხუმ (მ-ს გავლენით ო→უ) ფორმითაა წარმოდგენილი. „არ“ ნაწილაკთან შერწყმისას ბოლოკიდური „მ“ მოეკვეცება (ზოგჯერ ცალკე აღებულიასაც), რის შემდეგ მარცვლოვანი უა-სთან კონტაქტში მოგვცემს უა-ს. უა კომპლექსი კი, როგორც ქართულ დიალექტოლოგიაში კანონზომიერი მოვლენა, მოგვცემს უა-ს (→ხჭარ).

„უნდა“ ნაწილაკი სხვადასხვა მეტყველების ნაწილთან შერწყმით ენკლიტიკურ ფორმაში წარმოდგენილია: ნა, ნდა, და-ს ნახით.

ზმნებთან: კიდვენ იმიშალოსნა ნევრები მაგ ბლუშტმა.

სახელებთან: გვეიარე გუდასახო, გოგუები ნდა დევნახო (ნოღ. II, 113); პირველში გამგეობას და შიეკითხონ; პირადათ შენნა! ქთხოვო ეს საქმე; ჰო, ისნა მეტქვა, რომ...

¹ შდრ. ინგლ. ჰერაგრ (მ. ჭანაშვილი, საინგლო, ტ. მე-2, ტფ., 1913, გვ. 231); ჰაგრე-ში თავიკიდური ჰ ხმოვნის ფშინვიერი შემართვის შედეგად ჩანს მიღებული (ლიტ. აგრე—პაგრე).

ნაწილაკებთან: შენ ეს არნა გეკადრებია ჩემთვის! თუ რ-
მე ენ და ეფუშტა მამ კაციზა; რუმ არნა ქნას სიკეთე, ძალით
ხუარ იქს.

კავშირებთან: თუნდა (= 'თუ უნდა') დასტრებოდი, ჩემ ერ-
თად წამოსულიყავ¹.

ბა (უნდა მომდინარეობდეს აბა-საგან) ნაწილაკი, ჩვეულებ-
რივ, წინადადების ბოლოს დაისმის და ადასტურებს ნათქვამს; მაგ.:
საწყალს თლათ გადაყვენ შინაურები, ბა!

ამავე ნაწილაკის პარალელია და. იგი სემანტიკურად ბა-ს
ტოლფარდია და მის მსგავსად შორისდებულს უახლოვდება:

სიტყვაწარმოება

9. 10 სახელთა წარმოქმნის — დერივაციის თვალსაზრისითაც
აქარულს ახასიათებს ზოგი თავისებურება:

სა-ო აფიქსებით წარმოქმნილია სალიტ. ქართულისა და მისი
დიალექტებისათვის უჩვეულო სიტყვა: სასტავლო ('სასწავლე-
ბელი', 'სკოლა'): სასტავლო დან რომ დაბრუნდები, სალამ-
სალამ ცოტა ხნით საქონელი წააძე! საგარეულო (გარეული-ს
ანალოგიით) — საგარეო (საგარეულო ტანსამუსი); საშინათ-
თო (ამოსავლად „შინათ“ იგულისხმება)! — საშინათო (საშინათო
ურუბა 'ტანსაცმელი'). საგარეულო-ს პარალელურად იხმა-
რება საგარეთო ('საგარეო'), რომლისთვისაც ძირეულად უნდა
ვიგულისხმოთ „გარეთ“, „გარეთა“; სამექსლო (←ქსელი, დაქ-
სელვა; 'საფეიქრო დაზგა'): შაიახი შალი უწინ სამექსლოზე
იქსვებოდა (შდრ. წერ. საქსლე); სანამეტრო ('სანამეტნაო'),
რომლის ძირეულად ივარაუდება დიალ. „ნამეტარი“ (შდრ. ნამე-
ტანი).

სა-ე-ს გარკვეულ ფუძეებთან ენაცვლება სა-ო: საცოლო:
ბოლოს საცოლოსაც შიეკითხა; სათავოში: სათავოში
რომ წამოწუწდები, შენმეტ ვერვის ხედავ?! სადედო ფუტკარი.

გვხვდება ში-სა-ო მოდელიც — მისამჰმელო: მისამჰ-
მელოს ვინ ჩივოდა, ცივი ჭადიცი გვენატრებოდა.

¹ მსგავსი ფორმები გვაქვს მესხურში (ნა შემოკლ. უნდა „რა ნა ქნას კაცმა“;
„ხმა არნა გაილო“: ი. მაისურაძე, მასალები მესხური ლექსიკიდან — ბათუმის
სახელმწიფო პედინსტიტუტის შრ., IV, 1954, გვ. 82), ჯავახურსა და სხვა კილო-
თქმებში.

გაგრძელებულია ნაწარმოები ფუძის კვლავწარმოება: სა-
 ეჭლ-ო: სა გ უ ლ ე ჟ ლ ო ('საგულდაგულო'): სა გ უ ლ ე ჟ ლ ო
 მატყლი თუ გინდა მიიღო, წელწაჩი ერთჯელ უნდა გაკნაპო ცხვარი;
 ნა-ულ (ებ)-იან: ნ ა ზ ა რ დ უ ლ ე ბ ი ა ნ ი ('ნაზარდი, მოვლილი, მო-
 შენებული' — მცენარე, პირუტყვი): ეტყობა, კაი ნ ა ზ ა რ დ უ ლ ე-
 ბ ი ა ნ ი ხეა, თუარა ასთე მალე ნიშანს არ მიცემდა; სა-უ-ო: სა უ ნ-
 დ ო მ ო — ავადმყოფისათვის განკუთვნილი. დიეტური საჭმელი, ხი-
 ლი. ამავე რიგში შედის ს ა მ ს მ ე ლ ო (ტოპ. სახ.), რომლის ძირეულ
 ელემენტად გამოიყოფა მოქმედებით გვარის მიმღეობა მ ს მ ე ლ ი.
 ნა-ევ ერთობ პროდუქტიულია. მსგავსი სიტყვები სალიტერატურო
 ენაში არ გვაქვს. არის შემთხვევები, როცა ნა-ევ არ გამოხატავს
 წინა ვითარებას, ყოფილობას; მაგ.: ნ ა ბ ი ჭ ე ვ ი ('ბიჭო, ბიჭუკელა';
 'ბუში'): რა ქქვია სახელი, შენ, ნ ა ბ ი ჭ ე ვ ო! ნ ა გ ო მ ბ ი ე ვ ი
 ('გოგო' 'გომბიო'): დუძახე, ბიჭო, მაგ ნ ა გ ო მ ბ ი ე ვ! ნ ა პ რ ა ტ ე-
 ვ ი ('პრატი', გოგო); ნა-ურ (ულ): ნ ა დ ა რ უ ლ ი, ნ ა დ ა რ უ ლ ე-
 ბ ი ა ნ ი ('კარგი', 'მზიანი', 'დარგამოვლილი' — ნათესი, ხილი, ბოს-
 ტნეული); ნ ა მ ბ უ ლ ი ('დალბობილი', 'ნალექიანი', ბუნებრივად
 მორწყული სახნავი მიწა, ნათესი); ნ ა ზ ღ მ უ რ ტ ლ ი ('უხეიროდ,
 ცუდად მოხელილი ცომი, რომელსაც ფქვილის მურკლები ურევია').

ზოგ სახელში ნა ელემენტი ფუძის კუთვნილებადაა გაგებული
 და მას კვლავ განმეორებით დაერთვის იგი; მაგ.: ნა- ნ ა თ ხ ლ ე ბ ი
 ('ნათხოვარი'): ნ ა ნ ა თ ხ ლ ე ბ ი ცხენიდან ადვილად ჩამოარდება
 კაციო; ნ ა ნ ა თ ხ ლ ე ბ კ ა ბ ა ს ფერი მალე ექცევაო. ნა-არ: ნ ა-
 გ ა ნ ძ -ა რ -ი ('ნაოხარი'). ამავე მოდელის სიტყვაა ნ ა პ ა რ ტ ა ლ ი,
 რომელიც სემანტიკურად „ნაგანძარის“ ეკვივალენტია. ნ ა გ ა ნ-
 ძ ა რ შ ი, ჩვენის აზრით, ლექსიკური მნიშვნელობის მატარებელ ძი-
 რეულ ნაწილად გამოიყოფა გ ა ნ ძ (საფლავის მნიშვნელობით);
 შდრ. ს ა გ ა ნ ძ უ რ ი; რაც შეეხება ნ ა პ ა რ ტ ა ლ -ს, მისგან ძირე-
 ული ნაწილის გამოყოფა რამდენადმე გაჭირდა. აღსანიშნავია, რომ
 დაახლოებით ამავე მნიშვნელობისაა მთიულურში ნ ა პ ე ნ ტ ა ლ ი
 ('ნაფლეთი')².

1 შდრ. საერთო ქართველური ეპოქისათვის რეკონსტრუირებული ფორმე-
 ბის ძიებისას ძვ. ქართულიდან დამოწმებულ na-biŋ/pa-biŋ—ew-ს (Г. А. КЛИ-
 МОВ, Этимологический словарь Картвелских языков, 1964, გვ. 52).

2 შდრ. მესხური ნაპარტილი 'ნაცვეთი ტანსაცმელი': ო. შაისურაძე, მა-
 სალები მესხური ლექსიკიდან, გვ. 83.

ამრიგად, ზემოთმოტანილი მაგალითების მიხედვით აქარულმა ნა-ევ (ასევე, ნა-არ, ნა-ალ) აფიქსების გავრცელების არე სცილდება როგორც სალიტერატურო ქართულის ისე სხვა დიალექტების ჩარჩოებს.

მე-ე გამოყენებულია ზოგიერთ სიტყვასთან ლიტ. ქართ. მო-ე-ს ნაცვლად, მაგ.: მენადირე: მასხანში მუაწია ამ მენადირე მაც მეგემ; მეიჯარე ('მოიჯარე', 'მოიჯარადრე'): ამ მადენს უწინ ერთი ბრძენი მეიჯარე, მანკო ამუშავებდა.

მო- — ედ-ი დერივაციული აფიქსით რბ-ის ზმნისაგან მიღებულია მორბედი ('ხელზე მოსამსახურე', 'მოჯამაგირე'): ჩვენი მორბედი, ჰაყყაჲ, წურწყაბიდან იყო ჩამოსული.

მო-ივ (ძვ. ქართ. მოცალე 'ცალიერი ანუ ცარიელი' — ა. შანიძე) — წარმოადგენს მო-ე აფიქსთა მორფოლოგიურ ეკვივალენტს: მოცალვი (მოცალივია ის, ვინც მოიცალა, ვისაც სცალია): ჯეფერავ, თუ მოცალვი ვათ ხარ, პაწია წამომიკარ ხელი ყანი[ს] საფხეკელში.

ჩანს, ამ ფორმაში ივ ელემენტის სადერივაციო ფუნქცია უფრო საგრძნობია¹.

ამ მაგალითით თვალნათლივ დასტურდება, რომ მოქმედებით ბრუნვასთან ფუნქციით გათანაბრებული -ივ სუფიქსი გარკვეულ შემთხვევაში სადერივაციო აფიქსის როლში გამოდის.

-ოვან ქონების აღმნიშვნელი სუფიქსის ფონეტიკურ ვარიანტად გვხვდება -ვან, რომელიც ზოგიერთი ფუძისაგან აწარმოებს ზედსართავის შინაარსის მქონე სიტყვებს: ფერვანი ('ფერხორციით სავსე, ლაჟღაჟა'): შუათანა მიერენებზე უმფო ჯანთელი და ფერვანია; ენვანი ('ენაგატლეკილი', 'ენაქარტალა'): ცოტა ენვანი რომ არ იყოს, უკეთესი საოჯალო ქალი ქვით; ხორცვანი ('ხორცსავსე', 'მსუქანი'): შუანაჲ სხვანებს არ გავს, დედამისივინ ხორცვანია, გაღაღანებული; ძალვანი ('ძლიერი') გულვანი ('გულოვანი', 'მამაცი, გულადი'): გულვან კაც ცოლი მუკლავს, დამქდარა და თავათ უტირიაო; ტანვანი ('ტანადი'): შენ ახალობაში გენახა, რაფერ ტანვანი იყო მაგი; ფართვანი ('ფართო', 'ფართოები'): ხედავ, რამისი ფართვანი ჟვერი აქ!

¹ ა. შანიძეს აკ. მოცალვი-ს სინონიმური ეკვივალენტის ძვ. მოცალე-ს საილუსტრაციო მასალად დამოწმებული აქვს: „პოვის იგი (სახლი) მოცალე (ცალიერი C) და განშუენებული და შემკული (მათ. 12,44); „მცალს და მოცალე ხართ“ (გამოსლვ. 5,17; საფუძვლ. 605).

-ოვან სუფიქსი გურულის მსგავსად თანაბრობითი ხარისხის მაწარმოებელიცაა, ოღონდ ფონეტიკურ ნიადაგზე ო ხმოვანი, ჩვეულებრივ, დაკარგულია: ამისი ხო შ რ ვ ა ნ ი — ('ასე ხო შ რ ე ბ ი', 'მსხვილები'), ი მ ი ს ი ს ხ ვ ა ნ ი: ი მ ი ს ი ს ხ ვ ა ნ ი ხო შ კ ა კ ა ლ ი წ ა მ ო ვ ლ ა, რომ კაც თავს გუტეხდა, რომ დაცემოდა; თ ი თ ი ს ი გ ძ ვ ა ნ ი: თ ი თ ი ს გ ძ ვ ა ნ ი ბაღნები რომ ჩივარას შიგებულებენ...

-ოვან სუფიქსიანი ფორმები, როგორც ამის შესახებ შენიშნავს პ. ჯაჭანიძე, მრავლობითს გულისხმობს. სწორედ ამ მრავალთა თანაბრობაა წარმოდგენილი აღნიშნული ელემენტი¹.

¹ -იერ (იელ) ელემენტი ზოგიერთ ფუძესთან -ი ა ნ, -ე ლ მაწარმოებელთა მაგივრობას ეწევა, ანდა ისეთი ფუძისაგან აწარმოებს ახალი მნიშვნელობის სიტყვას, რაც სალიტ. ქართულისა და სხვა დიალექტებისათვის უცხოა. მაგ. ჭკვიერი (ჭკვიანი): ჩემზე ჭკვიერი კაცი თუ იქნება ქვეყანაზეო (ნ ო ლ. III)²; ს ო ფ ლ ი ე რ ი (სოფლელი): ს ო ფ ლ ი ე რ ე ბ ი ს ა გ ა ნ ვერ გაარჩევთ (თ. სახ.) ტ ო ტ რ ი ე ლ ი (საქონლის ფეხის ტყავისაგან ამოსხმული ქალამანი); თ ა ვ რ ი ე ლ ი (საქონლის საქალამნე თავის ტყავი): ქალბანი შევიკერე, ხარის თ ა ვ რ ი ე ლ ი ა.

-ეულ მაწარმოებლით წარმოქმნილია: ა ვ ა დ ე უ ლ ი (ავადმყოფი ქ-აჭ.); კ ო ტ რ ე უ ლ ი (დაუფშვნიელი, გაურჩეველი; სინინდი, ტარო სინინდი).

-იკა, -უკა მოფერებით კნინობითის სუფიქსების სემანტიკური ვარიანტებია: -ა ლ ა, -კ ა ლ ა (||კელა): მ ა რ ტ ო ტ კ ა ლ ა ('მარტო, მარტოკა'): ქალმა ძროხა გადადენა, ქმარი დაპტია მ ა რ ტ ო ტ კ ა ლ ა; პ ა წ ა წ ა ლ ა ('პაწაწა', 'პაწაწკინტელა'): პ ა წ ა წ ა ლ ა დაუყუროთ, მოგვიკიდებენ ზურგში თრისას („ღროება“, № 73).

-უ ლ ა კნინობითის აფიქსი გვხვდება, ჩვეულებრივ, ნათესაობითი ურთიერთობის აღმნიშვნელ და ადამიანის საკუთარ სახელებთან: ნ ე ნ უ ლ ა ა ('დედიკო', 'ბებიკო' -ზ. -აჭ.); დ ე დ უ ლ ა ა (სპ. ააა 'ბაბუა', 'პაპა'): დიდია ჩვენი მემლექეთით, — ხშირად იტყოდა ჩემი დ ე დ უ ლ ა ა; ბ ი ბ ი ლ ა ა (თურქ. bibi 'მამიდა'): რამდენი წლისა იქნები ახლა, ჩემო ბ ი ბ ი ლ ა ა? ხ ა ტ უ ლ ა ა // ხ ა ტ ი ჯ უ ლ ა ა (ქალის საკუთარი სახელი).

¹ პ. ჯაჭანიძე, გურული კილოს მორფოლოგიის საკითხები. ქუთ. პედ-ინსტიტუტის შრ., ტ. 15, 1956.

² ჭკვიერი; შესაძლებელია, მიღებულია ნიჭიერი-ს ანალოგიით.

ამავე რიგის მოფერებითი მიმართვის სიტყვაა (ბავშვისადმი)
ტ ა ტ უ ლ ა ვ: ტ ა ტ უ ლ ა ვ, რომლისა ხარ, ბიჭო?

იკა-ა, უკა-ა კნინობითის ფორმებს აწარმოებს როგორც ზოგადი ისე ადამიანთა საკუთარი სახელებისაგან; მათ მოფერება — ალერსის მნიშვნელობა აქვთ; მაგ.: ფ ა ც უ კ ა მ ('ფაცია', 'გოგო'): იმ ფ ა ც უ კ ა ს თხოვნა მინდა, ჭრელი კაბის მოტანაო; ხ უ ს ი კ ა მ (მამაკაცის საკუთარი სახელი ხ უ ს ე ი ნ ი): აბა, შენ იცი, ხ უ ს ი კ ა ვ, შენ ჩემი ფეჰლევანი ხარ!

-ი-ნა ელემენტი კნინობითის შინაარსს გადმოსცემს ერთადერთ სიტყვაში: ღ ო მ ი ნ ა მ (სიმინდის ღერლილისაგან დამზადებული ღომი — ქობ.): ქალო, ჭადის გამოცხობას ვინ დუცდის, ერწამალა ღ ო მ ი ნ ა მ: ჩეგეშუშეებია ბარემ!

ასევე, -ილ საწარმოქმნო აფიქსი მართოდენ ერთი სახელისაგან აწარმოებს კნინობითის ფორმას: ბ ო გ ი ლ ი (პატარა ხიდი, ბოგა): აგერ, ამ კოდმეს რომ ვასცილდები, ერთი ბ ო გ ი ლ ი შექხთება!

-ე ბ ა სუფიქსს ხშირად — ო ბ ა ენაცვლება: გ ა მ კ ა რ ქ უ ლ ო ბ ა, ღ ო რ ე ბ უ ლ ო ბ ა, უ ბ ე დ უ რ ო ბ ა: შეიქნა ელვა, წვიმა და ვაი- უ ბ ე დ უ რ ო ბ ა (ნ ო ლ. III, 22).

ზემოაქარულში სადაურობის აღმნიშვნელი სახელი ზოგჯერ იწარმოება ორმაგი სუფიქსით (-ურ -ელ) ჰ ა დ (= 'სად') და აქ ზმნიზედებისაგან, მაგ.: ჰ ი დ ა უ რ ე ლ ე ბ ი ხართ თქვენ, ბიძა? — ა ქ ა უ რ ე ლ ე ბ ი, უჩამფიდან.

ლიტერატურაში ამ საკითხთან დაკავშირებით გამოთქმულია აზრი, რომ „სადაური“ და „აქაური“ ალბათ ნივთის კატეგორიისაგან ადამიანის კატეგორიის გასარჩევად -ელ სუფიქსს დაირთავს¹.

-ეულ აფიქსი ფონეტიკურ ნიადაგზე ევლ (||ეულ), ოვლ (||ოულ), ულ-ის სახეს ღებულობს: მ ე მ ე დ ა ს ე უ ლ ი კამბეჩი; შაქირასეული ხარები; ჩ ე მ ო ვ ლ ო ბ ა: ჩემი ჩ ე მ ო ვ ლ ო ბ ა მავას შავახრისე; გ რ ი ლ ი ს უ ლ ზ ე: ადრე, გამთენიოს, გ რ ი ლ ი ს უ ლ ზ ე შუდგა მუშაობას (შდრ. ც ი ვ ა ს უ ლ ა — ცივაძისოულა 'სოფლის სახელია ქვემოაჭარაში').

არაიშვიათად ნა-იერ, ხა-იერ აფიქსები ასრულებენ ნა-არ-ის და ხა-ო მაწარმოებელთა ფუნქციას (მათ პარალელურად): ნ ა მ უ შ ი-

¹ შდრ. სვან. ბოგ-ილდ (პატარა ხიდი).

² ქ. ძ ო წ ე ნ ი ძ ე, ზემოიმერული კილოყავი, გვ. 85.

ე რ ი: რამით დღეში მომიტან შენ ნ ა მ უ შ ი ე რ ს (ნოლ. III, 13);
ს ა მ უ შ ი ე რ ი: ძნელი ს ა მ უ შ ი ე რ ი ა ეს ადგილები.

ადამიანთა წარმომავლობის - ელ სუფიქსს ზოგჯერ ენაცვლება
-ურ-ა (დისიმილაციით -ულ-ა): ჭ ვ ა ნ უ რ ა ა ხ ო ჯ ა; დ ა ნ დ ა -
ლ უ რ ა ა ჭ ა ლ ი; ხ ი ხ ა ძ ი რ უ ლ ა ა გ ე ლ ი ნ ი ('რძალი').

კომპოზიტები

9. 11. დეტერმინანტულ კომპოზიტთაგან ყურადღებას იქცევენ შემდეგი ფორმები:

ძ ი რ მ ა თ რ ე ვ ა ლ ი ('ქვეწარმავალი', 'ქვემძრომი'): ძ ი რ -
მ ა თ რ ე ვ ა ლ ი რომ დეგესიძმოს, არ ვარგა.

გ ზ ა ბ ა წ ა რ ა ა ('საცალფეხ-ა გზა', 'ბილიკი'): გაახსენდა სა-
ქორიათას გ ზ ა ბ ა წ რ ე ბ ი (ფ. ხალ).

ჭ ა ნ კ ო დ ი ლ ი — წყვილგამოსხმული, დაკოდლი (საქო-
ნელი).

წ ვ ე რ კ ო ნ ი ლ ა ('წვერებით შეკონილი წვრილი ხეები'): შუა
ზამთარში ტყეში წ ვ ე რ კ ო ნ ი ლ ა ს გავაკეთებდით და გაყინულ
თოვლზე დავაცურებდით.

ჭ ა ნ კ ო დ ი ლ ი, წ ვ ე რ კ ო ნ ი ლ ა კომპოზიტთა მეორე
კომპონენტი მიმღეობაა (კოდ-ილ-ი, კონ-ილ-ა-ა). აღსანიშნავია ისიც,
რომ ეს ფუძეები უპრევერბოა (კ ო ნ ი ლ ა ა, კ ო დ ი ლ ი), ეს კი
უჩვეულოა როგორც ლიტ. ქართულის, ისე მრავალი დიალექტისა-
თვის.

გამოიყოფა თხზულ სახელთა გარკვეული ჯგუფი, რომლის ერთ-
ერთი წევრია ზმნიზედა (ჩვეულებრივ, ადგილისა) ან გაზმნიზედე-
ბული სიტყვა. ზოგი მათგანი გასუბსტანტივებულია, ზოგი კი გეო-
გრაფიულ სახელადაა თხზული, მაგ.: ა ხ ო რ ს უ კ ა ნ ა ა — ახორის
(‘ბოსლის’) უკანა მხარე; გ ზ ი კ ი ს ე რ ი — გზის ზედა მხარე; ს ა -
ფ ხ ა რ ქ ვ ე შ ი — მხარზე გადებული მძიმე ტვირთის მისაშველე-
ბელი ჯოხი; გ ა რ გ ა წ ე უ ლ ი ('განზე გაწეული, გარეთ გაშვერი-
ლი'): ერთი მეგრულაა ხარი მყავდა, გ ა რ გ ა წ ე უ ლ ი ქებები
ქონდა.

პროდუქტიულია „გულ“ საზღვრით კომპონენტისანი თხზული
სახელები: გ უ ლ ი ჭ ა ლ ა ('კარგი, სანაქებოდ მოვლილი ჭალა —
სათიბი' — ზ.-აჭ.), გ უ ლ ბ ა ღ ჩ ა ('საგულდაგულოდ მოვლილი და
მოსავლიანი ყანა', 'ბაღჩა'): ღროზე თუარ შამოკარ თოხი, გ უ ლ -

ბაღჩაშიც არ მოტყდება კოტა; გული ფქვილი (წმინდად დაფქული ფქვილი): როხი ფქვილიდან ყურძნი[ს] ფაფა არ გამჭა, ლინგი, გული ფქვილინდა იყოს.

ყურადღებას იქცევს დეტერმინანტულ თხზულ სახელთა ერთი ჯგუფი, სადაც მსახლვრელ ელემენტად გამოდის „ტურა“. სემანტიკურად ამ სიტყვას აქვს კნინობითის ელფერი; მაგ.: ტურა ბედელაჲ (‘ბოძებზე შეყენებული პატარა ბედელი’, ‘ამბარი’): მარჯვენა კედრით მერეგი იყო, მარცხენა კედაროზე კი ტურა ბედელაჲ (ქ.-აჭ.). ტურაყილი ფაჲ (‘ტყავის ჩანთა-დამბაჩისა’): ტურაყილი ფაჲ ეკიდოს, ერკოს წელში მისი ყამა (აჭ. ხ. პოეზ.); ტურაქორწილაჲ (ბაღ. ‘ცვალებადი, არა — მდგრადი ტაროსი’): ამფერი ტურაქორწილაჲთ ყანა არ განამბულდება.

არის ისეთი შემთხვევაც, როცა „ტურა“ საზღვრულ ელემენტად გამოდის; მაგ.: ეწრითურა (ბაღ. ‘ქვეშ-ქვეშა’, ‘გაიძვერა’, ‘თვალთმაქცი’): მაგას რა გამჭასტორებს, ეწრითურას.

მარტივ ფუძეთა რედუბლიკაციით მიღებული კომპოზიტებიდან აღსანიშნავია: ამბურ-ძამბური (‘აბდა-უბდა’): მაგიდან ხომ ეწფერს გამეიტან, ამბურ-ძამბური ლაპარაკი იცის; ბაღან-ბულანა (‘ბაღლები’): ბაღან-ბულანა გყავს? (ნ. კომ.); ბლაც-ბლუცი — წონასწორობა დაკარგული სიარული, ბარბაცი; წელწულაჲ — შიგნეული, ნაწლავები.

ყურადღებას იქცევს, ასევე, რედუბლიკაციის გზით მიღებული პარონომაზიული კომპოზიტები: ტყულისტყულთაღაჲ (‘ტყუილუბრალოდ’): იბიჭი ტყულისტყულთაღაჲ გამჭაბაიანეს ამდენ ხალხში; ერთიერთმანები (‘ერთმანეთი’): ერთმანობაში ვერ გამჭარჩევ, ერთიერთმანებზე უკეთესია; მისმისიანები (‘თავისიანები’): ჩამჭარიგებენ მისმისიანებში თითო ხერტალ მატყლის დასართავად; ჩემიჩემეჭლოზა (‘ჩემი ქონება’, ‘ავლადიდება’): მაგის გამოზდას გადაყვევ, ჩემიჩემეჭლოზა მაგას შავახრუკე და მაჲც არ დამიფასა.

რთულ სახელებს, (კერძოდ, ჰიბრიდულ კომპოზიტებს), რომელთა წევრსაც თურქული და არაბული სიტყვა წარმოადგენს, ვეხებით ქვემოთ (იხ. „თურქიზმები“).

9. 12. გეოგრაფიულ სახელთა წარმოება.

განხილული გვაქვს ნაშრომში: ქართული ენის აჭარული დიალექტი. ლექსიკა. გეოგრაფიული სახელები. გვ. 50—59, §§ 93-100.

სუბიექტური პირის ნიშნები

9. 13. ზოგიერთი ზმნის ნამყო წყვეტილის მხ. რ. მე-3 პირში დასტურდება -ა სუფიქსი თანამედროვე სალიტ. ქართულის ო-ს ნაცვლად (ძვ. ქართულში ანალოგიურ ფორმებს გვიჩვენებს რამდენიმე ზმნა): მ ჭ ა ს ტ რ ა, შ ა მ ი ე ს ტ რ ა, ი ც ნ ა და სხვ.¹.

2. -ენ, -ან სუბ. ნიშნები აქარულში, ჩვეულებრივ, ობიექტის მრავლობითის -თ სუფიქსს ცვლის. ეს წესი სისტემებრ არის გატარებული ინვერსიულ ზმნებში.

-ენ (←-თ): უ ნ დ ო დ ე ნ, ჩ ი ე ყ ა რ ე ნ, გ ი ე ტ ყ ა ვ ე ბ ი ე ნ, ა ქ ე ნ (ზ.-აჭ.), ე ც ვ ე ნ.

-ან (←-თ): მ ი ა ქ ვ ა ნ, შ ე შ კ ი რ დ ე ბ ი ა ნ ('დაჭირდებათ'), გ ი ნ დ ა ნ ა ნ (ზ.-აჭ.), გ ო ნ ი ა ნ: მემთევრებს სული უწუხან (დ. კ ო ბ.)². ობიექტის მრავლობითობა იშვიათად გადმოიცემა -ეს სუფიქსითაც: მ ი ე წ ყ ი ნ ე ს („იმათაც მიეწყინეს იქ ყოფნა“), ა მ ჭ ე რ ჩ ი ე ს („ისვენ ჯელილაჲ ამ ჭ ე რ ჩ ი ე ს თავედუ-მარეთ“), ე ყ ი დ ნ ე ს („საყაურმე ხორცი ე ყ ი დ ნ ე ს“), ე ც ე მ ე ს, მ ი ე კ ლ ე ს („ცემაში მიეკლეს“), ჩ ი ე გ დ ე ს³.

მე-3 სუბ. პირის -ეს, -ენ, -ან სუფიქსებისაგან ობიექტის მრავლობითობის გამონახტვა, ეკვი არ არის, გამოწვეული უნდა იყოს დასახელებულ მორფემათა გაერთფეროვნების ტენდენციით.

3. გარდამავალ ზმნებთან ნამყო წყვეტილში მრ. რიცხვის მე-3 პირის ნიშნად ზოგჯერ გვხვდება -ენ სუფიქსი -ეს ნიშნის პარალელურად, მაგ.: გ ა დ ა ჰ კ ი დ ე ნ („გ ა დ ა ჰ კ ი დ ე ნ ცხენფ ჰ ე გ-

¹ ა. შანიძე, საფუძვლ., გვ. 441; მ. ძიძიშვილი, გრამატიკულ მოვლენათა ტენდენციები გურულში: იკე, მე-9, 10, 1958, გვ. 194.

² მსგავსი შემთხვევები ჩვეულებრივია დასავლური დიალექტებისათვის. საილუსტრაციოდ შეიძლება დავასახელოთ მაგალითები იმერხელდიან: მათ ჯუმბუში აქვან; სამა გინდანან? ქელოლანი ბეგებ დეეძინენ; არ აქვან არა ხებერი (მარი, იმერხ. ტექსტები, გვ. 62, 63, 64). დაწვრილებით ამ ფორმების შესახებ იხ. ვ. თოფური, გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვარი პროცესი ქართველურ ენებში: იკე, 6, 1954, გვ. 452-453.

³ ანალოგიური ფორმები, როგორც ამის შესახებ უენიშნავს შ. ძიძიგური, დამახასიათებელია დასავლური დიალექტებისათვის.

ბები და გუდგენ შავშეთ“); იმ უშინ („ზისჩასლამდინ შუსვენებ-
ლა იმ უშინ“), მაგრამ: „მშთხრეს ერთქვანეფ“.

4. სუბ. პირის ნიშანთა მონაცვლეობასთან დაკავშირებით ყუ-
რალღებას იქცევს ის შემთხვევა, როცა იე პრეფიქსიან ვნებითებს
აწმყოსა და მყოფადში მესამე სუბ. პირის ნიშნად მხ. რიცხვში მოუ-
დის ხ-ანი, ნაცვლად თანამედროვე სალიტ. ქართულის ნორმით მო-
სალოდნელი ა სუფიქსისა: იკელვის ('იკლავება'): ნენელავ, რა-
ფერ იკელვის, ნამსხმანში ძვალი არ აქნეტა! იკმის („ერთი
სოის სოკოა, ბლავანაა, არ იქმის“), მეიხარშვის („თის წყალ-
ში დითხან არ მეიხარშვის“), იკაკვის და სხვ.

ასეთი ფორმები, რომლებიც ძვ. ქართულისათვისაა დამახასია-
თებელი, შენიშნულია გურულში, იმერხელსა და, საერთოდ, და-
სავლურ დიალექტებში, თუმცა არც ისე ხშირად, როგორც აჭა-
რულში.

5. სალიტ. ქართულის ნორმისაგან განსხვავებით უწყვეტელსა
და ხოლმეობითში გამოყენებულია -ენ სუფიქსი -ნენ-ის ნაცვლად:
მღეროდენ, სტავლობდენ, იმცხოვრებდენ. ზემო-
აჭარულში, ზოგიერთ ზმნასთან წყვეტილის მწკრივში -ნენ სუფიქ-
სია დაცული, მაგ. იყვნიენ: ჰანდი იყნიენ აქამდინ, ჰაგად-
მჩქმანდენ ნეტა!

ობიექტური ნიშნები

9. 14. აჭარულში, ისე როგორც საერთოდ დასავლურ კილოებ-
ში, მეორე პირის სუბიექტური პრეფიქსები აღარ იხმარება, ხოლო
მე-3 პირის ობიექტური პრეფიქსი უმრავლეს შემთხვევაში დაკარ-
გულია¹. ეს პრეფიქსები გურულსა და აჭარულში სპეციალურად
შეისწავლა ქ. ლომთათიძემ². აჭარულში მე-3 პირის ობიექტუ-
რი პრეფიქსი თითქმის ისევეა წარმოდგენილი, როგორც გურულში.

აჭარულში, კერძოდ ზემოაჭარულში, ობიექტური პრეფიქსების
ხმარების თავისებურებანი ჩვენ სპეციალურად შევისწავლეთ და გა-
მოვაქვეყნეთ სხვა შრომებში³, ამიტომ ამ საკითხს აქ აღარ დაუ-
ბრუნდებით.

¹ შდრ. ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მე-2 პირისა და ობიექტური პრე-
ფიქსი მე-3 პირისა ქართულ ზმნებში, თბ., 1920, გვ. 172.

² ნაშთები მე-3 პირის ობ. პრეფიქსისა გურულსა და აჭარულში, თსუ შრ.,
5, 1937.

³ ზემოაჭარულის თავისებურებანი, 1957, გვ. 42-45; ქართული ენის ზემო-
აჭარული დიალექტი, 1961, გვ. 86-89.

რიცხვის წარმოება

9. 15. ზემოაქარულში -ინ, -ენ-იან ვნებიტებს მრავლობითში ხშირად ძვ. ქართულისათვის დამახასიათებელი -ენ→//ნ სუფიქსი აქვთ შემონახული, მაგ.: გევემზადენით: ცოტა ხანს უკან გევემზადენით წასასვლელათ; მომეშველენით: ხენწიფე ყვიროდა — მომეშველენით, ვიწვიო (ნოლ. III, 115); დეეტიენით: ამხელა სექვზე ვერ დეეტიენით თუ! მივეშველენით: მეზობლებმა მივეშველენით, თუარა, დეიწვოდა¹.

რამდენსამე შემთხვევაში -ინ, -ენ-იანი ვნებითის მრ. რიცხვში მეორე კავშირებითის მაწარმოებელია ე-ნი²: თქვენ რომ დემეხმარნეთ, მაშინ კი გეგტან ამ საქმეს; ახლა დრუა გევეყარნეთ; გამოი და დევეჭედნეთ, თუ ბიჭი ხარ!

3. საინტერესოა, რომ მეტაანალიზის შედეგად -ენ (→//ნ) სუფიქსი მხოლოდით რიცხვშიც არის გადმოსული, მაგ.: რამდე[ნ]ხან უნდა იყნე კილო ბეშუმ, კო? ღორი ვიყნე, თუ დღე არ ჩამტულ შენთან.

ა. შანიძე „ვიყვე“, „ვიყვნეთ“ და მისთ. ფორმათა გაჩენას მიაწერს „ვიქნე“ ზმნის გავლენას³.

ზმნისწინები

9. 16. ზმნისწინთა თავისებურებებიდან ყურადღებას იქცევს ფუნქციური მონაცვლეობა. ეს უმთავრესად მაშინ ხდება, როდესაც ზმნისწინი მიმართულებას არ გამოხატავს.

¹ შდრ. ა. შანიძე, საფუძვლ. გვ. 458-460; ქართ. ენა, საშ. სკოლის სახელმძღვანელო, 1947, გვ. 249; ლ. ნოზაძე, ინ-ენიანი ვნებითის ურთიერთობის საკითხისათვის ქართულში: იყე, მე-9, 10, 1958, გვ. 129-135.

² არნ. ჩიქობავა, რით არის წარმოდგენილი მრავლობითის სახელობითში დასმული მორფოლოგიური ობიექტი ძველს ქართულში: „უნიფ. მოამბე“, 9, გვ. 196; მსგავსი ფორმები გვხვდება ქართულში, კახურში, მთიულურში და სხვ.

³ ა. შანიძე, საფუძვლ., გვ. 462; შდრ. ფერეიდნ. „იყნეს“ (არნ. ჩიქობავა, ფერეიდნული, გვ. 210); ავტორი შენიშნავს, რომ ეს ფორმა გამოსავალი, როცა იწარმოება მე-2 და პირველი პირი: იყნეს, იყნევიო, ვიყნევიო (იყნეს, იყვნეთ, ვიყვენით), არ. მარტიროსოვი „ვიყვენეთ“, დიალექტიზმები მე-15-18 სს. კახურ ისტორიულ საბუთებში: იყე, მე-4, 1953, გვ. 253.

1. ქართული ენის რიგ დიალექტთა მსგავსად მარტივ შე- ზმნის- წინს სპორადულად სცვლის შა-: შ ა გ ა ფ რ ე წ („ერცხვა არ ქნა, თუარა ყურეფ შ ა გ ა ფ რ ე წ!“) შ ა ვ ა ძ უ ლ ე ო („რატომდა შ ა ვ ა ძ უ ლ ე ო თავი“), (შ ა ტ ა ნ ა ხელი“), შ ა ჭ ყ ი რ დ ა¹.

აღნიშნული პროცესი სისტემატურია, როდესაც შე-ს მო- პრე- ვერბი ახლავს; მაგ.: ლოდას გარედამ შ ა მ მ თ ა კ რ ა ვ თ ჯიხურ; ხელს ვერ შ ა მ ო ტ ე ვ; ცივი ატკაზი შ ა მ ო კ რ ე ს; ბაღნეფ შ ა მ შ რ ი გ ე ს თეთ-თეთრი პურები; ღვინო შ ა მ ო მ ე ლ ი ა².

2. ზოგიერთი ზმნისწინი გაცილებით უფრო პროდუქტიულია, ვიდრე სალიტერატურო ქართულში.

გა-, და-, შე- ხშირია ისეთ ფუძეებთან, რომელნიც სალიტერატურო ქართულსა და დიალექტებში მათ ან სრულიად არ იგუე- ბენ, ანდა ძალზე იშვიათად დაირთავენ. ზოგჯერ საქმე გვაქვს არ- ქაულ წარმოებულს, მაგ. შ ე კ უ ჭ ტ ა („ვეზირმა ძალთან შ ე კ უ- ჭ ტ ა“); შ ე ჩ ქ ა რ დ ე ბ ი თ („ნუ შ ე ჩ ქ ა რ დ ე ბ ი თ, ცოტა წევ- ხევსოთ და ისე წაბძანდი!“); შ ე გ ჭ ი რ დ ე ბ ა: ეს ფთა ჰაცხან შ ე- გ ჭ ი რ დ ე ბ ა, ერთმანეთზე დუუსვი (ნ ო ლ. მე-2,86); შ ე ე მ შ ი ო ს („თუ შეემშოს“); შ ე ს ა ღ ა მ ო ვ დ ა: ცოტა რომ შესაღა- მ ო ვ დ ა (შდრ. ძვ. ქართ. შემწუხრდა); შ ე ი ჩ ხ უ ბ ნ ე ნ („შაჰზადემ და დივების ნეფემ ისევ შ ე ი ჩ ხ უ ბ ნ ე ნ“⁴. შ ე ჰ პ ა ი ჯ ე ს: შეჰ- პაიჯეს სახლში (ნ ო ლ. III,86); დ უ უ ლ ო დ ნ ე ლ ა თ: დ უ უ ლ ო- დ ნ ე ლ ა თ გაჩთა მეორე გლეხმა (ნ ო ლ. III,143); დ ა მ ი ს მ ი ნ ე („კარქა დ ა მ ი ს მ ი ნ ე, არ დაგაბიწყდეს“); დ ა ვ თ ფ ი ნ ე („რაც დ ვ თ ფ ი ნ ე, ვერცხლია რაც არა და — ცეცხლია“); დ ა ვ ბ რ ა ზ- დ ი თ, დ ა ვ ა ხ ე რ ხ ე („დღე თუ დ ა ვ ა ხ ე რ ხ ე, უცილებლათ ამჟალ“); დ უ ზ მ ე („ცოტა ჭკვას დ უ ზ მ ე, შენი თავი ბალანა არ გეგონოს“); დ ა ვ ე თ ა თ ფ ი რ ე (=‘მოვეთათბირე’); დ ა მ ა ტ ყ ვ ი-

¹ ორ უკანასკნელ და მისთ. ზმნებში შა- ზმნისწინში ა ხმოვანი სხვა წარ- მოშობისა და პოზიციითაა შეპირობებული. ამის შესახებ იხ. ზემოთ „გრძელი ხმოვნები“.

² აქარულში პრევერბთან ფართო ხმოვნების არსებობას შ. ძიძიგური მესხურის გავლენას მიაწერს (ძივზანი... გვ. 132 და 139); იქვე ნათქვამია, რომ -შა -შა საყოველთაოდ გავრცელებულია ქართულ კილოებში, მხოლოდ განსხვა- ეება მეტ-ნაკლებ ხმარებაშია.

³ შდრ. ივ. ქავთარაძე, ზმნის ძირითადი კატეგორიების ისტორიისა- თვის ძვ. ქართულში, გვ. 76.

⁴ შდრ. შეეჩხუბა, ო. კახაძე, ატენისა და წედისის ხეობის ქართლური, გვ. 298.

ლე („რატონ დამატყვილე ამ დროჲლი კაცი?!“); დამეწონა („ბარიშნას რომ გადავხედე, არცეთათ არ დამეწონა“).

3. აღ-, გან-, წარ-, გარდა-, ჩვეულებრივ, გამარტივებულია თანხმობანი ელემენტების (დ, ნ, რ) ჩამოკვეციო; მაგ.: შვილი ავზარდე (ნოლ. III, 22); მიაწია („ამ ამბავმა რუსეთამდინ მიაწია“); ამოჩინდა: ორვეში ოროლი ოქრო ამოჩინდა (ნოლ. III, 144); ავნიშნე: მე თაობით („იმთავითვე“) ავნიშნე; გათქმული: შერიფ-ბეგი დიდი გათქმული კაცი იყო; გამავლთბა: ამ სინორს იქით გამავლთბა არ აქსო (ნოლ. III, 44); წამოდგენა (წწამორდგენა): ხვალამ წამოდგენა უნდა გეიმართოს; იყაჩალი ვეზირ წყდგინა; სელიმ-ფაშა ძალჭან წამოსადეგი კაცი ყოფილა; გადაცვალეზა: ლენინი რომ გედეცვალა, ამაზე თელი ქვეყანა ატირდა — მეგემ; გამავლთბაში: ორი წლის გამავლთბაში სულ გადამწვანდა აქაჭბა; ამოსავლეთი: ამოსავლეთით ერთი წლის სავალი გზა არის (ნოლ. II, 4).

9. 17. თემა 1. ზოგიერთი ზმნა, რომელსაც ახალ ქართულში თემის ნიშნები დაერთვის, აქ მის გარეშეა; მაგ.: დავნაყდით: სიმინდის კობერ დავნაყდით, წყალ მუაშეშხედით, მაღლ მუაშეშხედით და საქონელ მივართვამდით; წალექს („იმფერი სელგაჰი რომ მოვდეს კიდევ, დუნიას წალექს“); მოვთიბ (მოთიბ, მოთიბს): კარქი თირფნით ორ დღეზე მოვთიბ; გავრეკთ (გარეკ, გარეკს): ზამფხულობით საქონელ თიებზე გავრეკთ; დააღამ: ერთ დღეს დააღამ წასლით, ერთ დღეს დააღამ მოსლით (ხუბ. 25); არ დავგვიმტკეცია (= 'დავგვიმტკეცებია'): ის არ დავგვიმტკეცია (ნოლ. ა. დ. 24).

როგორც ჩანს, აქ უთემისნიშნოდ უფრო ხშირად ავსუფიქსიან ზმნათა I სერიის მწკრივთა ფორმები გვხვდება.

2. -ებ თემის ნიშნის გარეშეა მრავალი მიმღეობა (განსაკუთრებით ზემოაქარულში): დავსილი („წელი წმინდა, ტანმაღალი, რა ლამაზია დავსილი“); გადაკიდული („ჰიდამდი უნდა იყოთ ასე ერთმანებზე გადაკიდული“); დამზადილი; მოსტრილი („შენ რა გიჭირს, ბიძავ, მოსტრილი შვილი კყავს“); გავსილი („გავსილი თვარე“).

1 შტრ. ზემოაქ. თიბს, თიბენ (სტ. მენთეშაშვილი, აჰარის ეთნოგრაფიული მასალები; ენბქის მოამბე, III, 1937, გვ. 163).

3. ხშირია თემის ნიშანთა მონაცვლეობა. ასე მაგალითად: -ევ სუფიქსიანი ზმნა შეიძლება -ამ სუფიქსით იყოს წარმოდგენილი, ხოლო -ებ თემისნიშნისანი -ავ, -ევ თემის ნიშნით: მი ვ ა რ თ ვ ა მ, ჩ ა მ უ ა რ თ ვ ა მ ს („ხელს ჩ ა მ უ ა რ თ ვ ა მ ს“); ა რ ქ ვ ა მ („რას ა რ ქ ვ ა მ, ცავ, შენ ბალანას?“); ე ი კ ი დ ე ვ დ ა (კვერცხეფ ე ი კ ი დ ე ვ დ ა, მ ა მ ც უ ჩ ე ჩ დ ე ბ ო დ ა (ნ ო ლ. III,98); დ ე ი - კ ი დ ა ვ ს („დ ე ი კ ი დ ა ვ ს ყ ა მ ა ს და გუყვება ქალაქში“); -ებ თემის ნიშანს ზოგიერთ ზმნასთან ცვლის -ობ: ჩ უ ჩ უ ნ ო ფ ს („თელი დღია სუფრისხელა ადგილზე ჩ უ ჩ უ ნ ო ფ ს“); კ ა ნ კ ა ლ ო ბ დ ა („ი საწყალი გაცხრებულსავენ კ ა ნ კ ა ლ ო ბ დ ა“); ს ვ ე ნ ო ფ ს, ა ა მ ს ო ფ ს, ტ რ უ ა ლ ო ფ („რას ტ რ უ ა ლ ო ფ ბუზანკალივით“), ა პ ი რ ო ბ („რას აპიროფ, ბიბილაე“), ა ს ტ რ ო ფ ს...

4. ზოგიერთ უთემისნიშნო ზმნას ახლავს -ავ: ე გ რ ი ხ ა ვ თ („თოჯ ვგრიხავთ“); გ ა მ ქ ყ ი პ ა ვ ს ო: მე ისეც ავთიმყოფი ვარ და ვინცა გ ა მ ქ ყ ი პ ა ვ ს ო (ნ ო ლ. III,50); წ ე რ ა ვ ს („კინა წ ე რ ა ვ ს, ტარი დაზღვეს“); დ ე ვ ი ტ ი რ ა ვ : („დ ე ვ ი ტ ი რ ა ვ, თოჯ წავაბამ ფეხზედავო“).

ასეთი ფორმები დასავლური კილოებისთვისაა დამახასიათებელი.

5. აწმყოსა და მყოფადის მწკრივებში მესამე სუბ. პირის მრავლობითის აღმნიშვნელი -ენ სუფიქსის დართვისას იკარგება -ავ და -ამ თემის ნიშანთა ა ხ მოვანი; თ ი ბ ვ ე ნ, ნ ა ხ ვ ე ნ, ჩ ა რ გ ე ე ნ, გ ი ზ მ ე ნ, დ ე ი ნ ა ხ ვ ე ნ.

1 ამ ფორმის განვითარება შეიძლება შემდეგნაირად წარმოვიდგინოთ: ქერ მოხდა ვ-მ-ს მეტათეზისი, შემდეგ -ამ სუფიქსიანი ზმნების ანალოგიით მივიღეთ ა რ ქ ვ ა მ. აქვე შეიძლება მოვიფიქროთ ნამყო უსრულის ფორმა „ქვიოდა“, რომლის შესახებ არანაირი ჩიობა არაა შენიშნავს: „ჰქვია“ ზმნამ, რომელსაც თქუა ზმნასთან საზიარო ძირი აქვს, გაიჩინა ნამყო უსრული დასავლურ კილოებში: „ქვიოდა“ ლიტერატურული „ერქვა“ (ერვატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, 1, 1948. გვ. 58, შენიშვნა 1).

2 ა. შ ა ნ ი ძ ე, „დაპირვა“ ზმნას მე-2 სერიაში გავრცელებული „დაპვირა“ ფორმიდან მომდინარედ თვლის, რომელსაც შემდეგ მ ჩამოპვორებია; ზმნა ავ-იანი იყო, მაგრამ იგი ხმოვანმონაცვლეობაში გადავიდა, თუმცა საბოლოოდ არა: გვხვდება როგორც დ ა ვ ი ტ ი რ ა ვ, ისე დ ა ვ ი ტ ე რ -ო (საფუძვლ. გვ. 418) რ ილ. ც ე რ ც ვ ა ძ ე, ფუძედრეკად ზმნათა თავისებური წარმოებისათვის: თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის სტუდენტთა სამეცნ. შრ. კრებული, 1, 1941, გვ. 181-186.

3 ი. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. 1, გვ. 339.

6. უწყვეტელში (აგრეთვე მყოფ. ხოლმეობითსა და კავშირე-ბითში) -ავ და -ამ თემის ნიშნები განიცდიან ძვ. ქართულისათვის დამახახიათებელ ცვლილებებს¹.

ცალკეულ შემთხვევაში „წერა ზმნასთან აწმყოში o თემის ნი-შანია წარმოდგენილი, მაგ.: თესავს ხუთ კოდ და წ ე რ ი ს ერთს; შენ რას წ ე რ ი; იგინი წ ე რ ი ა ნ (ხუბ. 17-18).

7. წყვეტილში -ე ბოლოხმოვნიაანი ზმნის ფორმა ზემოაქარულ-ში ვი-ს დაირთავს.

1 პირი: გა მ ა ძ დ ე ვ ი (წყალი მასვი კოკითა, გა მ ა ძ დ ე ვ ი კონცითა); გ ვ ი ნ ა ხ ე ვ ი („შაშინჯველაა რომ მობძანდი, რა გ ვ ი ნ ა ხ ე ვ ი ყუსური“).

II პირი: დ ე ი წ ყ ე ვ ი („აბა, დ ე ი წ ყ ე ვ ი სიმღერა, თუ კაცი ხარ!“); გა მ თ ა ც ხ ე ვ ი („ქალი გა მ თ ა ც ხ ე ვ ი“); წ უ რ წ ე ვ ი („წაურწე“).

ამ ტიპის ზმნებში -ვი ელემენტი ხშირად უხმოვნოდაა, ისევე როგორც „გითხარ“ „ვიყავ“ და მისთ. ზმნებთან: გ ე ი გ ე ვ („გე ი-გ ე ვ, ასლანავ, ხიდითავ შვაგი ჩამოსულა?“); დ ე ი წ ყ ე ვ („შენ დ ე ი წ ყ ე ვ, ჩვენ აგყვებით!“).

ხსენებულ ფორმებს ზოგჯერ ნართაული o არ აქვთ მრავლ. რი-ცხვშიც: შ ი მ ი წ ყ ე ვ თ („პაწაა თქვენც შ ი მ ი წ ყ ე ვ თ ხელი!“); ჩ ა ვ ა გ დ ე ვ თ („ტომპოყოში ჩ ა ვ ა გ დ ე ვ თ“); შ ა ვ ა ტ ყ ე ვ თ („შ ა ვ ა ტ ყ ე ვ თ, რომ საქმე წამხდარიყო“).

8. -ი- ენ-იანი ვნებითი I სერიაში -ებ თემის ნიშნის გარეშეა: ი მ ა ლ ვ ი („დიგინახე, რალას ი მ ა ლ ვ ი!“); გ ე ი წ უ რ ვ ი ს („ქე რომ გ ე ი წ უ რ ვ ი ს, მემრენ წამჭადულეფთ“); გ ე დ ე ვ ბ ა რ-გ ვ ო დ ი თ („თა რომ მეიშლებოდა, მემრენ ყიშლეფში გ ე-დ ე ვ ბ ა რ გ ვ ო დ ი თ“); ი ბ ღ ვ ი რ ვ ი („რას ი ბ ღ ვ ი რ ვ ი, მა-შინეფ თუ?!“); ე ნ დ უ რ ვ ო დ ი („გახსოვს, შენ ძმას რომ ე ნ-დ უ რ ვ ო დ ი“).

9. o თემის ნიშნიან „ვჭრი“ ზმნის ფუძეს მეორე სერიის წყვეტილში ე-ს ნაცვლად ა ხმოვანი აქვს: მივაგნებ, თუ გინდა თავი მ ო მ ქ ა რ ი („თეატრი და ცხოვრება“, 1915, № 29). ანალოგიური ვითარებაა გურულსა და იმერხეულში („გარეთ ავასამე ჭარი, მაზ-ლალები გა მ ო ვ ქ ა რ ი“, მ ა რ ი, იმერხ. ტექსტ. გვ. 48).

¹ ამ საკითხზე ვრცლად იხ. შ . ნ ი ე ა რ ა ძ ე, ქართული ენას ზემოაქარული დიალექტი, გვ. 95-96.

მწკრივები

9. 18 პირველ თურმეობთში -ავ და -ამ თემის ნიშნები, ჩვეულებრივ, არ გვხვდება. ზმნა ი-ა დაბოლოებას იღებს: დ ი მ ი ჭ ი რ ი ა („ბარსამხანია რემეზანი აღარ დ ი მ ი ჭ ი რ ი ა“), მ ი ნ ა ხ ი ა („ამდენი წვიმები ჩემ სიცოცხლეში არ მ ი ნ ა ხ ი ა“); უ ს მ ი ა („ღვინო არ უ ს მ ი ა და ჰიდან იქნებოდა თრალი“); დ უ დ გ მ ი ა, მ უ კ ლ ი ა.

-ამ სუფიქსიანი ზმნები პირველ თურმეობითში ზშირად ინარჩუნებენ თანხმოვან ელემენტს: მ ი თ ქ მ ი ა („არადროს ტყვილი არ მ ი თ ქ მ ი ა“); ჩ უ ბ მ ი ა („ხობუები ჩ უ ბ მ ი ა ბახჩაში“).

ეს მოვლენა დამახასიათებელია როგორც აღმოსავლური, ისე დასავლური დიალექტებისათვის¹.

-ავ და -ამ სუფიქსიან ზმნებს 1 თურმეობითში რეალური სუბიექტის მრ. რიცხვის გამოსახატავად მე-3 პირში ჩვეულებრივ -ან სუფიქსი მოუდის: დ უ ნ ა ხ ვ ა ნ, ჩ უ ბ მ ი ა ნ.

I თურმეობითის მწკრივში თ ხ რ ო ბ ა ზმნა ზოგჯერ წარმოდგენილია -ია სუფიქსით: უ თ ხ რ ო ბ ი ა: ხენწიფეს უ თ ხ რ ო ბ ი ა მის მემარცხენიზა (ნ ო ლ. III, 58); მსგავსი ვითარებაა მრ. რიცხვშიც: თელი ხისიმებისთენ უ თ ხ რ ო ბ ი ა ნ.

წყვეტილში ზოგიერთი ზმნა ძვ. ქართულის ფორმითაა წარმოდგენილი. არ ჩანს მწკრივის ნიშანი: („აბა, წ ი მ ი ძ ე ხ წინ, მასპინძელი ხარ!“); გ უ ჯ ე ქ („გ უ ჯ ე ქ წელში“); ვ ი ც ა ნ („ტანსამუსზე ვ ი ც ა ნ“); „რა ქ ე ნ, ჰა იყავ აქამდინ“.

გვარის წარმოებისათვის

9. 19. -ავ და -ამ თემის ნიშნიანი ვნ. გვარის ზმნები არქაულ წარმოებას გვიჩვენებენ. ასეთ ზმნებთან არ იგრძნობა -ებ თემატური ნიშნის საჭიროება. ნაცვლად ახალი სალიტ. ქართულის ა სუფიქსისა აწმყოსა და მყოფადის მხ. რიცხვის მე-3 სუბ. პირის ნიშნად გამოყენებულია ს. გ ე ი მ ა რ თ ვ ი ს, გ ა მ ე ი დ რ ი ს, ე კ უ რ ც ხ ლ ი ს („თვალეზი ეკურცხლის“), დ ე ი ღ უ მ მ ვ ე ს, გ ე ი პ ა რ ვ ი („ვნახოთ ერთი, ჰა გ ე ი პ ა რ ვ ი!“).

¹ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, თურმეობითი პირველის წარმოების ერთი თავისებურება უღვლილების სისტემის ისტორიასთან დაკავშირებით: ლიტ. ძიებანი, ტ. 2, 1944, გვ. 129.

ზოგიერთი ზმნა, რომელიც ქართულში ვნებითის ფორმას დ-ონით აწარმოებს, აქ ე-პრეფიქსს იყენებს. მაგ. ერწამალაჲ შინ ჩევბენ, მომემშოა.

წარმოვადგინოთ აღნიშნული ზმნის (მომემშოა) უღლების პარადიგმი:

მს. რიცხვი	მრ. რიცხვი
I, მომემშოა	მოგვეშოა
II მოგვეშოა	მოგვეშიენ (თქვენ)
III მიემშოა	მიემშიენ (მათ)

აღსანიშნავია, რომ ეს ზმნა ვნებითს ძვ. ქართულშიც ე-თი აწარმოებდა (ოღონდ პრევერბად შე იყო გამოყენებული): შეემშოა.

გიეჰენე (←გეჰენე←გაჰენე 'გაჰენდა'): ზულტიფლავ, გიეჰენე ქომო და ცხვრები ამორეკე! გევეგრძელები (ტორმუზი მაქ რომ შენი მოწონებული, შენსავევ კ'არ გევეგრძელები მაშინაჲს ქვეშ¹); გიეთხუა (= 'გათხოვდა'), გევეთხოვე, ეხლა ('ახლდა'), გეხლა, მეხლა, შეემშინა (|| 'შეშინდა').

სალიტ. ქართულსა და დიალექტებში „შეშინდა“ დ-ონიანი ვნ. ფორმითაც (სუბ. წყობის) იხმარება და „შეეშინა“ ე-ნიანი (ობ. წყობის) ფორმითაც.

როგორც ა. შანიძე აღნიშნავს, „გვხვდება ორმაგი წარმოების ფორმებიც, ე. ი. ფორმები, რომელთაც პრეფიქსიც აქვთ და სუფიქსიც, რაც კონტრამინაციით აიხსნება: შეემშინდა (ყახ. 137,7,231,6, კონტრამინაცია პერსონალური „შეეშინდა“ და იმპერსონალური „შეემშინა“) სი!.

აჭარულში პრეფიქსული წარმოებაც გვხვდება („შეეშინა“) და ორმაგიც („შეემშინდა“): ამ ვაჟს შეემშინდა და გეიქცა სახში (ნოლ. III, 47).

ანალოგიური ვითარებაა გურულშიც. არნ. ჩიქობავას აზრით „მეგრულის“ უთუო გავლენას მიეწერება გურულში ხმარებული ვნებითი ქართული ჩვეულებრივი დ-იანი ტიპის ნაცვლად².

პრეფიქსიანი წარმოებაა დამახასიათებელი რიგი საშ. გვარის მოდელის ზმნებისათვის, მაგ.: ებლაცუნება (შდრ. გურ. ბლაცუნობს), ებაქსუნება, ებადუნება, ებზაკუნება, ეჰმაცუნება, ვეპირები: ჯვარის წერას ვეპირები, ჩემთან უნდა დაგაბეროდ. კობ.)³.

1 ა. შანიძე, საფუძვლ. გვ. 311.

2 ქანურის გრამატიკული ანალიზი, ტფ., 1936, გვ. 114.

3 ჩამოთვლილი ზმნების განმარტება იხ. ჩვენს დასახ. შრომაში.

3. ცალკეულ შემთხვევებში დ სუფიქსი გვაქვს როგორც უნი-
შნო, ასევე, ე-ნიან ვნებითში: დაქწონდეზა („შენ თუ დაქ-
წონდეზა, მე არ წავალ წინამდექს“). უნიშნო ვნებითის ნაცვ-
ლად, ჩვეულებრივ, დ-ონიანი წარმოება გვაქვს „გაქარა“ ზმნასთან,
მაგ.: ჰა გაქარდა მაი გასაქარებელი; გაქარდი ამინუჩი და
შატყობიე! ასევე საშ. გვარის ზმნები „მღვიძავს“ და „მძინავს“ შე-
იძლება იწარმოოს დ-ონით უწყვეტლის მწკრივში: გუშინ თელი
დღე ძინავდა; თურმი ღვიძავდა და დაყურადებული იყო.

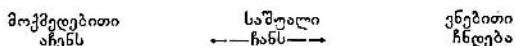
4. პროდუქტიულია საშ. გვარის მოდელის ისეთი ზმნები, რო-
გორიცაა: ჩოილოზს, ყუროზს (ვჟა, მც., იქვე, გვ. 285).
პოვნილოზს, წყენულოზს („სწყინს“) და სხვ.

5. „რბენა“, „წოლა“ და მისთ. მედიოპასიური ზმნები I-II პირ-
ში ზოგჯერ ძველი ქართულისებურადაა გაფორმებული, ე. ი. სათა-
ნადო მეშველი ზმნები (ვარ, ხარ) არ ახლავს: მირბი („ჰამირბი,
ქო, ამ საღამობირ“); წევ (=“წევხარ“); თელი დღია რომ წევ,
შენ ნორმას მე შევასრულეფ თუ?!

6. ყურადღებას იქცევს საშ. გვარის ზოგიერთ ზმნათა კონვერ-
სიული აქტიური ფორმები. ასევე, ზმნის პირიან და უპირო ფორმა-
თა (საწყისი, მიმლ.) ურთიერთმიმართება გვარის თვალსაზრისით.

აღსანიშნავია შემდეგი მომენტები:

1. საშუალი გვარის ფორმა საფუძვლად უდევს, ერთი მხრივ,
მოქმედებითს (ა-პრევერბიანი ფორმა), მეორე მხრივ დ-ონიან ვნე-
ბითს.

2. მოქმედებითი და ვნებითი გვარის ფორმებს საფუძვლად
უდევს მიმღობა.

საშუალი გვარი	მიმღობა	გვარი	ზმნის მეორეული ფორმა
ქდას	*ქღმშილი	მოქმედებითი <-----> ენებითი მოქმედებითი	→აქღმღლებს →[დე]იქღმღლება
ღვას	*ღღმშილი	<-----> ენებითი მოქმედებითი	→აღღმღლებს →[ღე]იღღმღლება
ხტის	*ხტმშილი	<-----> ენებითი	→ახტმღლებს →[გაღე]იხტმღლება

¹ შესაძლებელია, ეს ფორმა ნაწარმოები იყოს „ქარა“ ფუძისაგან.

საშუალო გვარი	მიმღეობა	გვარი	ზმნის მეორეული ფორმა
ცნობს	ცნობილი	მოქმედებითი ← ვნებითი	→ აცნობილებს → [ცი]ცნობილება
	*ძრუმილი	მოქმედებითი ← ვნებითი	→ აძრუმლებს → [ცი]ძრუმლება
	*შპუნილი	მოქმედებითი ← ვნებითი	→ აშპუნლებს → [ცი]შპუნლება
	*ხდუმილი	მოქმედებითი ← ვნებითი	→ ახდუმლებს → მიიხდუმლება

3. საშუალო (ან მოქმედებითი) გვარის მარტივ ფორმებს მოეპოვება მიმღეობისაგან ან საწყისისაგან ნაწარმოები პარალელი.

მოქმედებითი, საშუალო გვარი	მიმღეობა, საწყისი	საშუალო გვარი
სცნობს სთხოვს ძლებს ჩივის კვიის წყინს, წყენს პგონია იღიმის	ცნობილი *თბუელი *ძლებული ჩივილი კვივანი *წყენული გონილი [*მ]ლიმარე	ცნობილობს თბუელობს ძლებულობს ჩიელობს [დე]იკვიანებს წყენულობს გონილობს [გი]იღიმანებს

ზოგჯერ მოქმედებითის ფორმა იწარმოება განყენებული სახელისაგან: ს ი ა ხ ლ ო ვ ე → *მ ო ს ი ა ხ ლ ო ვ ე ბ ს.

ამრიგად, ზმნის გვარის ფორმათა წარმოებისას აქარული უპირატესობას აძლევს მეორეულ ფორმებს, სახელდობ, მიმღეობებს იგი ზმნის ფუძედ თვლის და საერთო ქართულისათვის დამახასიათებელი მოდელის მიხედვით აწარმოებს ახალ ზმნებს.

**ზოგიერთი თავისებურება საწყისისა და
ვიმლოზის წარმოებაში**

9. 20. 1. აჭარულში, ისე როგორც ქართული ენის ზოგ დიალექტში, -ოვ ბოლოკიდურთან საწყისის ფუძესა და მის მაწარმოებელ ა-ს შორის შეინიშნება ინფიქსი ნ: პოვნა, ძოვნა, თხოვნა, წოვნა და მისთ¹.

2. საკმაოდ პროდუქტიულია საშ. გვარის მ-არე (დის. მ-ალე) მოდელის ისეთი მიმღეობები, რომლებიც რამდენადმე უჩვეულოა როგორც სალიტ. ქართულის, ისე დიალექტებისათვის, მაგ.: გამქარვალე ('გამქარვებელი', 'გამქრობი'); მომბრუნვალე ('მბრუნავი'): გამქარვალემ გვიქირვა, მომბრუნვალემ მოაბრუნა; მგორვალე ('მგორავი') დამძირვალე, გამფრინვალე ('ფრინველი', 'მფრინავი, ის რაც ფრენს'): იმფერი განიერი წყალია, რომ გამფრინვალე ჩიტიც ვერ გავა ზეთ (ნოლ. ა. დ.) (შდრ. საბამფრინველი, შარაშ. გამფრინვალე ჩიტი).

3. არაიშვიათია ვნ. გვარის მიმღეობათა უღ, -ილ საწარმოებლის მონაცვლეობა. წინააღმდეგ სალიტ. ქართულის ნორმებისა - უღსუფიქსიანი მიმღეობები აქ ჩვეულებრივ -ილსუფიქსითაა, მაგ. გაბუტვილი, გაბუტრდღვილი, გაწურვილი, დაღუმპვილი (შდრ. დაჭირული, ძველთესული).

4. მოქმ. გვარის მ-ელ, -ავ მაწარმოებელთა მაგივრად ზოგიერთ ფუძესთან ოდენ პრეფიქსები გვაქვს, მაგ. დამწური, შეშნახი, მაძაგი: გვარი სს მაძაგი ('გვარის მძაგებელი'). აქ ჩამოთვლილი მიმღეობები შეიძლება მივიჩნიოთ მჩენის ტიპისად.

5. სა-ის აფიქსები გამოიყოფა „საკმარისი“-ს ტიპის ისეთ მიმღეობებში, როგორცაა: საყოფისი ('საკმარისი'), საკმავისი ('საკმაო', 'საკმარისი'). და- პრეფერბით: დასასტავლისი და სხვ.

6. ცალკეული შემთხვევებიდან უნდა აღინიშნოს მიმღეობათაგან ისეთი ფორმები, როცა მ-არ-ის ნაცვლად მ-ელ გამოდის. თხუელი (←მ-თხოველი 'მათხოვარი'): ქამობის დროზე ხალხი სულ თხუელად იყო ამდგარი. (მგარამ: „სულ თხუარივით რაფერ გაქ გამოწვდილი ხელი“). -იარ-ე სუფიქსური წარმოებითაა მიღებული ქონიარე ('მქონებელი', 'შეძლებული') ყოფნია-

¹ ა. შანიძე, საფუძვლ., გვ. 576.

რე... ძვ. „მფრინველი“-ს ეკვივალენტურია გამფრინველი; მიწას არ ეკარებოდა, ისთე მიზნობდა, გამფრინველი ჩიტივით. მე - ურ აფიქსით ნაწარმოები ზოგიერთი სახელი ბოლოში ე-ს დაირთავს: მეთათრე („ჩვენი ჯეფერაჲ მეთათრე გამხდარა, შეიტყვე!“); მემთითრე („თაში რომ საქონელს უვლის, იმას მემთითრეს ვეტყვი“); მემგზურე („კოლაუზს ზოგან მემგზურეს ეტყვიან“).

7. გავრცელებულია ორმაგი წარმოების უარყოფის მიმღობები: უდუდებელი ('დაუდებელი'): ერთი სტუმარი მესტუმრა, მიდღემჩი უსტუმრებელი, ერთი შაჰმელი მივართვი, სუფრაზე უდუდებელი; უჩუწერელი, უდუსვენებელი („რას მადღევ, ეს ჰვირთი უდუსვენებლაჲ ჩევტანო ხიდი თავზე“); უწუსლელი („უწუსლელი რავარ იქნება, რას იტყვიან მეზობლები“); უდუთ[ვ]ლელი („უდუთლელაჲ არ ჩეიბარო, შაგაცდენენ“); უდულეველი („ზღვაც კი არაა უდულეველი“); უდუძინებელი („უჰმელი შვიდ დღეს გაძლებს კაცი, უდუძინებელი კი სამ დღეს“).

აღნიშნული ფორმის ჩამოყალიბების პროცესი შეიძლება შემდეგნაირად წარმოვიდგინოთ: უჲ — უარყოფის მორფემა შეუერთდა ზმნისწინს და ზმნისწინის ფუნქციამ რამდენადმე შეასუსტა უარყოფა. შეიქმნა საჭიროება მისი გაძლიერებისა, მიმღობა გააზრებულ იქნა ფუძედ, უარყოფის აფიქსი პრევერბის წინ მოხვდა: უდუძინებელი, უდუდებელი... რაც საერთოდ ენაში აფიქსთა განაწილების ამკარა დარღვევაა, მაგრამ აქარულისათვის თითქმის ნორმაა.

III თავი

სინტაქსური თავისებურებანი ბრუნვის ფორმათა ფუნქციები

10. 1 ხმოვანფუძიანი (უპირატესად ა- ხმოვნიანი) პრეპოზიციული მსაზღვრელი, ჩვეულებრივ, შეთანხმებულია საზღვრულთან სახელობით ბრუნვაში: ერბოყვითელაჲ ბალახი, ყურუთაჲ კაცი; მემთითრეჲ ქალები.

¹ მსგავსი ფორმა დადასტურებულია იმერხელშიც: სალამსა რომ შამოგითვლი, გამფრინველი ჩიტითა (მარი, იმერხ. გვ. 49).

როგორც ჩანს, მსაზღვრელებად, ჩვეულებრივ, წარმოქმნილი ან თხზული სახელებია.

2. მოთხრობითში, ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებში დასმულ საზღვრულ სახელებთან თანხმოვანფუძიანი პრეპოზიციული მსაზღვრელები ზოგჯერ ფუძის სახითაა; მაგ.: ჩ ე მ ა ფ ხ ა ნ ა - კ ე მ მ ა თუ დ ი მ ი ფ ა ს ე ს; რ ა შ ი ნ დ ა გ ა მ ჭ ა დ გ ე ნ ე ტ ა მ ა გ ა თ შ ვ ი - ლ ე მ მ ა . შ ო ბ ლ ე ფ; მ ა მ კ ა ც მ ა ე რ თ დ ი დ ნ ა ძ ვ ი ს ქ ე ე შ მ ე ი ყ უ ლ რ ა თ უ რ მ ე ც; ა მ ო ი ღ ო ... ვ ო რ ი ყ უ რ ი ე რ თ თ ა ვ ი ა ნ დ ე ვ ე ს (ნ ო ლ. III, გვ. 4); სუფთათ თუ დაართე, ე რ თ კ ი ლ ო მ ა ტ ყ ლ ი დ ა ნ სამი რწყვილი წინდა გამჭა.

3. რაოდენობითი რიცხვითი სახელით ან სიმრავლის აღმნიშვნე- ლი ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ი თ გ ა მ ო ხ ა ტ უ ლ მსაზღვრელებთან საზღვრული წევრი ხშირად მრავლობით რიცხვშია: უნცროსმა ძმამ ყველა ფეკლეგანებს მწგო თურმი; შვიდი დჭელის შვიდ- ვე ხ ე ნ წ ი ფ ი ე ბ მიაკითხა; თ ხ უ თ მ ე ტ ი ბ ი ქ ე ბ ი დამ- დევს („დროება“, № 73).

ანალოგიური შემთხვევები არაა უცხო ქართული ენის სხვა დიალექტებისათვის.

4. მართული მსაზღვრელის ბრუნვისეული თანხმოვნითი ელე- მენტი (-ს-ანი) აქ (განსაკუთრებით ზემოაჭარულში) ჩვეულებრივ, მოკვეცილია. ზოგჯერ ნათ. ბრუნვის ნიშანი (-ს) იკარგება ბოლო- ხმოვნიან უკვეცელ სახელთანაც: ყ უ რ ძ ნ ი [ს] ფ ა ფ ა ('ფელამუ- ში'), ჯ ე ლ ი ლ ა [ს] ბ ა დ ვ ი (მაგრამ: შდრ. ჯ ე ლ ი ლ ა ი ს ბ ა - ღ ვ ი) .

5. მართულ ხმოვანფუძიან უკვეცელ მსაზღვრელს საზღვრულ- თან ზოგჯერ ბრუნვის ნიშანი (-ის) უცვლელად აქვს შენარჩუნებუ- ლი: წ ყ ა რ ო - ი ს წ ყ ა ლ ი , ა ს ლ ა ნ ა - ი ს ბ ი ქ ი დ ა ს ხ ვ .¹

ყურადღებას იქცევს სინტაქსური დამოკიდებულების ისეთი შემთხვევა, როცა მსაზღვრელი საზღვრულთან მართულ-შეთანხმე- ბული ფორმითაა წარმოდგენილი; მაგ.: დღე რატონ არ გამეიყვანე აჰმედასი ხარები ხიების სათრევში? ბოლოს ესენი შერიგ- დენ და გოგოსი შობლებიც დაჰპაიჯეს; ე ბაღვი, მე მგონია, აქი ფასი ბადიში უნდა იყოს.

კიდევ უფრო საინტერესოა ვისიმე (ან რისამე) გამომრიცხვე- ლობის შინაარსით მართულ-შეთანხმებული სახელის სინტაქსური ურთიერთობა ზმნა-შემასმენელთან. ასეთი სახელი ვითარებით ბრუნ- ვაში დგას და კონტექსტში ვითარების გარემოებას გადმოგვცემს:

¹ ვრცლად იხ. ზემოთ („სახელთა ბრუნება“).

ამ ბაღნეფ ვინ გამოზდის უფატყუმესოდ?! ('უფატყუმეს [ქალის საკუთარი სახელი'] გარეშე')...

სინტაქსური ურთიერთობის ამგვარი სახეობა ჩვეულებრივ შემოაპარული მეტყველებისთვისაა ნიშანდობლივი.

7. ცალკე მდგომი თანდებულები ან თანდებულად გამოყენებული ზმნიზედები: აქეთ, ქვეშ, უკან, ზედან და მისთ. სახელს ხშირად მიც. ბრუნვაში მართავენ: ამას იქით ფეხი არ დიძრა! ქვა ქვეშ არი ჩემი ბედი, იქიდან სულ არ იძრება; სამთვეს უკან დეიბარა; საბძელს უკან ბოსტანი იყო გაშენებული; ჩხაკაურა მქავე წყალს ზეიდანაა; ხულას ზეიდან ქედლებიო, ჩემი კიბნის დედნებო (ნოდ. II, 117).

8. დასავლური დიალექტების მსგავსად, გარდაუვალი ზმნა მე-2 სერიაში ქვემდებარეს მართავს როგორც მოთხრობითში, ისე (უფრო იშვიათად) სახელობითში: შერიფ-ბეგმა რუსეთს მიემფხრო თურმინ; ფირალეგმა წამოცვინდენ ზეზე (მაგრამ: თავქდუმარე თუთუნი საშროფში ჩევდა)¹.

გარდაუვალი ზმნის და ქვემდებარის ერგატიული კონსტრუქცია, როგორც ამის შესახებ თავის დროზე შენიშნავდა არნ. ჩიქობავა, მეგრულის გავლენას უნდა მიეწეროს.

აქვე დავძენთ, რომ გარდაუვალ ზმნასთან მე-2 სერიაში ერგატიული კონსტრუქცია ჩვეულებრივ მაშინ გვაქვს, როდესაც ზმნა აქტიურ მოქმედებას გამოხატავს.

ქვემდებარე იშვიათად 1 სერიაშიც მოთხ. ბრუნვაშია, სულერთია, გარდამავალ ზმნასთანაა იგი თუ გარდაუვალთან, ოღონდ ქვემდებარე, ჩვეულებრივ, პირის ნაცვალსახელებით უნდა იყოს გამოხატული; მაგ.: მართო მან ეხმარება; თელი დღია გუწყვილად მუშაოფს მან; მან ჰადარის აქამდი, გო!

როგორც ლიტერატურიდანაა ცნობილი, ქვემდებარე-შემასმენლის ამგვარი კონსტრუქცია ჰოროხის ხეობის სოფლების მეტყვე-

¹ მსგავსი ფაქტები, როგორც ლიტერატურიდანაა ცნობილი, ძირითადად დასავლ. კილოებს ახასიათებს; ვ. თოფურიას ზრით, ეს მოვლენა მეგრულ ნიდაგზე უნდა იყოს განვითარებული („სინტაქსური ანალოგიის ერთი შემთხვევა ქართულში დიალექტების მიხედვით“, „ჩენი მეცნიერება“, 1, 1923, გვ. 120). ავტორი აღნიშნავს, რომ ქართულში გარდაუვალ ზმნასთან ქვემდებარე იმ შემთხვევაში გვევლინება მოთხრობითში, როცა მას გარდამ. ზმნა მოსდევს (ქართული: არილი, გვ. 146). არნ. ჩიქობავა მთიულურში მოთხ. ბრუნვის ხმარების ისეთ შემთხვევებს აღსატურებს გარდაუვალ ზმნებთან, როდესაც შერთულს წინადადებაში ერთ სუბიექტთან ორი ზმნაა, მათგან ერთი გარდაუვალი, მეორე — გარდამავალი (იხ. მისი მთიულ. თავისებურებანი, გვ. 55).

ლებსთვისაა დამახასიათებელი, რასაც მკვლევარნი მიაწერენ ჭანურის გავლენას¹.

9. ზოგიერთ ზმნასთან პირდაპირი დამატება ნაცვლად მიც. ბრუნვისა, სახელობითშია, მაგ.: შენ რანდა მიხდე ჩემი დერი; შენი შვილები თუ არ ასტავლე, მაგათი ცოდვა შენ კისერზე; დუძახე მიაბაღვი².

ასევე, ჭანურისებური კონსტრუქცია შევნიშნეთ ისეთ მაგალითებში, სადაც დამატება (ნაცვალსახელით გამოხატული პირდაპირი დამატება) მე-2 სერიის ზმნა-შემასმენელთან მოთხ. ბრუნვაშია: ქალი სულ იწყევლებოდა, ღმერთმა არ ჩამეიყვანა ყურბეთიდან მან (ის) სალამეთით; წისქვილის გატეხვაც მას დააბრალებს მეგემ და მანაც (ე. ი. ისიც) პასუხისმგებაში მიცეს.

ქვეშედაბრე-შემასმენლის შეთანხმება რიცხვში

10. 2. შემასმენლის ქვემდებარესთან რიცხვში შეთანხმებისას მტკიცე წესი არაა დაცული. გვხვდება როგორც შეთანხმებული, ისე შეუთანხმებელი ფორმები:

1. სულიერი საგნის აღმნიშვნელ ქვემდებარესთან ზმნა-შემასმენელი ჩვეულებრივ შეთანხმებულია რიცხვში: ჟამუშები შეიერი დარჩენილან; ფირალები გაქცეულან. თუმცა გვხვდებით გამონაკლისებსაც, როცა ასეთ შემთხვევაში დარღვეულია შეთანხმება; მაგ. ძროხები შესულა ყანაში; მელენციებმა ობისკი დაარტყა.

2. შეთანხმებას ადგილი აქვს იმ შემთხვევაში, როცა შემასმენელი სტატიკური ვნებითის ფორმითაა გადმოცემული; მაგ.: ამტოხან ჰაყრიან; შევლა მალარაში, რომ, რას ხედავს, სამნავედ დიები თმებით კიდიან.

¹ არნ. ჩიქობავა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, გვ. 201, ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკ. ენებში, მე-2, თბ., 1961, გვ. 5; ანტ. კიზირია მარტივი წინადადების შედგენილობა ძვ. ქართულში, 1963, გვ. 113; მ. ცინცაძე, კირნათ-მარადიდის მეტყველების თავისებურებანი, ბათუმის პედიანსტ. სტუდენტთა შრ. 1, 1954, გვ. 15-17.

² ასეთივე ვითარებაა იმერხეულშიც: დუძახა ჰასანფაშამა ქელოღლანი (მარი, ტექსტ. გვ. 61); შდრ. ჭანურისებურ კონსტრუქციას: „ჭანურში გარდამავალ ზმნას სუბიექტი ყოველთვის მოთხრობითში აქვს, ობიექტი კი თუ ერთია — სახელობითში, როდესაც ორია ერთი სახელობითში იქნება, მეორე-მეორეში“ (არნ. ჩიქობავა, დასახ. შრ., გვ. 201).

3. ქვემდებარესა და შემასმენელს შორის შეთანხმება უფრო სისტემატურ ხასიათს ატარებს, როცა ქვემდებარის განსაზღვრებად წარმოდგენილია მნიშვნელობით ერთზე მეტის აღმნიშვნელი და კრებითი სახელები: ყველა, ზოგი, ბარსამი (—ბარე სამი)¹ მთელი, ბევრი, ოჯახი, ცოლ-შვილი, დედ-მამა და სხვ. აგრეთვე რაოდენობითი რიცხვითი სახელები: თქვენს ბრიგადაში უმფო ბევრი ქალი არიან; გეიხე, გაღმა რამდენი კაცი მოდიან; გაზეთი ამბოფს, ინდუეთში წყალდიდობის დროს ორმოზდაათი კაცი დარჩობილან; ყველამ გაკვირდენ (ნოღ. III, 43); ხალხს გუუხარდენ და დაფაცურდენ წყლის წასაღებად (ნოღ. III, 101); ეამობინს¹ დროს ხალხი ეივოდენ, ტიროდენ (მაგრამ: ხალხი ყველთვინ არ დიგითმოფს; ჯარმა კრუგი დაარტყა შამოპარულ მტერს).

4. მიც. ბრუნვაში დასმული რეალური სუბიექტი ასევე ითანხმებს ზმნა-შემასმენელს რიცხვში, მაგრამ განსხვავებით სალიტ. ქართულისაგან ქვემდებარის რიცხვი გამოხატულია სუბიექტის შესამე პირის -ენ -ან სუფიქსებით, მაგ.: რომელ ქვეყანეფში მიკყავან მია ხალხი; რა გინდანან, რას მესევით ფუტკრებსავენ; მამ უსტიეფს გიეკეთებიენ.

5. მრავლობითში დასმული სახელი (ქვემდებარე) ვნებითი გვარის ზმნას გარდა თ სუფიქსისა, ზემოაჭარულში ძველი ქართულისებურად -ენ (||ნ) მორფემით ითანხმებს: დროზე მივეშველენით თუარა..., პირველში მე და ზაბითაჲ ჩევეწერენით კოლექტივში; აბა, თუ ზოჟლი ბივი ხარ, ახლა მე და შენ დევეჰედნეთ ერთმანებს; ცოტა ხანს უკან გევემზადენით წასასლელათ; მათაც კი არ დამართნეს, ბაწრით ჩაიყვანეს გემში („დრ.“, № 73)².

¹ ბარსამ-ს (—ბარე სამი) აღარ აქვს „სამი“ რიცხვითი სახელის გაგება, როგორც ეს გურულშია; მაგ., ბარე ორი, ბარე ხუთი, ბარე სამი და ა. შ. ეს სიტყვა აქ მხოლოდ ამ ფორმით იხმარება და ნიშნავს ბევრს, მრავალს, საკმაოს; ბარსამი-ს პარალელურად ზემოაჭარულში იმავე მნიშვნელობით გვხვდება ბარხოლი (შ. ნიუარაძე, ქართული ენის ზემოაჭარული დიალექტი, გვ. 16).

² ძველ ქართულში -ინ, -ენ-იანი ვნებითის მე-2 სერიის მრ. რიცხვის ფორმები ყოველთვის -ნს ჩაირთავს (ა. შანიძე, ქართული ენა, საშ. სკოლის სახელმძღვანელო, 1947, გვ. 95).

10. 3. 1. მაგრამ მაპირისპირებელი კავშირის ნაცვლად გავრცელებულია მარა, ჰამა (ზ.-აჟ. და ქ.-აჟ.)¹, თექ (ზ.-აჟ.), ანჯახ (ზ.-აჟ. ქ.-აჟ.). ოლონდ — ის მნიშვნელობით ხოლოთ², ოლონ (||ოლომ): დასთანხმდა გოგომ, ხოლოთ მამამისიდან უნდა გამოეტანა პირობა (ნოლ. III, 24); მე ჩემ გზას დავადგები, ოლონ კიდევან აღარ მომაკითხო; თექ ('ოლონდ'): შენ თექ დიეთანხმე და, სამასამით წამოაკვება; წავალ ჰამა მემრენ აღარ გიდიმიბრუნდე.

2. მარა კავშირი დამახასიათებელია დასავლ. დიალექტებისათვის. პირობით-შედგობითი კავშირებიდან დადასტურებულია თჟარა // თვარა ('თორემ'), თჟარ // თვარ ('თუ არ'): გეიქე ამინუჩი, თჟარა ყურეფ შავაფრეწ! დემენიზლავე, თჟარ გამეიდრის სალამობირ!.

აღსანიშნავია, რომ თვარა (თორემ)-ს შემცველ წინადადებას, როგორც ეს სპეციალური ლიტერატურიდანაა ცნობილი, ახასიათებს ერთი თავისებურება: „როდესაც პირობით-შედგობითი წინადადება დამუქრებას გამოხატავს, შესაძლოა წინადადება მთლიანად შეიკვეცოს და კავშირს დაეკისროს რიტმო-მელოდიის საფუძველზე ლოგიკურად ნაგულისხმევი წინადადების გადმოცემა“³: ნუ მიჯლიენეფ თჟარა...

მაშ, ასეთი კონსტრუქციის წინადადებაში, სადაც დამოკიდებული წინადადება შეიძლება ჩავარდნილი იყოს, ეს გარემოება ხელს არ უშლის მის შინაარსობლივ მხარეს.

3. მაქვემდებარებელი კავშირი რომ აქ წარმოდგენილია რომე, რომენ, რუმე, რუმ; სხვა სიტყვასთან შერწყმით: ომ, უმ-ის სახით: უთხრა გოგოს, რომენ თქვენ თვინ იმლონზე კამ მინდა (ნოლ. ა. დ. 39); უნდოდა, რუმე ამ სოფლის ხალხი გაცილიყო (ნოლ. ა. დ. 32); მიერეჯელაჲომ დაბრუნდები...; შუჭიტინა, რუმენ, რას ხედავს აი დასამსები თვალები!

ანალოგიური ფორმები დადასტურებულია გურულში, იმერულში, ინგილოურში, იმერხეულში და სხვ.

1 ჰამა ინგილოურში აშმას სახითაა გავრცელებული (გრ. იმნაიშვილი, ქართ. ენის ინგილოური დიალექტის თავისებურებანი, 1966, გვ. 167).

2 შ. ძიძიგური, ქართ. დიალექტ. ძიებანი, გვ. 70.

3 შ. ძიძიგური, ძიებანი..., გვ. 105.

4. მიმართებითი ნაცვალსახელისა და მიმართებითი ზმნიზედის ფორმით გამოხატულ მაქვემდებარებელ სიტყვებს რომელიც, სადაც ენაცვლება რომელიცხა, ჰაცხან: პირველათ სამი კაცი გამოჩინდა მეიდანზე, რომელიცხასომ ეწინოდა, ის დანაბოლოს გამოვდა; თქვენ ორში, რომელიცხაა უნცროსია, იმან მეიტანოს! ჰაცხან შენ წახვალ, მეც იქ წამუალ.

5. გურულ-ქვემოიგურულის მსგავსად დადასტურებულია ვინცხა, ოლონდ წინააღმდეგ აღნიშნული კილო-თქმებისა, ზემოაქარულს ვინძლა//ვინძალა ფორმებიც გაჩნია: ვინძალა მჭასტროვს, იმისა იყოს!

ასევე, რომცხა, როცხა (უპირატესად პირველი ფორმა): მაშვინ მივხდი ყველაფერ, რომცხა რომ მაგის ხელში ჩავარდა ჩემი საქმე.

6. ლიტ. იქ, აქ, იმ ადგილას, გურ. იქინე, მაქანე ლოკალობის კორელატ სიტყვებად გვევლინება იგზე, აგზე და მისთ.: მაგზე თუარ დეგტია, ზოგი აგზე გადმუალაგე!²

7. მიმართებითი ზმნიზედის ფორმით გამოხატულ მაქვემდებარებელ კავშირს „როგორც“, „როგორც კი“ სცვლის რავარც, რავარც რომ, ხოლო მათთან მოსალოდნელ საკორელაციო სიტყვის ნაცვლად გვხვდება მაშინათვე, მაშინათველა: რავარც რომ ქმზე იწვერნიდა, სამნივეა შესილაპული ფეხზე იყვენ დამდგარი; რავარც იმ სამთავა დევა იძრა ადგილიდან, მაშინათველა იძრო ყილიჯი მამ კაცმა.

„რადგანაც“ კავშირს აქ, ჩვეულებრივ, სცვლის რადამც და თურქ. წარმოშობის სიტყვა ჰაჩან, მაგ.: ჰაჩან გოგოს შობლებიც თანაყმა არიან, ბარემ მუაწერეთ ხელი და, ჰადდე! რადამც შენეც ასთე ქსურს, მე რალა მეთქმის, ყაბულს ვარ.

8. მაქვემდ. კავშირს „სანამ“-ს ენაცვლება ჰიდამდი, ხოლო მთავარ წინადადებაში მოსალოდნელი საკორელატო სიტყვის „სანამ“ მაგიერ გვხვდება მარობამდი (მანობამდი): ჰიდამდი, ყურბეთიდან არ დავბრუნდები, მარობამდი ამ ციციას შენ უნდა მიმიხედო! ჰიდამდი არ ამჩაჩინა ეს ურცხო კაცი, მარობამდი სახლისკენ პირი არ უქნია.

9. ვითარებით-შედგობითი კავშირების კორელატებად გამოიყენება: იმფრათ (იმფერ), ისთე, იმფერი, ამფერი, მაქ-

1 შ. ძიმოგური, დასახ. შრ., გვ. 80.

2 ვრცლად იხ. ზემოთ („ფონეტიკური მოვლენები. ასიმილაცია“).

ფერი, იმითანაჲ, ამითანაჲ, მაგითანაჲ და სხვ. მაგ.: მაქტრათ რომ ეიზდებოდეს ბალანა, ყველა გაზდის; იმითანაჲ რა არი, ქვეყანასომ შვირდება (გამოცანა-სახელი).

10. ხშირად ორმაგი კავშირია გამოყენებული ისეთი კონსტრუქციის წინადადებაში, რომელშიც წევრ-კავშირად „რომელიც“ შედის: ჯერემ მიესალმა ვეზირმა, რომელიც რომ ყველაზე ახლოს იდგა ხენწიფესთან; იმ ოქროსთმიანმა ქალმა მარტო ის ბოვში აზარდა, რომელიც რომ თვალ-წარტში სულ მისი მინამგვანი იყო.

ზოგიერთი თავისებური კონსტრუქციები

10. 4. 1. „რომელიც“ კავშირის შემცველ რთულ წინადადებაში ხშირად წევრ-კავშირს უშუალოდ მოხდევს მთავარი წინადადების მისამართი (resp. საზღვრული წევრი) სიტყვა, რომელიც განსაზღვრულია საკორელაციო ნაცვალსახელით; მაგ.: მოდით, აფხანაკებო, ამით გაუმარჯოს იმ ნეფე-დედოფალს, რომელ ნეფე-დედოფალსაც გუდუწყვედიან ახალი, ქართული ოჯახის შექმნა¹.

2. გარდამავალი ზმნით გადმოცემულ შემასმენელთან მე-2 სერიაში მომავალი დროის მიმღეობით გამოხატული პირდაპირი ობიექტი ნაცვლად სახელობითი ბრუნვისა, ზოგჯერ ვითარებითის ფორმითაა: ხენწიფემ უბძანა ხელქვეითეფს, სასტრაფთო ჯარის შესაგრუებლათ; დაგვაძალეს სამუშიერზე გასასლელათ.

3. ხშირად მთავარ და დამოკიდებულ წინადადებათა ზმნა-შემასმენლებს შორის დარღვეულია შეთანხმება მწკრივთა თვალსაზრისით, მაგ.: ოდაში იმხელა ბული იდგა, რომ ნეშტოები ყურუმით გვექნებოდა სამსე.

დამოკიდებული წინადადების ზმნა-შემასმენლით „გვექნებოდა“ მოუბარს სურს ხაზი გაუსვას მოქმედების მრავალგზისობას (შდრ. იდგა).

¹ შ. ნიქარაძე, ქართული ენის ზემოაქარული დიალექტი, გვ. 121.

ზოგი სიტყვის განმეორებისა და მახვილის შესახებ

10. 4ა. აზრის სიზუსტისათვის ან ყურადღების გასამახვილებლად კითხვით წინადადებაში ხშირად ადგილი აქვს წინადადების იმ წევრის განმეორებას, რომელსაც მთქმელი ხაზს უსვამს (resp. ლოგიკურ მახვილს უსვამს). განმეორებული სიტყვა ან ნაწილაკი კი პოზიციურად, ჩვეულებრივ, ბოლოშია; ამასთან ერთად განმეორებული სიტყვის უკანასკნელ მარცვალზე მოდის ტონური მახვილი, რომლის ხმოვნითი ნაწილის წარმოთქმისას მკვეთრად იგრძნობა დაყოვნების ხანგრძლიობა; მაგ.: ბათუმ[ს] მიდიხარ, ბათუმ[ს]? ალა[რ] მიდიხარ, ალა[რ]? მართლა დაქორწილდი, მართლნ?

10. 4ბ. მახვილისა და ინტონაციის შესახებ, როგორც ცნობილია, ექსპერიმენტული მონაცემების გარეშე ამომწურავი პასუხის გაცემა შეუძლებელია. მაგრამ ზოგადად მაინც შეიძლება აღინიშნოს ზემოაქარულ მეტყველებაში მახვილთან დაკავშირებული ერთი თავისებურება. კითხვით წინადადებაში, როგორც წესი, მახვილი უკანასკნელ მარცვალზე კი არ მოდის, არამედ იგი ბოლოდან მეორე მარცვალს ხვდება¹; მაგალითად:

— უზეირავ, დღე[ს] ბათუმ[ს] ვერ წა მო ხ ვ ა ლ, ჭო!²

— ბაღნებო, თელი დღია რომ დღეთრევით ეზო-კარ, საქმე აღარ გ ა ქ ნ ე ნ?

— შენც მი ყ ვ ე ბ ბ თუ?

ბარემოებათა გამოხატვა

10. 5. 1. ადგილისა და დროის გარემოება, რომელიც სალიტ. ქართულში -ში თანდებულიანი მიცემითითაა გამოხატული, აქ თანდებულის (ასევე, — ზოგჯერ ბრუნვის ნიშნის) გარეშე გვხვდება: ზაფხულობით საქონელ ვდენით ნ ა თ ე ლ ა თ [ს], გ ვ ა ლ მ ი ნ დ ო რ, კ უ ნ ქ უ ლ ე თ; ვ ო რ ს ა ა თ ჩ ე ვ ე ლ ა ქ ი დ ა ნ ხ უ ლ ა ს³.

¹ აქ მარცვალთა რიგი იანგარიშება ორი სიტყვის ერთდროულად წარმოთქმის მიხედვით.

² შდრ. გ. ახლედიანი, საფუძვლ., გვ. 131; არნ. ჩიქობავა, მახვილის საკითხისათვის ქართულში: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. მე-3, 1942; ს. ქლენტი, ქართ. სალიტ. ენის აქცენტუაციის ძირითადი საკითხები (ექსპერიმენტული გამოკვლევა). იკე, მე-5, გვ. 135.

³ მსგავსი შემთხვევები არაა უცხო სხვა კილო-თქმებისათვისაც, კერძოდ, იმერხელისთვისაც: პ ა ს ა ნ - ფ ა შ ა ი ე ო ს ი ლ ი ს ტ რ ა ს (მ ა რ ი, იმერხ. ტექსტ-გვ. 66).

გვაქვს საპირისპირო შემთხვევა: ნაცვლად უთანდებულო მიცემითისა -ში, -ზე თანდებულებიანი მიცემითი ასრულებს დროის გარემოების ფუნქციას: იმ დროში გული მუუვიდა აღას (ხ უ ბ. 36). ამ დროზე ჩიტმა მოვდა ენაზე (ნ ო ლ. II,84)¹.

2. -იან სუფიქსით წარმოქმნილი ან თხზული სახელები ზოგჯერ დროის გარემოებას გადმოგვცემს ა-სუფიქსიანი ვით. ბრუნვის ნიშნის ჩავარდნით: მაგ.: ღ ა მ ი ა ნ ა შ უ დ გ ა ერთ ალიგზე მაგათ მოქუქკვას; დ ღ ი ა ნ -ღ ა მ ი ა ნ ა მაგის ჯ ი ბ რ შ ი იყო შესული.

3. დროის გარემოება შეიძლება გადმოიცეს მართულ-შეთანხმებული ჩ ე მ, შ ე ნ, -ო ბ ა სუფიქსიანი ნაცვალსახელებითაც: ჩ ე მ - ს ო ბ ა ს, შ ე ნ ს ო ბ ა ს; ჩ ე მ ს ო ბ ა ს ორპატიკაჲ კაცი ვერ გამიბედევდა ენის შებრუნებას.

„ჩემსობას“ ფორმა მეორეულია. ივრაუდება, რომ ამ ფორმის მიღებამდე დროის გარემოება გადმოიცემოდა საზღვრითი შესიტყვებით, ვთქვათ ასე: ჩ ე მ ი თ ა ვ ჯ დ ო მ ა რ ე ო ბ ი ს დ რ ო ს; საზღვრული წევრის („დროს“) ჩავარდნის შემდეგ მივიღეთ -ობა სუფიქსიანი ნაგენტივარი მიცემითის (resp. მართულ-შეთანხმებული) ფორმა — „ჩემსობას“. ასეთივე გზითაა მიღებული „შენსობას“. ამგვარი ფორმები დამახასიათებელია ქობულეთური მეტყველებისათვის, რაც, უეჭველია, გურულის გავლენით უნდა იყოს მიღებული.

4. დროის აღმნიშვნელი სახელები დროის გარემოებას ხშირად სახელობითი ბრუნვის ფორმითაც გადმოგვცემენ: რაც იმ ქვეყანაში ჰედლები იყვნენ, ერთი დღე ყველას დუძახა; რაცომ ხეცები იყვენ ულუმეშა ('უსიერ') ტყეში, ერთი დამე სულ გიჟლიტა მეგემ.

5. დროის გარემოებას გამოხატავს აგრეთვე -ობა-თი წარმოქმნილი სახელი „დრო“, რომელსაც მართავს „ხან“ ('დრო') საზღვრული. ამ ორი სიტყვის (მსაზღვრელ-საზღვრულის) შერწყმის შედეგად მიღებულია დ რ ო ბ ი [ს] ხ ა ნ [ს], რომელსაც თავის მხრივ ახლავს ჩვენებითი ნაცვალსახელით გამოხატული აშ, იშ, მაგ. მსაზღვრელები: ასე მიიღება დროის ზმნიზედები: ა მ დ რ ო ბ ი - ხ ა ნ [ს], ი მ დ რ ო ბ ი ხ ა ნ, მ ა გ დ რ ო ბ ი ხ ა ნ: ა მ დ რ ო ბ ი ხ ა ნ ვეღარ მეითბენს ის კოლაუზი და... გამჭაბაიანებს მაგათ.

¹ ასეთი მაგალითები გვხვდება იმერხელშიც: ო რ მ ო ც დ ღ ე ზ ე დ ღ ღ უ - ნ ი მეითავეს (მ ა რ ი, იქვე).

6. „ვალ“ ძირით ნაწარმოები მასდარები, რომლებიც ვით. ბრუნვაში იგულისხმებიან (მაგრამ ფონეტიკურ ნიადაგზე ბრ. ნიშანი დაკარგული აქვთ და ა-თი ბოლოვდებიან), აღნიშნავენ ისეთ მოქმედებას, რომელიც მეორე, სხვა მოქმედებასთან პარალელურადაა ნაგულისხმევი და მართულ-შეთანხმებული ფორმით გადმოცემულ დროის გარემოებას წარმოადგენს: გ ა ვ ლ ი ს ა ს, ა ვ ლ ი ს ა ს, შ ე ვ ლ ი ს ა ს; მაგ.: გ ა ვ ლ ა ა თან წეიმძღვანიე ეს ფოცხი! (შდრ. ძვ. ქართ. „გავლად“); ა ვ ლ ა ა ('ავლისას', 'ავლის დროს') ჩვენებთან შუქციე აუცილებლათ!

7. დროის გარემოებას გამოხატავს ასეთი ფორმებიც: დ ა ნ ა - ბ ო ლ ო ს ('ბოლოს', 'უკანასკნელად'); დ ა ნ ა ბ ო ლ ო ს ბიჭმა უთხრა (5 ო ლ. III, 122); ა მ წ ა ხ ა ნ ე ბ ა ა ('ამ ბოლო დროს', 'ამ უკანასკნელ ხანებში'); მ ო ს ი ა ხ ლ ო ვ ე ბ ა ზ ე ('მოახლოებისას'); მ ო ს ი ა ხ ლ ო ვ ე ბ ა ზ ე კუკუნეთ ღამეში, ხორცმა მიგრძნო, რომ ჩემიანი იყო; მ ა ს ხ ა ნ შ ი ('ამასობაში'); მ ა ს ხ ა ნ შ ი შაპხადემაც მუაწია.

8. ადგილის გარემოებას გადმოსცემს -ზე და -ში თანდებულ-დართული ზმნიზედები, რაც უჩვეულოა ქართ. ენის სხვა დიალექტებისათვის: ა ქ შ ი, მ ა ქ შ ი, ი ქ შ ი; ა გ ზ ე, მ ა გ ზ ე, ი გ ზ ე¹.

-ზე, -ში თანდებულთა გავრცელების არე, როგორც ზემოთაც იყო აღნიშნული, აქარულში ფართოვდება: სახელთა გარდა ეს თანდებულები დაერთვის ზმნიზედებსაც და აწარმოებს ადგილის გარემოების ფორმებს, მაშინ, როცა უთანდებულო ფორმებიც ნათლად გამოხატავენ სათანადო შინაარსს².

9. ადგილის გარემოების გადმოცემა შეუძლია ასეთ ფორმებსაც: ზ ე ი თ ი ე ბ შ ი ('ზემო სოფლებში, უბნებში', 'ზემოურთას'); ზ ე დ ა ჭ რ ე ბ შ ი, ქ ვ ე დ ა ჭ რ ე ბ შ ი, ქ ვ ე ი თ ი ე ბ შ ი ('ქვედა უბნებში, ქვემო სოფლებში', 'ქვემოურთას'), ამათიებში, მ ა გ ა - თ ი ე ბ შ ი, ა მ მ ო ყ ო ლ ა ა, მ ა გ მ ო ყ ო ლ ა ა ('მაგ გარემოში, მიდამოებში') და მისთ.

10. დასავლური კილოების მსგავსად -ზე თანდებულდართული „რა“ კითხვითი ნაცვალსახელი („რაზე“) ეკვივალენტია მიზეზის გარემოების კითხვისა („რ ა ზ ე უნდა ვაწყენილო, რა დიმიშავა“; „რ ა - ზ ე ტიროდა მამ ბაღანა, ნეტაა), ხოლო მიზნის გარემოების გამოხატავად აქ ერთობ გავრცელებულია „გულობაა“-თვის თანდებ-

¹ ამ ფორმების შესახებ იხ. ზემოთ „თანდებულები“.

² შდრ. იმერხ. ვეშლა გაღმავზე (მარი, ტექსტ. გვ. 67).

ბულის ფუნქციით: რას ამბოფ, შენი ჭირიმე, შენ გულობაჟ ცეცხში შავალ!

11. ზოგი ზედსართავი სახელი (დიდი, მეტი...), რომელიც ვითარების გარემოებას სალიტ. ქართულში გამოხატავს ვით. ბრუნვის ფორმით, ქვემოაჭარულში იმავე შინაარსს გადმოსცემს სახ. ბრუნვის ფორმითაც: რაღა დიგიმალო და, დიდი მეწყინა შენი ძმისტულიდან; რაც მართალი, მართალი, ასე მალე დაბრუნება დიდი გამიკვირდა.

12. ყურადღებას იქცევს ადგილის გარემოების გადმოსაცემად შესიტყვების ისეთი კონსტრუქციები, როგორცაა: სოფელი სოფელ, სირთი სირთ, მთისი მთა, ტყისი მტყე. ეს გამოთქმები ნიშნავს: სოფლიდან სოფელში, მთიდან მთამდე, ტყიდან ტყემდე, მაგ.: ფირალები ტყისი მტყე გადმოსულიყვენ.

სირთი სირთზე მივდიოდი,
მივდენიდი ჩიტებსაო;
გოგუები მეხვეწება
ჩამახუტე ბიჭებსაო (ნოდ. III, 117).

ამ ფორმებს ძვ. ქართულში შეესატყვისება უამითი უამად, დლითი დღედ, ქალაქითი ქალაქად¹.

ზემოაღნიშნულ მაგალითებში პირველი ორი სიტყვის ბოლოს იგივე უნდა იყოს, რაც ძვ. ქართულის -ითი სუფიქსის ბოლო-კიდური ხმოვანი². აღნიშნული ხმოვანი ჩვენს მაგალითებში ხან ფუძეს დაერთვის და კუმშავს პირველ მათგანს (სოფლი სოფელ, სირთი სირთ), ხან კი ნათესაობით ბრუნვაში დასმულ სახელს (მთისი მთა, მტყისი მტყე); გამოთქმის მეორე ნაწილი ფუძის სახითაა წარმოდგენილი. ძვ. ქართულში მიმართულებითი ბრუნვა გვაქვს³.

¹ ა. შანიძე, წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის, წელიწადული, I-II, ტფ., 1923-1924 წ. გვ. 4-5.

² ამ ითი-სთან დაკავშირებულობა, — აღნიშნავს ი. იმნაიშვილი, განმეორებული მოქმედების გადმოცემა, სიხშირე, მრავლობითობა. ასე: დილითი-დილილობით, ყოველ დილით, დლითი-ყოველ დღე და ა. შ. ბოლოსდაბოლოს ასევე დგას საკითხი ორდინალური წარმოებისასაც: ქალაქითი ქალაქად — ერთი ქალაქიდან მეორეში... („სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში“ გვ. 226).

³ შ. ნიჟარაძე, ქართული ენის ზემოაჭარული დიალექტი. გვ. 124-125.

ლექსიკა

11. 1. აჭარული დიალექტური ლექსიკის შესწავლას საკმაოდ დიდი ხნის ისტორია აქვს. ამ საქმეში განსაკუთრებული ღვაწლი მიუძღვით დ. ბაქრაძეს, თ. სახოკიას, გ. ყაზბეგს, პ. უმიკაშვილს, ჯ. ნოღაიდელს, შ. ძიძიგურს, ი. მეგრელიძეს, ქ. ლომთათიძეს, დ. კობიძეს, სტ. მენტე-შაშვილს, პ. ჯაჯანიძეს, ალ. მსხალაძეს, ა. ახვლედიანს, ზ. თანდილაგას, მ. ცინცაძეს, ვ. შამილაძეს, ნ. კახიძეს, ჯ. ჩხეიძეს.

ლექსიკის თვალსაზრისით აჭარული, როგორც ამას ქვემოთაც დავინახავთ, საკმაოდ საინტერესო მასალას გვაწვდის. ჩვენ გამოვყოფთ ძირითად ლექსიკურ პლასტებს, რომლებიც სათანადო ასახვას პოულობენ ჩვენს ნაშრომში: „ქართული ენის აჭარული დიალექტი. ლექსიკა“. 1971. წიგნში განხილული გვაქვს შემდეგი საკითხები:

ა. ძველი ქართულის ლექსიკური ფენა (§ 67).

ბ. აჭარული ლექსიკის სპეციფიკური (საკუთრივ აჭარული) სალექსიკონო ერთეულები (§ 68).

გ. საბას „ქართული ლექსიკონი“ და აჭარული ლექსიკა (§ 69).

დ. აჭარული ლექსიკა და „ვეფხისტყაოსანი“ (§ 70).

ე. ზანური ელემენტები აჭარულში. ზანიზმები ლექსიკაში (§ 91-92).

ვ. გეოგრაფიული სახელები. ზანური ელემენტები ტოპონიმიაში (§ 93-99).

ვინაიდან წინამდებარე ნაშრომის მოცულობა არ იძლევა საშუალებას დავუბრუნდეთ ზემოთჩამოთვლილ საკითხებს, თუნდაც მოკლედ დასკვნითი დებულებების სახით (საჭირო კია მონოგრაფიაში, დიალექტის ლექსიკის მიმოხილვაში იყოს მსჯელობა ლექსიკის ძირითად პლასტებზე), ამიტომ იძულებულ ვართ, ამჯერად, შევეხოთ ქართულ (კერძოდ, აჭარულ) სინამდვილეში თურქული და თურქულის გზით შემოსულ ლექსიკურ ნასესხობათა სემანტიკას და ფონეტიკურ-გრამატიკულ ცვლილებებს.

შესავალი. 11. 2. სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ არც ისე შორეულ წარსულში საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ პროვინციებში თურქული ენის ოფიციალურმა ჰეგემონიამ ქართული ენის აზარულ კილოს, აზარელთა მეტყველებასაც საკმაოდ მძლავრი დადი დაასვა. ეს გავლენა განსაკუთრებით მკვეთრად წარმოჩნდა ლექსიკის სფეროში. აზარული დიალექტის ლექსიკურ ფონდში მიუხედავად იმისა, რომ კარგა ხანია აზარა აღარ განიცდის თურქეთის გავლენას, დღესდღეობითაც გამოიყოფა თურქული ენის ლექსიკის მთელი ფენა, რაც ჩანს ჩვენს ლექსიკონში მოყვანილი მასალითაც.

უცხოურ სიტყვათა (ჩვენს შემთხვევაში თურქიზმების)¹, უცხოურ ენობრივ ელემენტთა სესხებისა და შეთვისების საკითხი ქართულსა და ქართულის აზარულ დიალექტში ნაკლებად არის შესწავლილი, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ნ. გურგენიძის ნაშრომს: „თურქული ენობრივი ელემენტების შესახებ აზარულსა და გურულ დიალექტებში“ (მაცნე, 4, 1967). თურქულ-არაბულ-სპარსული ენებიდან ქართულსა და მის დიალექტებში ნასესხობათა ცალკეული საკითხების შესახებ მნიშვნელოვანი მოსაზრებები აქვთ გამოთქმული და გამოქვეყნებული ა. შანიძეს, გ. წერეთელს, ს. ჯიქიას, დ. კობიძეს, მზ. ანდრონიკაშვილს, ნ. ჯანაშიას, შ. გუდიაშვილს, მ. ბელთაძეს, ვ. ჯანგიძეს და სხვ., რომელთაც საჭირო შემთხვევაში გზადაგზა შევეხებით.

როგორც სპეციალური ლიტერატურიდანაა ცნობილი, XI-XII საუკუნეებიდან ქართული სალიტერატურო ენის ლექსიკურ შემადგენლობაში მნიშვნელოვან ადგილს იჭერს აღმოსავლური ენებიდან, მათ შორის არაბულიდან, ნასესხები სიტყვები და გამოთქმები. „ამ დროს არაბული სიტყვები უკვე ფართოდ იწყებენ სხვა გზით, სპარსული და თურქული გზით ქართულში შემოსვლას“².

¹ თურქიზმებში ვგულისხმობთ წმინდა თურქულის გარდა ამ უკანასკნელის გზით შემოსულ არაბულ-სპარსულ სიტყვებსა და სხვა ენობრივ ელემენტებს.

² გ. წერეთელი, სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის შესწავლის ისტორიისათვის: თსუ სამეცნ. სესიათა მოხსენებების კრებული, თბ., 1947 გვ. 38.

აღმოსავლური ენებიდან სიტყვათა სესხების ეს პროცესი საუკუნეების მანძილზე გრძელდებოდა და საშუალო ქართული სალიტერატურო ენის უკანასკნელ პერიოდში მან განსაკუთრებული სიძლიერით მოიკიდა ფეხი. „სპარსული და თურქული ენებიდან მომდინარე სიტყვებით და გამოთქმებით ივსებოდა ქართული ლექსიკონი. ხშირად ისეთი სიტყვებიც ინერგებოდა, რომელთა ეკვივალენტი ჩვენს ენას კარგა ხანია ჰქონდა. ეს გარემოება შესაბამის ქართულ სიტყვებს გაქრობასა და საშუალო დავიწყებას უქადდა, ქართულ სალიტერატურო ენას რომ არ ჰქონოდა დიდი ტრადიცია და შინაგანი წინააღმდეგობა არ გაეწია ისეთი უცხოური ელემენტებისათვის, რომლებიც ანაგვიანებდნენ ენას და რომელთა დანერგვას ქართული ენის მდიდარი ლექსიკონი არ მოითხოვდა“¹.

ასე რომ, ტენდენცია უცხოურ სიტყვათა სესხებისა აქარულს ქართული ენისაგან მემკვიდრეობით გადმოეცა. როგორც პროფ. შ. ძიძიგური სამართლიანად აღნიშნავს, „სიტყვათა სესხება, მიუხედავად არააუცილებლობისა, ხდება უცხოური ენის ინტენსიური დაწოლის პირობებში. სახელდობრ, ეს ის პირობებია, როდესაც ერთი ენობრივი კოლექტივი ძლიერ გავლენას ახდენს მეორეზე პოლიტიკური ან კულტურული უპირატესობა-ზემოქმედების წყალობით“².

ამგვარად, უცხოურ სიტყვათა სესხების საკითხს როდესაც ვიხილავთ, წინასწარ უნდა აღვნიშნოთ, რომ მსესხებელი ენობრივი კოლექტივი — ქართულის აქარული დიალექტი — ძირითადად ძალდატანებით სესხულობს პოლიტიკური უპირატესობის მქონე თურქული ენობრივი კოლექტივისაგან უცხოურ სიტყვებსა და გამოთქმებს, ასევე უცხო ენის სტრუქტურულ მოდელებს.

აქარულში თურქულის გზით შესული ლექსიკურ-გრამატიკული ელემენტების განხილვა ენათმეცნიერების მრავალ საკითხთანაა დაკავშირებული. როგორც ცნობილია, ჯერ კიდევ არაა საბოლოოდ დადგენილი ის ლინგვისტური ფაქტორები, რომლის შედეგადაც უცხოური სიტყვები მსესხებელი ენის ლექსიკაში „იჭრება“ და შეუთვისდება მას. სრულყოფილად არაა გამოვლენილი ის მიზეზები, თუ რატომ ინარჩუნებს ნასესხები სიტყვები მიუხედავად ენობრივი

¹ შ. ძიძიგური, მწერლის ენა, გვ. 169; შდრ. ვ. თოფურია, სულხან-საბა ორბელიანის ქართ. ლექსიკონის მნიშვნელობისათვის, „კომ. აღზრდიანთის“ № 10, 1959, გვ. 65.

² შ. ძიძიგური, ქართული სამწერლო ენის სიწმინდისათვის ბრძოლის ისტორიიდან: მწერლის ენა, თბ., 1957, გვ. 170.

„აკლიმატიზაციისა“ უცხოურ ელფერს, რაში მდგომარეობს ნასესხებ სიტყვათა დისტრიბუციის თავისებურება, როგორია მათი ვალენტობა და სხვ.

სესხების პროცესის კანონზომიერებათა შესწავლის მიზნით თურქული ენიდან აჭარულში ნასესხებ ენობრივ ელემენტებზე დაკვირვება ჩავატარეთ ორი მიმართულებით: ნასესხები სიტყვები განვიხილეთ სემანტიკური თვალსაზრისით და დავახასიათეთ ნასესხობათა ზოგიერთი ფონეტიკური და გრამატიკული თავისებურებანი.

ნასესხებ სიტყვათა სემანტიკური რაობის დასადგენად დაკვირვება ჩავატარეთ შემდეგი ლინგვისტური ნიშნების საფუძველზე:

1. ნასესხები სიტყვების სემური შემადგენლობა;
2. ნასესხებ სიტყვათა შეერთების უნარი სხვა სიტყვებთან (ვალენტობა).
3. მათი დისტრიბუციის ხასიათი და
4. ნასესხებ სიტყვათა გავრცელების არე.

ნასესხებ სიტყვათა სემანტიკური სტრუქტურა

11. 3. ლექსიკური მნიშვნელობის თვალსაზრისით, როგორც ცნობილია, სიტყვა რთული აგებულებისაა. მასში (პოლისემანტურ სიტყვაში) თავს იყრის რამდენიმე სემა, რომელთა გამოვლენა ხდება საკვლევი სიტყვის დისტრიბუციულ მოდელებში. თუ საანალიზო სიტყვა პოლისემანტურია, მის მნიშვნელობას საფუძვლად უდევს ერთი რომელიმე მადომინირებელი სემა, რომელიც განსაზღვრავს სიტყვის ძირითად მნიშვნელობას.

დაკვირვების შედეგად, როგორც ამას ქვემოთაც დავინახავთ, ჩვენ მივედით დასკვნამდე, რომ თურქული ენიდან სესხების დროს პოლისემანტური სიტყვის ყველა მნიშვნელობა არ გადადის მსესხებელი ენის კოლექტივში — ქართულის აჭარულ დიალექტში. ეს ფაქტი, ცხადია, იმაზე მიუთითებს, რომ მსესხებელ ენაში მცირდება ნასესხები სიტყვისათვის დამახასიათებელ სემათა რაოდენობა. და რომ ამით იძენს ნასესხები სიტყვა მსესხებელ ენობრივ კოლექტივში ნიშნადობას; თავისებურად აღიღოს იჭერს ამ ენის სათანადო სინონიმურ სიტყვათა რიგში. ჩვენ შევეცადეთ, პირველ რიგში, გამოგვეკვლია ქართულის აჭარულ დიალექტში თურქულიდან ნასესხები სიტყვების სემანტიკური რაობა. საილუსტრაციო მასალა ძირითადად ჩვენი ლექსიკონიდან მოგვყავს.

თურქული გზით ნახსენები ლექსიკური
ელემენტები

11. 4. თურქული წარმოშობის სიტყვები

აბლაა (←თ. abla). თურქულ ენაში ნიშნავს: 1. 'უფროსი და'; 2. 'ცოლი'; 3. 'ბიცოლა'; იხმარება ასაკით უფროსი ქალისადმი მიმართვის დროსაც¹. დასახელებულ მნიშვნელობათაგან აჭარულში ეს სიტყვა გადმოდის მესამე მნიშვნელობით ('ბიცოლა'). აჭარულში მისი („აბლა“) გავრცელების სფერო ვიწროა. ოღონდ თავაზიანობისა და მორიდებულობის ელფერისათვის „აბლა“ სიტყვა აბლახანუმის (←თ. abla + hanım 'ქალბატონი', 'ბანოვანი', 'მანდილოსანი') ფორმითაც გვხვდება. ასე რომ, საანალიზო სიტყვას უჩნდება ახალი შინაარსობლივი ნიუანსი, იჩენს კონოტატურ მნიშვნელობას იმავე თურქული ენიდან ნასესხებ სიტყვებთან (ხანუმ—hanım) შერწყმით და ქმნის კომპოზიტს მეორე უცხოურ სიტყვასთან შეერთების საფუძველზე: „ექს წელწათ აეთიმებს ('ობლებს') აბლახანუმი გვიყურებდა“; „ჩემი აბლაა ნენეში არ გაჟმერჩევა“. ქართულ სინონიმურ რიგში „აბლა“-ს ეკვივალენტია „ბიცოლა“, რომელიც უფრო ქობულეთურსა და ქვემოაჭარის ზოგიერთ სოფლებშია გავრცელებული.

ბაირამი (←bayram). თურქულ ენაში ორი მნიშვნელობა აქვს ამ სიტყვას: 1. დღესასწაული; 2. ზეიმი. აჭარულ დიალ. ლექსიკაში საკვლევი სიტყვის სემანტიკა დავიწროვდა. იგი ნიშნავს: მუს. რელიგიური დღესასწაული რევოლუციამდელ აჭარაში. მორწმუნენი წელიწადში ორჯერ დღესასწაულობენ ბაირამს: ერთს რემეზნის (ნ.) ბოლოს, მეორეს — რემეზნის ბაირამიდან 70 დღის გასვლის შემდეგ (მთვარის წლის მიხედვით) რომელსაც ყურბან-ბაირამი ('მსხვერპლის შეწირვის ბაირამი') ჰქვია.

„ქართველი მოსისხლეს,
ვით აცლის ბაირამს“ (ლ. გელ);
„ოდესღაც ცხვარის სანაცვლოდ
შვილს ჰკლავდნენ ყურბან-ბაირამს“ (მ. ვარშ.).

ასე რომ, ამ სიტყვის გავრცელების სფერო ერთგვარად შეზღუდულია აქ და ნიშნავს არა ყოველგვარ დღესასწაულს, ზეიმს, არამედ, მუსლიმანურ-რელიგიური საზეიმო ელფერით მოცემულ

¹ ნ. გურგენიძე. თურქული ენობრივი ელემენტების შესახებ აჭარულსა და გურულ დიალექტებში. მაცნე, მე-4, 1967, გვ. 299.

სიტყვას ახალი შინაარსობლივი ნიუანსი უჩნდება და ნასესხებ უცხოურ სიტყვებთან — რ ე მ ე ზ ა ნ თ ა ნ (←თ. remezan←არაბ. رمضان [რამადან] 'მეცხრე თვე მთვარის წლისა') და ყ უ რ ბ ა ნ ←kurban(←არაბ. قرآن [ყურბან] 'მსხვერპლი')-თან შეერთების საფუძველზე ქმნის დეტერმინანტულ კომპოზიტებს: რ ე მ ე ზ ა ნ - ბ ა ი რ ა მ ი, ყ უ რ ბ ა ნ - ბ ა ი რ ა მ ი. ამგვარად, საანალიზო სიტყვა სხვა სიტყვებთან შეერთების შედეგად ტერმინოლოგიური სიზუსტის ნომინაციას გამოხატავს (დომინანტური სემა). საკვლევი სიტყვის სინონიმური შესატყვისი აჭარულ კილოში არა გვაქვს, რაც იმითაა გამოწვეული, რომ ამ სიტყვამ მსესხებელ ენაში „მოქალაქეობრიობა“ მოიპოვა აჭარაში მუსლიმური რელიგიის დამკვიდრების შედეგად. სწორედ ამის გამოა, რომ სიტყვა „ბაირამს“ აჭარულ დიალექტში ერთგვარად „უცხოურის“ კონოტატური მნიშვნელობა ახლავს.

ბუჯად-ი // ბუჯახ-ი // ბოჯაყ-ი (←თ. bucak). თურქულ ენაში ერთადერთი მნიშვნელობით გვხვდება: კუთხე. აჭარულში ამ სიტყვამ უფრო კონკრეტული, ვიწრო მნიშვნელობა მიიღო. ჩვენს ლექსიკონში საანალიზო სიტყვა ასეა ფიქსირებული: ბუჯად-ი 1. ხის (მცენარე) ნაწილი, საიდანაც იწყება ტოტების განშტოება; 2. კუთხე (ეთქვათ, ოთახისა): „შამუშაგულო (ნ.) ბუჯადში გუკეთებია ჩიტს ბუდე“ (შდრ. მარი ქან. გრამ. ბუჯადი, ყლ. ბოჯაყი). როგორც ამ განმარტებიდან ჩანს, საკვლევი სიტყვის თურქულსეგული ძირითადი, მადომინირებელი სემა აჭარულში შეიცვალა კონკრეტული, დავიწროებული მნიშვნელობით. ნ. გურგენიძე ამ სიტყვის ლინგვისტური ანალიზის დროს იმოწმებს რა საკვლევი სიტყვის ს. ყლენტისა და ჩვენეულ განმარტებებს, ამბობს: „აჭარულსა და გურულ მეტყველებაში დამკვიდრებული სიტყვა ბუჯადი // ბუჯახი, ბოჯაყი ეკვივალენტურია თურქული bucak (Mar.) بوجاق (Буд.) ძვ. თურქ. bučag (M. K. 41) სიტყვისა, რომელიც ნიშნავს კუთხეს. შ. ნიქარაძისა და ს. ყლენტის მიერ მითითებული მნიშვნელობაც დაკავშირებული უნდა იყოს საერთოდ კუთხის გაგებასთან (=ტოტების განშტოების კუთხისებური ადგილი). ლაზურში გვაქვს 'ბუჯალი'=კუთხე (ნ. მარი, გრამ. 133)¹.

დილიმ-ი (←თ. dilim) თურქულ ენაში ეს სიტყვა ნიშნავს: 'ნაჭერი', 'ნატეხი'. ასეთივე მნიშვნელობა შეინარჩუნა ამ სიტყვამ

¹ ნ. გურგენიძე. დასახ. შრ., გვ. 301.

აჭარულში, ოღონდ სემანტიკური დავიწროების ნიადაგზე ახალი კონოტატური ნიშანი შეიძინა და ტერმინოლოგიური სიზუსტის ნომინაცია გამოხატა. აჭარულ ლექსიკონში საკვლევი სიტყვა ასეა განმარტებული: დილიმ-ი (—თ. dilim) — კანგაცილილი მანდარინის (ან ფორთოხლის) გულის ერთი მრავალთაგან დანაყოფთაგანი, ნაჭერი (შდრ. ძიძი გ. ქრესტ. დადილიმება). ეს სიტყვა ამავე მნიშვნელობით დადასტურებულია ქართული ენის ისეთ დიალექტებში (მესხურ-ჯავახურში), რომლებმაც აჭარულის მსგავსად განიცადეს თურქული ენის გავლენა, ოღონდ არა ცალკე სიტყვის სახით, არამედ ზმნის პირიანი ფორმით. „ამოიღო ხმალი და სულ დაადილიმა ეს ვეშაბი ამ ბიჭმა“¹.

დუგუნ-ი (—თ. düğün) თურქულ ენაში ამ სიტყვის ძირითადი მნიშვნელობაა: 'ქორწილი', 'საქორწილო ზეიმი', 'ლხინი'. ხოლო გადატანითი მნიშვნელობით იგი ნიშნავს: 'ლხინი', 'ზეიმი' — ბავშვის დაბადებასთან და წინადაცვეთასთან დაკავშირებით. აჭარულში, ასევე საკვლევი სიტყვის („ქორწილი“) ძირითადი მნიშვნელობაა არაბული წარმომავლობის სიტყვასთან **دُعا** (ალ-სუნნათ) კომპოზიციით მიღებული თურქ.-არაბული ჰიბრიდული კომპოზიტი: **sunnet-düğün** 'წინადაცვეთასთან დაკავშირებული ქორწილი', 'ლხინი'. ეს კომპოზიტი რომ უშუალოდ თურქულის გზით დამკვიდრდა აჭარულში, იქიდან ჩანს, რომ ასეთივე ფორმით იგი დადასტურებულია თურქულში². აჭარულ ლექსიკონში ეს სიტყვა ასეა განმარტებული: სუნნეთ-დუგუნ-ი — მუს. წვეულება, ნადიმი, წინადაცვეთასთან დაკავშირებით:

„სად მღერიან, სად უკრავენ?
ჩემს მეზობელს, გენაცაღე.

დიდი სუნნეთ-დუგუნი აქვს“ (მ. ვარშ; ნ. მარი იმერხ.; შდრ. საბათ. წინადაცვეთა სუნნათ). აღნიშნული სიტყვის სხვა დიალექტთა ლექსიკასთან შეჯერებით დადასტურდა, რომ იგი გავრცელებული ყოფილა აგრეთვე მესხურსა და იმერხეულში.

ელჩი-ი (—თ. elçi). თურქულ ენაში ამ სიტყვის ერთადერთი მნიშვნელობაა 'ელჩი' 'посол'; აჭარულში მოცემული სიტყვის სემანტიკა შეიცვალა და ჩვენს ლექსიკონში ასე აისახა: ელჩი-ი (—თ. elçi) — 'შუამავალი', 'მაჰანკალი', 'მაშვალი'.

¹ შ. ძიძი გური მესხურ-ჯავახური ტექსტები: ქართული დიალექტების ქრესტომათია ლექსიკონითურთ, თბ., 1956, გვ. 224.

² Д. А. Магазаник. Турецко-русский словарь, Москва, 1945. გვ. 159.

„ელჩი ვარ, ეზოში გამიგე ხალიჩა,

ელჩი ვარ ნაკურთხი ღეთისა და ზეცისა“ (ლ გელ).

აღსანიშნავია, რომ ამავე სიტყვისაგან ქართ. —ობა დერივატიული აფიქსით იწარმოება აბსტრაქტული სახელი: ელჩობა (ელჩობა — შუამავლობა, მაჰანკლობა, მაშვლობა: „ელჩობა დიდი საქმეა, არა გავს კევის ღეჰვასა“ — ნ. ს ა ხ.; მ ა რ ი იმერხ.; ულ. ჭან. ტექსტ.). ირკვევა, რომ საანალიზო სიტყვა სესხების გზით დამკვიდრებულია იმერხეულსა და ლაზურშიც.

თალაშ-ი (←თ. dalaš). თურქულში ნიშნავს: ‘ჩხუბი’, ‘შფოთი’, ‘კინკლაობა’. აჭარულში საკვლევი სიტყვის ძირითადი მნიშვნელობის დავიწროების, სემანტიკური გადაწვევის შედეგად მან ასეთი ცვლილება განიცადა: თალაშ-ი (←თ. dalaš) — ‘შრომა’, ‘გარჯა’, ‘ჯაფა’, ‘მცდელობა’, ‘ჩალიჩობა’, ‘შფოთი’, ‘მოუსვენრობა’.

„ახლანდა მოგიტანო,

ნუ გაქ თალაშო,

ლამე ქარი ქრის,

დილას — კალაში „(ნოლ. II); „ამ დღიებში ყანის თალაშ-ში ვარ და შენთეინ ველარ მევცლი“.

„ალი-ალამ შეუთვალა:

ნუ ჩადგები ჩემ თალაშში“ (აქ. ხ. პოეზ.).

აღსანიშნავია, რომ მოცემული სიტყვისაგან მიღებულია ზმნის პირიანი ფორმა: თალაშობ-ს (‘ჩალიჩობს’, ‘ვანინჩრობს’), რაც იმისი მომასწავებელია, რომ ამ სიტყვის ვალენტობა მსესხებელ ენაში საკმაოდ ხელშესახებია.

კოლაუზ-ი (←თ. kılavuz). თურქულ ენაში ეს სიტყვა პოლისემიურია: ‘გამძღოლი’, ‘გიდი’, ‘გზის მაჩვენებელი’, ‘ლოცმანი’, ‘მაჰანკალი’, ‘ბურღი’, ‘ქირურგი’, ‘ნემსი’. აჭარულ ლექსიკონში ეს სიტყვა ასეა ფიქსირებული: კოლაუზ-ი (←kılavuz (= „ჭაბუკი მოგზაურთა წინ მავალი, რათა მეკობრეთაგან უვნებლად გაატაროს“ (ს ა ბ ა); ე ტ ი კ ი — „გზის მცოდნე“ (ს ა ბ ა), ‘გზის მაჩვენებელი’, ‘მეგზური’, ‘გამძღოლი’ (ნ. ჩ უ ბ., მ ა რ ი ჭან. გრამ. ს რ დ. კოლაულუზი). ამგვარად, დასახელებული მნიშვნელობებისაგან აჭარულში ეს სიტყვა ერთადერთი მნიშვნელობით (‘მეგზური’) დამკვიდრდა. ირკვევა აგრეთვე, რომ საკვლევი სიტყვა ძირითადი მნიშვნელობით საერთო ქართული ენის ძირითად ლექსიკურ ფონდში ადრე, აჭარულზე ადრე შესულა (ს ა ბ ა, ნ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, რ ს დ).

სულულ-ი (←თ. soluk). თურქულ ენაში ეს სიტყვა ერთადერთი მნიშვნელობით იხმარება (‘სუნთქვა’), ოღონდ სხვადასხვა ფრაზეოლოგიასა და შესიტყვებაში მონაწილეობით კონტექსტუალურად

ახალი შინაარსობლივი ნიუანსით აღიჭურვება. საკვლევი სიტყვა აჭარულში ცალკე ლექსიკურ ერთეულად არ დამკვიდრებულა, მაგრამ ქართული სიტყვათწარმოების პრინციპების დაცვით მონაწილეობს წარმოქმნილ სახელსა თუ კომპოზიტში კომპონენტურ ელემენტად: ს უ ლ უ ხ ს ა რ ი ('სულწასული', 'მოუთმენელი', 'უნების-ყოფი'), რომლის სინონიმურ შესატყვისად გვხვდება „ს უ ლ ც უ ხ ც უ ხ ი“. „ე რ ც უ ლ უ ზ ე“ (ერთ + თ. soluk 'სუნთქვა' + ზე = 'ერთი წუთით', 'ერთ წუთას': „ე რ ც უ ლ უ ზ ე ჩვენთანაც შამუქციე, რა იქნება!“).

სურ-ი (←თ. sürü). თურქულ ენაში ეს სიტყვა ნიშნავს: 'ჯოგი', 'ფარა'; 'ბრბო'; 'გროვა'. აჭარულში საკვლევი სიტყვა პირველი მნიშვნელობით გადმოდის: სურ-ი (თ. sürü) 'ჯოგი', 'ფარა'; ც ხ ვ რ ი ს ს უ რ ი 'ცხვრის ფარა' (მდრ. მარი ჭან. გრამ, მაის: „ს უ რ ი შედის, ს უ რ ი გადის“). შედარება-შეპირისპირების მეთოდის გამოყენებით გამოირკვა, რომ საკვლევი სიტყვა გავრცელებულია იმ ენებსა და დიალექტებში (ჭანურში, მესხურში, იმერხეულში), რომელნიც მსგავსად აჭარულისა, ხანგრძლივად მოქცეული იყვნენ თურქული ენის გავლენის სფეროში.

ფესტილ-ი (←თ. pestil) თურქულ ენაში ეს სიტყვა ერთადერთი მნიშვნელობით ('ხილის თათარა') იხმარება. აჭარულში ამ სიტყვის დისტრიბუცია უფრო ფართოა: ფესტილ-ი: 1. მოდულებული ყურძნის ტყბილისა და ხორბლეულის წმინდა ფქვილისაგან გაკეთებული ფაფის გამომშრალი თხელი ფენა (ტყლაპივით); 2. ტყემლის ტყლაპი. ასევე, დადასტურებულია აჭარულ დიალექტ. ლექსიკაში თურქულიდან კალკირებული სიტყვა: გა ფ ე ს ტ ი ლ ე ბ ა (←თ. pestilini çukarmak 'სიკვდილამდე ცემა', 'მიბეგვა' — 1. 'ფესტილის გაყვანა'; 2. ბაღ. 'ცემა', 'ცემით გაბრტყელება', 'მიბეგვა': „თუ დეგეწიე, მე ვიცი და ჩემმა კაცობამ, რაფერ გა გა ფ ე ს ტ ი ლ ი, შენ ფიჯო!“

ყანჯულ-ი (←თ. kancık). თურქულ ენაში ეს სიტყვა მრავალმნიშვნელოვანია: 'მოღალატე', 'მუხანათი'; 'დედალი', 'ჭაკი'. აჭარულში ამ სიტყვის სემანტიკა გადახრილია და მსუბუქი ირონიის, გაჭირდვის ელფერით იგი ნიშნავს: 'უტიფარი', 'უსირცხვილო' (გოგო, გოგონა). საკვლევი სიტყვის ერთ-ერთი თურქული მნიშვნელობა ('დედალი', 'ჭაკი') ნასესხებ სიტყვაში ვლინდება მიმართვის ობიექტში: ყანჯულად სთვლიან, ჩვეულებრივ, ქალს, მიმართავენ გოგოს, გოგონას.

ჩაირ-ი (← თ. çayır). თურქულში ამ სიტყვას ორი მნიშვნელობა აქვს. იგი ნიშნავს: 1. 'მდელო', 'მინდორი'; 2. 'საძოვარი', 'სათიბი'. აჭარულში ეს სიტყვა გადმოვიდა 'სათიბი'-ს, 'საძოვარი'-ს მნიშვნელობით. აჭარული კილოს გავლენით იგი დამკვიდრდა გურულში, ოღონდ არა არსებითი სახელის სახით, არამედ სახელზმნის — საწყისის ფორმით — დ ა ჩ ა ი რ ე ბ ა: 'საქონლის საბალახოდ შერევა ჩაირში, სათიბში' (ქლ.).

ჩენგე (← თ. çenge). თურქულში ეს სიტყვა ნიშნავს: 'ყბა', 'ნიკაპი'. აჭარულში საკვლევი სიტყვა ძირითადად ინარჩუნებს თურქულ მნიშვნელობას: ჩანგე — 'ქვედა ყბა, — ჩანა'; „საწყალს დამბლა დასცემია, და ჩ ე ნ გ ე მონკრევია სულ“; „ჩემი ხელით უუკარ ჩ ე ნ გ ე“. საანალიზო სიტყვა სხვა სიტყვებთან შერწყმით ქმნის გადატანითი მნიშვნელობის მყარ ფრაზეოლოგიურ ერთეულებსა და დეტერმინანტულ კომპოზიტებს: ჩ ე ნ გ ე შ ი ე კ რ ა — 'ქამის მადა დაეკარგა'. „მაგ ბაღანას სულ შ ი ე კ რ ა ჩ ე ნ გ ე, ჰელბეთ რაცხა ავატყოფობა აქ შეპარებული“. ჩენგე დამდგარი // ჩენგეშეკრული 1. 'უმაღო', 'სუსნა'; 2. 'ენადაბმული', 'ენაბორძიკა'.

ჭაღილ-ი, ჰარღილ-ი (← თ. ağıl). თურქულ ენაში ეს სიტყვა შემდეგი მნიშვნელობის მატარებელია: 'ფარეხი', 'შემოკავებული ადგილი'. აჭარულშიც ძირითადად ამ მნიშვნელობითაა ცნობილი. ჰაღილ-ი // ჰარღილ-ი — საქონლის საზაფხულო სადგომი, ირგვლივ წნულის ან მესრის ღობით შემოზღუდული. იალღობის პერიოდში პირუტყვის დასამწყვდევი ადგილი, — ფარეხი: „თიბილ ტაროსეფში საქონელ გარეთ ვაჩერეფთ, ჰაღილში“; „ჰაღილი თაში ვიცი თ კიდვენ“.

როგორც ნ. გურგენიძე აღნიშნავს, „აჭარულ დიალექტში სიტყვა 'ჰაღილი' თურქ. ağıl (Mag., Ağ.), მახმუდ ქაშგარელთან ағыл¹, ორხონის წარწერებში агыл², ჩალატურის عیال (Буд.) = 'ფარეხი', "შემოკავებული ადგილი", 'ეზო'. იგივე მნიშვნელობითაა და 'ჰაღილი' ფორმით სიტყვა იხმარება ქართულის ჯავახურ დიალექტში" (ქლ. 350)³.

¹ С. Brockelman, Mitteltürkischer Wortschatz Mahmud Kāšrag's Divān luğāt Al—Turk, ლაიპციგი, 1928 (დამოწმ. ნ. გურგ. მიერ, იხ. ზისი დასახ. შრ., გვ. 306).

² С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, Москва-Ленинград, 1951, გვ. 355.

³ ნ. გურგენიძე, დასახ. შრ., გვ. 306.

11. 5. არაბული წარმოშობის სიტყვები

არაფა (← არაბ. **عُفْرَة** **ყარაფათ**). სალიტ. თურქულში ამ სიტყვამ ასეთი სახე მიიღო: „arafa“. საკვლევი სიტყვა არაბულში ნიშნავს: მთვარის წლის მე-12 თვის მეცხრე დღე, რასაც მლოცველები ატარებენ არაფას მთაზე. აჭარულში ამ სიტყვის სემანტიკა დავიწროვდა, კონკრეტული მნიშვნელობა მიიღო და ლექსიკონში ასე აისახა: არაფა — მშს. ბაირამის (ნ.) წინაღვე:

„არაფა დამე დაღამდა,
შეყავ ჯამეში თოფია“ (პ. უმიკ.).

ასე რომ სიტყვა არაფა-ს მსესხებელ ენაში — ახალ ენობრივ სისტემაში ახალი შინაარსობლივი ნიუანსი უჩნდება სადღესასწაულო საზეიმო ელფერით.

არზუჰალ-ი (← თ. arzuhal ← არაბ. **عرض حال** **ყარდ ჰალ**). როგორც თურქულ, ისე წყარო ენაში — არაბულში საკვლევ სიტყვას ერთი მნიშვნელობა აქვს: 'თხოვნა', 'განცხადება'. ამავე ცნებით დამკვიდრდა ეს სიტყვა თურქული ენის მეშვეობით აჭარულში: **არზუჰალ-ი/არზულალ-ი** (ქობ.) 'არზა', 'პეტიცია', 'განცხადება': „კნიაზო, შენ ერთი არზულალი უნდა დამიწერო!“ (ჭ. ლომთ.). ჭანურში ასეთივე მნიშვნელობით შევიდა საანალიზო სიტყვა, ოღონდ სიტყვის ფუძიდან არაბ. **ح** (h) ბგერის ამოვარდნით ასეთი სახე მიიღო: **არზულ-ი** (ს. ქ. ჭან. ტექსტ.).

აღდ-ი (← თ. akıt/kdı ← არაბ. **أعد** **ყაკდ**). არაბულში საკვლევი სიტყვა ნიშნავს: 'პირობის დადება', 'ხელშეკრულება'; წყარო ენაში — არაბულში საკვლევი სიტყვა იმავე ენის **ع** [ʕ] [ზავჯ] 'ქორწილი' სიტყვასთან კომპოზიციით გვაძლევს კონკრეტული მნიშვნელობის შესიტყვებას 'საქორწინო ხელშეკრულება'-ს ცნებით. არაბულიდან თურქულში ეს გამოთქმა შევიდა ჰიბრიდული შესიტყვების სახით: „akit kesmek“ (სიტყვა-სიტყვით: „akit-ის გაჭრა, გაკვეთა“). აჭარულში საანალიზო სიტყვის ძირითადი მნიშვნელობა კალკირებით გადავიდა: **აღდის გაჭრა//აღდის გაკვეთა** მინ. 'საქორწინო წერილობითი პირობის დადება, პირობის გაფორმება მაჰმადიანური წესით, შარიათის ცერემონიების დაცვით ქორწინება': „უწინ ჩვენში აღდს ხოჯა გაჭრიდა“; „ეთემ სულთანმა ახთი უყო“ (ნ. მარი, იმერს. ტექსტ.).

გეყურბანე (←თ. kurban←არაბ. قربان). ეს სიტყვა, რომელიც პირიანი ზმნის ფორმითაა აჭარულში დადასტურებული, მიღებულია არაბ. წარმოშობის სიტყვა قربان (ყურბან)-ისაგან; როგორც ძირითად, წყარო ენაში — არაბულში, ისე პირველ მსესხებელ ენაში — თურქულში ეს სიტყვა ნიშნავს: 'მსხვერპლი', 'სამსხვერპლო ცხოველი'. ძირითადად ასეთივე მნიშვნელობით დამკვიდრდა ეს სიტყვა აჭარულში: ყურბან-ი მშს. 1. 'მსხვერპლი' (დ. ჩ უ ბ.), "შესაწირავი ცხოველი".

„უფალო, რად მრისხავ ესოდენ,
რამდენჯერ მუდართ დაგიკალ ყურბანი“ (ლ. გელ.);

„საკირეთში მართლაც იცოდნენ წინათ ყურბანის დაკვლა“ (ფ. ხ ა ლ.). აჭარულში ამ სიტყვის („ყურბანი“) გავრცელების სფერო ფართოვდება, იგი ქმნის კონოტატური მნიშვნელობის მქონე ზმნურ ფორმას „გეყურბანე“; ასევე გვაძლევს სხვა სიტყვასთან (ბაირამ—თ. bayram—სპ. بایرام [ბაირამ]) თხზვის გზით ტერმინოლოგიური ნომინაციის შემკველ კომპოზიტს — ყურბან-ბაირამი. აჭარულშივე უჩნდება სიტყვა ყურბან-ს გადატანითი მნიშვნელობით დამატებითი სემა ვისიმე დამკვირვებაბიბარუების ელფერით (= 'მონა', 'მონა-მორჩილი', 'ჯაზანი', 'ხამი', 'აბუჩი').

ყურბან-იდან მიღებულ ზმნურ ფორმას „გეყურბანე“ (სიტყვა-სიტყვით: „მსხვერპლად დაგედე“) ახალ ენობრივ კოლექტივში — აჭარულში უჩნდება ახალი შინაარსობრივი ნიუანსი, არაბულ-თურქული ენებისათვის უცნობი, ახალი სემა: 'გენაცვალე'; 'გეთაყვა', 'შენი ჭირიმე', 'შენ შემოგვევლე'.

„ავდექი და თაში წაველ,
თან წავიღე კალათიო;
ჩემო ბიჭო, გეყურბანე,
არ გამოდგე ღალათიო!“ (მოამბე, 1901, № 5);

„ყველას უღვაშებში გეყურბან-გენაცვალებით“ (ა. წ უ ლ.).

დეიხარჯი-ს (←არაბ. حرج -დან). საკვლევი სიტყვა, რომელიც აჭარულში პირიანი ზმნის ფორმით გვხვდება, მიღებულია არაბ. حرج [ხარჯ]-ისაგან. ხარჯი, როგორც წყარო ენაში, ისე მსესხებელ ენობრივ კოლექტივებში, თურქულსა (harç) და აჭარულში ძირითად მნიშვნელობას ('გასავალი') უცვლელად წარმოგვიდგენს. მაგრამ აჭარულში საანალიზო სიტყვა ძირითადი მნიშვნე-

ლობის ('დაიხარჯება') გარდა გადატანითი მნიშვნელობით ახალი შინაარსობლივი ნიუანსით „აღიჭურვება“. ევფემიზმის ელფერით ახალ განსაკუთრებულ სემას იძენს და აჭარულ ლექსიკაში ასეთი დამატებითი შინაარსით წარმოგვიდგება: 'მოკვდება', 'გარდაიცვლება'. „ვარი, თუ ვინმე თქვენთაგანი თავის დღით დეიხარჯვის“ (ა. წულ.);

„სამშობლოსათვის დავიხარჯები,
ერთი მკვდელი დიდ გამარჯვების“ (მ. ვარშ.).

(მდრ. ვაჟას მც. ლექსიკონში დაიხარჯება; ძვ. ქართ. „განვიდა ამა სოფლით“).

ზიარეთ-ი (←თ. ziyaret←არაბ. زيارت). არაბულში ამ სიტყვის زيارت [ზიჰარათ]-ის მნიშვნელობაა: 'მონახულება', 'მომლოცველობა წმინდა ადგილებისა'. თურქულში ეს სიტყვა უფრო ფართო მნიშვნელობით გადადის: 1. 'მონახულება', 'ვიზიტი'; 2. მშს. 'მონახულება', 'მომლოცველობა წმინდანის სათნომყოფელის საფლავისა'.

დაახლოებით ასეთი მნიშვნელობითაა შემოსული ეს სიტყვა აჭარულში: **ზიარეთ-ი** — წმინდა ადგილი, სადაც ყოველწლიურად მიდიოდნენ მორწმუნე მუსლიმანები და დღეობას იხდიდნენ, ლოცულობდნენ სხვადასხვა სენით შეპყრობილნი და უშვილოები ღმერთს ევედრებოდნენ განკურნებას, შვილის გაჩენას. „ოსმან-ეფენდი გეგიძე, აღზრდილია ზიარეთში“ (ა. ზებ.); (მდრ. მარი იმერხ. „ზიარეთში წავალთ, იქ მუმს ავანთებთ“; მაის. ზიარათი).

თახშირ-ი (←თ. taşhîr ←არაბ. تحشير) როგორც თურქულში, ისე წყარო ენაში, საკვლევ სიტყვას შემდეგი მნიშვნელობები უკავშირდება: 1. 'ათ ნაწილად გაყოფა'; 2. 'მეათედის (გადასახადის) აკრეფა'; 3. 'განაყოფიერება'. არაბული წარმომავლობის სიტყვა **تحشير** [თახშირ] აჭარულში თურქულის გზით შემოვიდა **თახშირი-ის** ფორმით, რომელსაც დასახელებულ მნიშვნელობათაგან გადმოყვა მეორე მნიშვნელობა: **თახშირ-ი** აჭარაში თურქეთის ბატონობის დროინდელი გადასახადის ერთ-ერთი სახეობა, საკომლო გადასახადი — შემოსავლის ერთი მეათედის ოდენობით.

„მოგშორდებათ რუსუმატი,
თახშირი და თუნდ აშარი“ (მ. ვარშ.);

„რაც ოსმალოს დროს თახშირი იყო, იმაზე მეტი არ გადახდება“ (თ. სახ.).

თესპე (←თ. *tespih*←არაბ. *تسبيح*) პირველ წყარო ენაში — არაბულში საკვლევი სიტყვა ასეთი მნიშვნელობებითაა ცნობილი: 1. 'კრიალოსანი — ზონარი 99 მძივით — ალაჰის ეპითეტების კვალობაზე'; 2. 'ლოცვა, კრიალოსნის დამარცვლით'. თურქულში ეს სიტყვა გადავიდა *tespih*-ის ('კრიალოსანი') ფორმით. ასეთივე მნიშვნელობა გადაჰყვა აღნიშნულ სიტყვას თურქულიდან აჭარულში. თესპე — კრიალოსანი — ზონარზე ასხმული 33 ან 99 მძივისაგან (ქარვის, გიშრისა და მისთ.) შედგება.

„და დემხო დედა ფოსტზე,
ლოცულობს და ჰკოცნის თესპეს“ (მ. ვარშ.).

აჭარულში ამ სიტყვისათვის დამახასიათებელია დისტრიბუციის გარკვეული სიხშირე — იგი სხვა სიტყვებთან შეერთებით გვევლინება ამა თუ იმ ტერმინის სიზუსტის ნომინაციად. თესპეს — მძივი — ჩალამძივი; იკეთებს კვერცხის ფორმის წვერილ მარცვლებს, რომელსაც იყენებენ კრიალოსნისა და მძივის მარცვლებად; თესპალობია-ჟ — ერთგვარი ჯიშის ლობიო, მარცვლები კრიალოსნის მძივს წააგავს.

მაშაღლაჰ (←თ. *maşallah* ← არაბ. *ما شاء الله* მაშა ალ-ლაჰ). არაბულ ენაში ეს გამოთქმა ნიშნავს: 'როგორც ალაჰი ისურვებს, რასაც ალაჰი განიზრახავს, მოისურვებს'. თურქულში აღნიშნული გამოთქმის ძირითადი მნიშვნელობა უცვლელად გადადის, ოღონდ უფრო ვიწრო და კონკრეტული მნიშვნელობა ემატება გარკვეული სიტუაციის ჩვენებით. ასეთივე გააზრება აქვს საკვლევ სიტყვას აჭარულშიც: მაშაღლაჰ შორისდ. თვალი არ ეცეს, „ჯვარი სწერია“, „ყოჩაღ! ეშა! ბარაქაღ!“

„ბახშიშები მიართვა და

„მაშაღლაჰ“

და ორი ტყვე

ჩაიბარა სატანამ“ (მ. ვარშ.; ნ. ჩუბ.).

ეგვე სიტყვა აჭარულში გვხვდება საქონლის (ძროხის) სახელად, შერქმეული იმ მიზნით, რომ „თვალი არ ეცეს“, „თვალს არ წაქრას“.

რიზყ-ი/რიზღ-ი (←თ. *rizk*←არაბ. *رزق* [რიზკ] (Bar.). საკვლევი სიტყვა რ ი ზ ყ ი (←არაბ. *رزق*) პირველ წყარო ენაში — არაბულში ნიშნავს: 'სარჩო', 'საზრდო', 'პროვიანტი'. ძირითადად ამ მნიშვნელობით გადადის საანალიზო სიტყვა არაბულიდან თურქულში: 1. 'არსებობის საშუალება', 'საზრდო', „პური არსობისა“,

‘სურსათი’; 2. ‘ხორაგი’, ‘სურსათ-სანოვაგე’, ‘სარგო’ (Mag., Radl., Š. Sani).

აჭარულში ამ სიტყვას ძირითადად გადმოყვა ის მნიშვნელობანი, რაც არაბულ-თურქულში ჰქონდა, ოღონდ მას ახალი შინაარსობლივი ნიუანსი უჩნდება რელიგიურ-სარწმუნოებრივი ამალღებულ ელფერთ. ახალ ენობრივ კოლექტივში საანალიზო სიტყვის („რიზი“) მადომინირებელ სემად წარმოგვიდგება არა ‘საკვები’, ‘ხორაგი’, ‘საზრდო’, არამედ ‘სარგო’, ‘წილი’, ‘წილხვდომილი’, რასაც ღმერთი არგუნებს ყოველ ცოცხალ არსებას, თავის გაჩენილ ყოველ მომავლავს, აღმიანს. ჩვენს ლექსიკონში „რიზი“ ასეა ფიქსირებული: რიზი-ი ‘სარგო’, ‘წილი’, ‘წილხვდომილი’, ‘ღვთით მონიჭებული საზრდო’, ‘საკვები’, ‘ხორაგი’: „შენც პაწაი გაანძრე ხელი, ღმერთი ნუქთათ კი არ მოქცემს რიზის“. ახალი შინაარსობლივი ნიუანსი, რომელიც ჩაქსოვილია აჭარულ ნასესხებ სიტყვაში, კარგად ჩანს ასევე ნ. გურგენიძის მიერ ამ სიტყვაზე დამოწმებულ საილუსტრაციო მასალაშიც: „ჩემი რიზლი (დაყოფა ჩვენია შ. ნ.) მაა იყო და რიზა მომისპევი?“ (დიოკნისი); „შენაც თუ შეეცდები, შენი რიზი შენ განახავსო“ (ბ. ფ. 140)); „— რამდენია ჩემი რიზლიო“ — შეეკითხა ფეჟღამბერს“ (ბ. ფ. 140)¹.

იმოწმებს რა მ. ანდრონიკაშვილის მოსაზრებას, რიზითან დაკავშირებით წერს: „მ. ანდრონიკაშვილი აღნიშნავს, რომ სიტყვას პართული წარმოშობა აქვს (rōñik), საშუალო სპარსულში იგი იღებს rozik ფორმას, ახალ სპარსულში კი გვაქვს روزه — rōzi² ქართულში დამკვიდრებულია სიტყვა ‘როჭიკი’ — ‘ულუფა’, ‘ჯამაგირი’, ‘საზრდო’, ‘სჯულიერი ნიჭი მთავრობისაგან’ (ნ. ჩუბ.). მ. ანდრონიკაშვილს მოჰყავს A. Sidoligi-ის აზრი იმის შესახებ, რომ არაბებმა სამი თანხმოვანი روزه ძირეულად მიიჩნიეს და სიტყვა აწარმოეს روزه-ის ტიპის მიხედვით“³.

როგორც ნ. გურგენიძე ვარაუდობს, სიტყვის აჭარულში არსებული ფორმა თურქულის გზითაა შემოსული. ამაზე უნდა მიუთითებდეს ის ფაქტიც, რომ აჭარულში გვხვდება არა მხოლოდ ‘რიზლი’/‘რიზი’, არამედ მისი მრავლობითი რიცხვის ფორმა ‘ერზაციც’.

1 დასახ. შრ., გვ. 307.

2 მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან. თბ., 1966, გვ. 367.

3 ნ. გურგენიძე, დასახ. შრ., გვ. 307.

სალიტერატურო თურქ. erzak (← არაბ. ارزاق) წარმოადგენს رزق-ის მრავლობითი რიცხვის ფორმას — 'პროდუქტები', 'პროვიანტი', 'სანოვაგე' (Mar., Bar., Š. Šāmī). აჭარულში 'რიზყი' და 'ერზაყი' რიცხვის მიხედვით ერთმანეთისაგან გარჩეული არ არის.

მართალია, აჭარულში ცალკე აღებულ მოცემულ ფორმათა რიცხობრივი გარჩევა არ ჩანს, მაგრამ მათ შორის („რიზყი“, „ერზაყი“) კონტექსტუალურად ერთგვარ შინაარსობლივ განსხვავებასთან ერთად იგრძნობა რიცხობრივი განსხვავებულობაც, რაც თვალნათლივ ჩანს აჭარ. ლექსიკონიდან: რიზყი — 'სარგო', 'წილი', 'წილხვდომილი'. ერზაყი — 'სურსათი', 'სანოვაგე', 'ხორაგი', „პაჟოკი“ (← რუს. паё) — ულუფად დასაწილებელი, ჩვეულებრივ, ჯარისკაცთათვის. ამრიგად, აჭარულში საანალიზო სიტყვათა შორის განსხვავებულ შინაარსობლივ ნიუანსთან ერთად მოცემულია მრავლობითობის სემაც, რაც იქიდან ჩანს, რომ 'ულუფა', 'პაჟოკი', 'სარგო' ერთს კი არ ერგება, მ რ ა ვ ა ლ ზ ე ნაწილდება, მრავალთაგან თითოეულს ეძლევა.

ფუხარა (← თ. fukara ← არაბ. فخره ქუჟარა). არაბულში, ისე როგორც მსესხებელ ენაში — თურქულში ამ სიტყვას უკავშირდება 'ღარიბი'-ს, 'ღატაკი'-ს ცნება. ასეთივე მნიშვნელობა გამოყვა საკვლევ სიტყვას თურქულიდან აჭარულში: ფუხარა — 'ღარიბი', 'ღატაკი':

„დავას ფუხარა მოკლეს,
თლათ ქვეყანა გარეზილდა“ (პ. უ მ ი ა.);

„ძველებიდან მაქ გაგონილი: ფუხარამ თუ ქათამი ჭამა, უნდა მიხდე: ან თვითანაა ავათ, ან — ქათამი“; ნუ სცემთ ფუხარას, აქ მეფყვანეთ ჩემთან“ (მ ა რ ი, იმერხ. ტექსტები). საანალიზო სიტყვა დადასტურებულია ყველა იმ ენა-დიალექტში (ჭანურში, მესხურში, იმერხელში), რომელნიც ხანგრძლივად მოქცეული იყვნენ თურქული ენის გავლენის სფეროში. აღსანიშნავია, რომ დასახელებულ მსესხებელ ენა-დიალექტებში „ფუხარა“ გააზრებულია მხოლოდითი რიცხვის ფორმად, მაშინ, როცა წყარო ენაში — არაბულში აღნიშნული სიტყვა فخره ('ქუჟარა') წარმოადგენს მრავლობით რიცხვს فخره ('ჭაკირ')-ისა, 'ღარიბი', 'ღატაკი', 'გაჭირვებული'.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ საკვლევი სიტყვის დისტრიბუცია აჭარულში საგრძნობლად ფართოვდება. მონაწილეობს ბევრ შესი-

ტყვებასა და გამოთქმაში და ახალი შინაარსობლივი ნიუანსის გაჩენით იძენს ახალ განსაკუთრებულ სემას: „ჭკვის ფუხარა“ ('ჭკუით ლატაკი', 'ჭკუათხელი'; 'ბრიყვი', 'გონჯი'); სი-ე დერივაციული აფიქსით მიღებულია აბსტრაქტული სახელი „სიფუხრე“ ('სიღარიბე', 'სიღატაკე'); ზმნის პირიანი, უღლებადი ფორმები: „დაფუხრდა“ ('გალარიბდა', 'გალატაკდა'); უპირო ფორმები: საწყისი „დაფუხრება“ ('გალარიბება', 'გალატაკება'), მიმღობა — „დაფუხრებული“ ('გალარიბებული', 'გალატაკებული'), „ფუხრული“ ('ღარიბული': „ეს ქოსაა ოზდაათ წელწათ ამ ფალანცხა, ფუხრულ სახლში მცხოვრობდა მეგემ“). ასევე, დადასტურებულია ტერმინოლოგიური სიზუსტის ნომინაციის გამომხატველი შესიტყვება „ფუხრულაჲ ქებაბი / = ნამცხვარია ერთგვარი, ქაბაბივით — ნიგოზსა და ნიორს დანაყავენ, ცოტა მარილს ურთავენ და გათქვეფილ კვერცხში ასვრიან, ჩააჭრიან მაკიდოსა და პრასას და შეწვავენ კეცხე/. გასაბჭოებდიდან ოციან წლებში აჭარაში გამოდიოდა საოლქო გაზეთი, სახელწოდებით „ფუხარა“.

ხირხა (← თ. *hurka* ← არაბ. *حرق* 'ხირკათ'). საკვლევი სიტყვა არაბულში (საიდანაც მომდინარეობს იგი) ნიშნავს: 1. 'ჩვარი', 'ნაფლეთი'; 2. 'ქსოვილი', 'მატერია'. პირველ მსესხებელ ენობრივ სისტემაში — თურქულში საანალიზო სიტყვამ რამდენადმე კონკრეტული მნიშვნელობა მიიღო, სემანტიკურად დავიწროვდა არაბულისეული მეორე მნიშვნელობა ('ქსოვილი', 'მატერია') და ახალი მადომინირებელი სემა გაიჩინა: *hurka* — 'მოკლე ზედა სამოსი (დაბამბული), — ლაბადა'; 'დავრიშის ლაბადა'; *hurkai şerif* ('შერიფის [მაჰმადის სატიტულო ეპითეტია] ლაბადა'), 'მაჰმადის ლაბადა' (წმინდანის ალაპის მოციქულის რელიქვია). აჭარულში სიტყვას ახალი შინაარსობლივი ნიუანსი გაუჩნდა. იგი დიალ. ლექსიკონში ასეა ფიქსირებული: **ხირხა** — ახალუნის მსგავსი, წელში გამოყვანილი ზედა სამოსი ქალისა. შეიძლება მოკლეც იყოს, ქათიბივით, ჩვეულებრივ, ფერადი ხავერდისაგან იკერავენ: „ქალებს ზევიდან აცვიათ ქათიბის მსგავსი ხირხა ჩითისა, დაბამბული ან უბამბო, სეზონის მიხედვით“ (თ. ს ა ხ.; შდრ. ს ა ბ ა თ. ბიალონ ხირლა).

11. 6. სპარსული წარმოშობის სიტყვები

აბდეს-ი (← თ. *aptes* — სპ. *آبدهس* [აბდასთ]). პირველ წყარო ენაში — სპარსულში, სადაც ეს სიტყვა მიღებულია ორი მარ-

ტივისაგან (بآ [აბ] 'წყალი' + تاء [დასთ] 'ხელი'), ნიშნავს: 'ბანა', 'დაბანა' (ცენკერი, მილერი). თურქულში ამ სიტყვის მნიშვნელობამ კონკრეტული სახე მიიღო და გამოხატა ტერმინოლოგიური ნომინაცია, შეიძინა ახალი კონოტატური ნიშანი სარწმუნოებრივ-რელიგიური ელფერით. საკვლევი სიტყვა თურქულში ნიშნავს: მუს. 'ლოცვის წინ რიტუალურად განბანა', „განწმენდა“. ძირითადად ასეთი შინაარსით შეითვისა ეს სიტყვა აჭარულმა: აზდეს-ი: აზდესის აღებამუს. 'ლოცვის წინ რიტუალურად ხელ-ფეხისა და თავ-პირის დაბანა', „განწმენდა“. „ჯამის[ს]კარში ერთი შედრევანი იყო, მლოცავი ვინც იყო, აზდესის[ს] იქ ეიღებდა“. სპარსულში ამავე სიტყვისაგან هان [ხანე] საწარმოქმნო ბოლოსართის დართვით მიღებულია هان-تاء, آ [აბდასთხანე] 'საპირფარეშო'. ასეთივე მნიშვნელობით შეითვისა ეს სიტყვა თურქულმა სპარსულისაგან (aptesane 'საპირფარეშო'). აჭარულში კი თურქულიდან მომდინარე ამ სიტყვას რამდენადმე ახალი შინაარსობლივი ნიუანსი უჩნდება: აზდესხანა — 'პირსაბანი', 'აივანი', 'აზდესის ასაღები ადგილი': „ქვედა კედრიდან სახლს კაი მოზ[რ]დილი აზდესხანა ქონდა მიშენებული“.

თურქულიდან კალკირებით გადმოვიდა ასევე საანალიზო სიტყვით წარმოქმნილი იდიომატური გამოთქმა (aptes vermek) „აზდესის აღებინება“ (= 'თითის მოკაკეინება ვისიმე გამტყუნებულად, დამარცხებულად ჩათვლის ნიშნად') და ცალკე გამოთქმა აზდესის მოშლა („წაბილწვა“, რასაც უნდა მოყვეს ხელმეორედ „აზდესის აღება“ ხელახლა „განწმენდისათვის“).

ბეიხუდი (—თ. beyhude—სპ. بیهوده [ბინოდ]). სპარსულში ამ სიტყვას უკავშირდება შემდეგი მნიშვნელობები: 'ტყუილუბრალო', 'ტყუილუბრალოდ', 'ამაო', 'ამაოდ', 'განუხჯელად'; 'მოუფიქრებელი', 'გონდაკარგული'. არსებითად ეს მნიშვნელობანი გადმოყვა იმავე წარმოშობის სიტყვას სპარსულიდან თურქულში. აჭარულმა კი (სადაც ეს სიტყვა დამკვიდრდა თურქულის მეშვეობით), სპარსული წარმოშობის აღნიშნული სიტყვა შეითვისა ძირითადად ერთი მნიშვნელობით („უძლურის სემა“), ისიც რამდენადმე სემანტიკური გადახრით — 'უძლური'-ს, 'დავრდომილი'-ს შინაარსობლივი ნიუანსით: ბეიხუდი — 'უძლური', 'უმწეო'; 'მოხუცი', 'დავრდომილი': „ცოტა შენეც გააქანე ხელი, ხომ ხედავ, მამაშენი რაფერაა მიფხავსებული, ბეიხუდს აღ[რ]წვერი აღარ გამოდის ხელიდან“. აღ-

სანიშნავია, რომ ამ სიტყვას, რომელიც ძირითადად იმავე მნიშვნელობით დამოწმებულია თ. რაზიკაშვილისა და ბაჩანას თხზულებათა ლექსიკაში, საოცრად განუცდია ფონეტიკური ცვლილება და ასეთი სახე მიუღია: ბერხუნდ-ი 'მოხუცი', 'უმწეო': „ბერხუნდი კაც-დედაკაცი, ეყარა იქ და ჰჩიოდა“¹. ჩანს, ქართ. ბერი-სა (ბერხუნდი ხომ სემანტიკურად 'მოხუც'-ს 'ბერ'-ს უკავშირდება) და ქართულსავე 'ხუნდი'-ს გრამატიკულ-სემანტიკური ანალოგიით სპარსული წარმოშობის ბერიხუნდი (دولاب). ბერხუნდ-ად გაუზარებიათ.

დოლაბ-ი (←თ. dolap←სპ. **دولاب** [დოლაბ]). სპარსულში ეს სიტყვა პოლისემანტურია (=1. 'კარადა', 'ბუფეტი'; 2. 'ჰიდრაველიკური ბორბალი'; 3. ბაღ. 'სპეკულაცია'); ეგვიპტე ფორმა (სხვა წარმოშობის სიტყვა) წყარო ენაში სულ სხვა მნიშვნელობის შემცველიცაა: "შაქრის ავადმყოფობა, — დიაბეტი". აჭარულში თურქულიდან შეთვისებული საანალიზო სიტყვის მნიშვნელობანი რამდენადმე მცირდება, ხოლო თურქულიდან მიღებული მნიშვნელობა ('ბორბალი') — ფართოვდება. საკვლევი სიტყვის ლინგვისტური ანალიზის შედეგად ნ. გურგენიძე ასკვნის: „სალიტ. თურქ. dolap (←სპ. **دولاب**) = 'კარადა', 'კედლის კარადა'; 'ჰიდრაველიკური ბორბალი' წყლის ასაწევად და ბაღების მოსარწყავად (Mag., Цв., Š. Šāmī). სიტყვის ბოლო მნიშვნელობასთანაა დაკავშირებული გურული და იმერული დიალექტების დოლაბი (= 'დიდი, კარგად მოწყობილი წისქვილი' Д. Бакр. 169; ს. ჟღ. 1. ლექსიკ.). ნ. იაგლოს მიხედვით სიტყვა **دولاب** (= 'ხაფანგი', 'ინტრიგა', 'ეშმაკობა', 'მოხერხება'; 'ფარდული', 'კარუსელი') სპარსულიდან არაბულშიც არის გადასული². ლ. ბუდაგოვი სიტყვას შემდეგ ნაწილად შლის: **دولاب** = **دولاب** 'დოლაბი' + **دولاب** 'წყალი'. სიტყვა დამკვიდრებულია ქართულშიც: 'დოლაბი' 1. „ბანიანი სახლის სათვალე, სანათური, საიდანაც სინათლე ჩადის და კვამლი ამოდის“; 2. „ქვიტიკირის კედელში დატანებული ქვეშაგების შესანახი უკარო განჯინა (ქეგლ. III, 1207).

¹ ივ. ქეშიკაშვილი, თედო რაზიკაშვილისა და ბაჩანას თხზულებათა ლექსიკა, 1969, თბ., გვ. 42.

² Н. Д. Ягелло. Полный персидско—арабско—русский словарь, гл. 671 (დამოწმებული ნ. გურგენიძის მიერ, იხ. მისი დასახ. შრ. 309, № მე-40 სქოლიო)~

როგორც ვხედავთ, აჭარულში სიტყვის მეორე მნიშვნელობა ('ბორბალი') სალიტერატურო თურქულის მნიშვნელობასთან შედარებით გაფართოებულია. აქ იგი აღნიშნავს არა მხოლოდ ჰიდრაულიკურ ბორბალს, არამედ ყოველგვარ ბორბალს ('საქსოვი', 'დასახვევი' და ა. შ.)¹.

ნათქვამს უნდა დამატოს ისიც, რომ აჭარულში ამ სიტყვის დისტრიბუცია საკმაოდ ფართოვდება. საკვლევი სიტყვა სხვა სიტყვებთან ('ფეშტემალი', 'ხერხი') შეერთებით ქმნის საზღვრითს კომპოზიტებს: დო ლ ა ბ ა ა ფ ე შ ტ ე მ ა ლ ი ('უჯრულა, დაჭადრაკებული, კუბოკრულად ნაქსოვი თავშალი': „ბიბილაჩემს ერთი დო ლ ა ბ ა ა ფ ე შ ტ ე მ ა ლ ი ქონდა, შვით წელწად ისე იხმარა, რომ ფერი არ უქცევია“), დო ლ ა ბ ა ა ხ ე რ ხ ი ('სისო-ხერხი „გაბმული მშვილდიანი ხერხი“ ვ. ბ ე რ.).

ქოშე (←თ. kışe ←სპ. **كش** [კუშე]). სპარსულში (წყარო ენაში) ეს სიტყვა პოლისემანტურია: 1. 'კუთხე', 'კუნჭული'; 2. 'გეომეტ. კუთხე'; 3. 'გადაკრული სიტყვა', — ნართაული'; 4. მუსიკ. 'ფიორიტურა, კრიმანჭული'; 5. სპორტ. 'კუთხური დარტყმა'. თურქულ ენაში ამ სიტყვის სემური შემადგენლობა საგრძნობლად მცირდება. სპარსულიდან სესხების პროცესში საკვლევ სიტყვას ახალ ენობრივ სისტემაში — თურქულში არსებითად ერთი ძირითადი მნიშვნელობა — მადომინირებელი სემა ('კუთხე') გადაყვა, მაგრამ იმავე წარმოშობის სიტყვის ძირითადი მნიშვნელობიდან ამ სიტყვას გაუჩნდა მეორეული მნიშვნელობა. 'განმარტოებული, მყუდრო ადგილი'-სა. თურქულისავე ენაში საანალიზო სიტყვამ სხვა სიტყვასთან შეერთებით წარმოქმნა ახალი მნიშვნელობის შესიტყვება-გამოთქმა „kışeye çekilme“ (= 'ამ ქვეყნიდან განდგომა, — 'განდევლობა').

თურქულიდან შეთვისებულ „ქოშე“ სიტყვას აჭარულში კიდევ უფრო ეზღუდება დისტრიბუციის სიხშირე, თუმცა ზოგიერთ შესიტყვებასა და კომპოზიტურ მოდელში მონაწილეობით იძენს ახალ კონოტატურ მნიშვნელობას; აჭარულ ლექსიკაში ქოშე ასეა ფიქსირებული: 'კუთხე', 'კუნჭული', 'კუთხე ორ კედელს შორის':

¹ ნ. გურგენიძე, დასახ. შრ., გვ. 309.

„ბათუმიდან წამუელი,
წამეგვანე ცხენია;
ჩვენი სიძე ქოშეში დგას,
ნამეტარი რცხვენია“;

„ბატონის წყალობა მქონდა, ოთხი ქოშე ოდის ძველი“ (შდრ. ს ა ბ ა თ. კუთხე [გუშა], ქდ. ჯავახ. ქოშა). აჭარულშივე დადასტურებულია თურქულიდან კალკირებული კომპოზიტი „ქოშე-ქვა“ (კედლის კუთხეების შემკვრელი მომსხო, კარგად გათლილი გრძელი ქვა, სახლის კედლის ქოშეებსა და საჩენ მხარეს იხმარება, რომ კედელი აიყვანონ“); ქოშე-ბუჯალი (←სპ. ქოშე+თ. bucak ‘კუთხე’) — სახლის მიდამო, გარემო, შემოგარენი, არემარე, ოთხ-ქოშელაჲ (←ოთხ+თ. kışeli +ქართ. ა) — ‘ოთხკუთხა’, ‘ოთხკუთხიანი’.

როგორც ცნობილია, ესა თუ ის ენობრივი კოლექტივი უცხოური ენიდან ძალდატანებითი სესხებისას ითვისებს არა მარტო უცხო ენის სტრუქტურულ მოდელებს, ახალი ლექსიკური მნიშვნელობის შემცველ სიტყვებსა და გამოთქმებს, არამედ ახალ ცნებებსაც ადამიანთა საზოგადოებრივი თუ საყოფაცხოვრებო სფეროთა სხვადასხვა დარგიდან.

დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ აჭარულმა თურქულისაგან ძირითადად შეიძინა მუსლიმურ-რელიგიური კულტის სიტყვა-ტერმინები, რომელიც თვით თურქულ ენაში დამკვიდრდა არაბული ენიდან. ეს ბუნებრივია — მუსლიმურ-სარწმუნოებრივი დოგმები, ყურანი, შარიათი და, საერთოდ, ისლამური ცნებები ზომ არაბულ სამყაროში აღმოცენდა, არაბულ ენაზე დაიწერა!

აჭარაშიც ისლამური სარწმუნოების გავრცელებასთან ერთად თურქულმა ენამ პირველ რიგში თავს მოახვია:

ა. ისლამურ-რელიგიურ ცნებათა ლექსიკა: ეზანი (არაბ. ان [აზან] ‘ლოცვის გამოცხადება’: „ეზანს იკითხავს, არ ილოცავს“ გამოცანა — მამალი), თერავი (არაბ. تراوي [თარავეჰ] ‘რემეზანის საჯარო ლოცვა, რომელიც სრულდებოდა მეჩეთში მეხუთე, უკანასკნელი ლოცვის შემდეგ’), მეველუდი (არაბ. مواد [მავლუდ] ‘რელიგიური დღესასწაული მაჰმადის დაბადების დღის აღსანიშნავად’), ფითრე (არაბ. فطره [ჭიტრათ]) ‘ფულადი გამოსაღები, შეწირულება — მორწმუნეთაგან გაღებული, ბაირამის დღესასწაულთან დაკავშირებით’) და სხვა.

ბ. სამოხელეო და სოციალური დიფერენციაციის აღმნიშვნელი სიტყვა-ტერმინები: ბეგი

(თ. bey 'ბატონი', 'თავადი'), მუხტარი (არაბ. مختار [მუხტარ] 'სოფლის მამასახლისი'), მუთესერარიფი (არაბ. متصرف [მუთესარარიფ] 'ოლქის უფროსი'), მუფთი (مفتى [მუფთი] 'შალა-ლი თანამდებობის პირი — აჭარაში თურქთა ბატონობის დროს'), ჩავში (თ. çavuş 'დაბალი ჩინის პოლიციელი, — ჩაფარი') და სხვ.

გ. ნათესაური ურთიერთობის აღმნიშვნელი სიტყვები, რომელნიც გაცილებით უფრო მყარად დამკვიდრდნენ ლექსიკის სხვა სფეროსთან შედარებით: ბიბი-აჟ//ბიბილაჟ (თ. bibi 'მამიდა'), ტაიაჟ (თ. dayi 'დედის ძმა, — დედით ბიძა'), ბალდიზი (თ. baldız 'ცოლისდა'), ემიიაჟ (არაბ. عمه [ემე] 'მამის ძმა', 'მამით ბიძა') და სხვა.

დ. ტანსაცმელ-სამკაულის აღმნიშვნელი სიტყვა-ტერმინები: ბილეზუგი (თ. bilezik 'სამაჯური'), ჩერჩეფი (სპ. چارشف [ჩარშაქ] 'მუსლიმანი ქალების წამოსახამი' — სახის დასაფარავად, — ჩადრი, პირბადე'), ყედიფე (თ. — არაბ. kadife 'ხავერდის ტანსაცმელი'), ბინიში (თ. binış 'ანაფორა') და სხვ.

ე. საკმელ-სასმელის ტერმინები: ჟულურთი (თ. yoğurt 'მაწონი'), ყათმერი (katmerli 'ფენოვანი ქადა'), ჩორბა (თ. çorba 'წვენი', '„სუპი“'), რახი (არაბ. عرق [ყარაკ] 'მაგარი, ალკოჰოლიანი სასმელი, — არაყი, სპირტი'), ყაჟმალი (თ. kaymak 'ყველჩატანებული ნაღები'), სუჯუდი (თ. sucuk 'ძეხვი, კუპატი') და სხვა.

12. 7. ნასესხობათა სინონიმური შესატყვისები

ნასესხებ სიტყვათა საგრძნობი რაოდენობა, რომელიც აღნიშნავს საზოგადოებრივსა თუ საყოფაცხოვრებო მოვლენებს, შრომასა, საქმიანობასა თუ საგნებს, გვევლინება მშობლიური ქართული სიტყვების (resp. ქართ. დიალექტიზმების) სინონიმებად. საკვლევ მეტყველებაში — აჭარულში არაიშვიათად ვხვდებით შემთხვევებს, როცა ადგილობრივი მკვიდრის მეტყველებაში წარმოდგენილია თურქიზმებიც (თურქულ-არაბულ-სპარსული წარმოშობის სიტყვებიც) და დიალექტური ან ლიტერატურული ფორმებიც ერთი და იგივე ცნების გამოსახატავად:

ნასესხები („გამშობლიურები“ თუ
ქართ. მოდელის სიტყვები)

აჭარული (ან ლიტ. ქართ.) სინონიმური შესატყვისები

აზული (ა. azik)
ბარდალი (თ. bardak)
იბნა (არაბ. ابن [იბნ])
ლულე (სპ. اوله [ლულე])
მამრაფა (არაბ. مشرفه მამრაბათ)
მულაიმი (არაბ. ملا [მულა'იმ])
ააზლოლი (თ. yazl k)
ააბანი (სპ. بيان ააბან)
აეთიმი (არაბ. عتي [ათიმი])
რენგი (სპ. رنگ [რანგ])
საბრი (არაბ. صبر საბრ)
სედრი (არაბ. صدر [სადრ])
სერშია (სპ. سرمايه [სარმშაე])
სილაპი (არაბ. سلاخ [სილაპ])
დადოსტება (—სპ. دوست [დუსტ])
დაფხურება (—არბ. فقرا [ფუკარა])
დემუთი (ბერძნ. δειμασιος)
ეჯღეპარი (სპ. ازدرها [ეჯღჳჳ])
ვარიოზი (ბერძნ. varicosa)
ზანათი (არაბ. ضئاضئ [ჳინჳყათ])
ზეშილი (არაბ. زئيل [ზენბნლ])
თაბიეთი (არაბ. طئمة [ტაბნყათ])
თოფალი (თ. topal)
სინორი (ბერძნ. σئور)
ტაბანჩა (თ. tabanča)
ტამაჳქარი (თ.—სპ. tamahkār)
ურუბა (იტალ.-ფრანგ. la robe)

საგძალი
დოქი
ფიჯი, უზრდელი
კიბაა („ჩიბუხი“)
ქურუჳკა (крыжка)
რზილი (თუთენი)
ბალკონი
გარეული (მხეცი)
ობოლი
ფერი
მოთმენა, გაძლება
სეჳი
თავნი
იარალი
დამოყვრება
გალარიბება, გალატაკება
თუთუნის დესტე
გვილუშაპი
რკინის ურო
ხელობა, საქმე
კალანჩხა, კალათა
ხასიათი, ჳნე
კოჳლი, კოჳლაბუხა
სამძღვარი
დამბაჩა
ჩოღგორანი ('ხარბი')
ტანსამოსი

12. 8. უცხოურ ნასესხებ სიტყვათაგან დადასტურდა ისეთებიც, რომელთა სინონიმური შესატყვისები, ასევე, უცხოური წარმომავლობისაა და რომელიც შეთვისებულია ერთი და იმავე ან სხვადასხვა უცხოური ენობრივი სამყაროდან. ამასთან ერთად შეინიშნება, რომ სინონიმური რიგის ზოგიერთ სიტყვას „გამშობლიურების“ შედეგად ნაკლებად ამჩნევია უცხოურობის ელფერი. ასეთ სინონიმურ წყვილებში შეიძლება დავასახელოთ:

ზემბილი (სპ. زنبيل [ზენბილ]) და ინთა (უცხოური წარმოშობისა) — 'კალათა', 'კალანჩხა'.

ბილეგი (თ. bilegi) და მასათი (არაბ. مشد [მიშ-ჰაზ] — 'სალესი'.

თუჯჯარი (არაბ. تجار [თუჯჯარ]) და ბეზირგანი (სპ. بازارگان [ბაზარგან]) — 'ვაჭარი', 'დიდვაჭარი'.

ალეთი (არაბ. آلت [ალათ]) და ჰაჯეთი (არაბ. حاجه [ჰაჯათ]) — 'ინსტრუმენტი', 'აჯათი'.

12. 9. ნასესხობათა ლექსიკიდან ბევრი ადვილად განიღვენა ნეოლოგიზმით, მაგრამ ბევრიც „გამშობლიურდა“, აქარულის საკუთრებად იქცა და მათი ახლით შეცვლა ჯერჯერობით არ მომხდარა, ასეთებია: დესტანი, დვადი, დირსეგი, ბურმა, ბაქლავა, დოშამა, ბიში, ბარუთი, ბეთმეზი, ფიშეკი, ვაიზი, ზიარეთი, ზირაბაჯი, თესპე, ერიშტე, ჩინგანა, მამხოში, ნუსხა, სელავათი, ფალაყა, ფერვაზი, ფეჰრიზი, ქელფეთი, ქერესტე, ყირსერდალი, ჰასუთა და სხვა.

12. 10. თხზული სახელები

აქარულში დამოწმებული რთული სიტყვები შეიძლება დაიყოს ოთხ ჯგუფად.

1. კომპოზიტები, რომელთა ერთ-ერთ წევრად უცხოური წარმოშობის (თურქულ-არაბულ-სპარსული) სიტყვა გამოდის (ე. წ. ჰიბრიდული კომპოზიტები):

შირიგზა (←სპ. میری [მირი] + გზა) — 'სახელმწიფო, სამხედრო გზა'.

ტურაყილიფა (←ტურა + არაბ. فاعل [დილაქ]) — 'ტყავის ჩანთა — დამბაჩისა': „ტურაყილიფაჲ ეკიდოს, ერქოს წელში მისი ყამა“ (აჭ. ხ. პ.).

ენაფლთეჟი (←ენა + თ. peltek) — 'ენამოჩლექილი', 'ენაბრგვნილი': მაგის დასაციინც გავხდი ხომ, მაგ ენაფლთეჟის“.

ჩაქი-დანა (←თ. çaki + დანა) — 'ჯიბით სატარებელი პატარა დანა, — ჯაყვა'.

ჩენგეშეკრული (←აჭ. ჩენგე [‘ჩანა’] ← თ. çene + შეკრული)
— ბაღ. ‘უმადო’, ‘სუსნა’.

2. კომპოზიტები, რომელთა შემადგენელი ნაწილებიც და მოდელიც მთლიანად ნასესხებია — თხზულში შემავალი სიტყვები შეიძლება ერთი რომელიმე უცხო ენიდან მომდინარეობდეს ან სხვადასხვა უცხო ენობრივი წარმოშობისა იყოს:

სირატ-ქოფრი (←არაბ. سراط [სირატ] + არაბ. كبرى [ქუბრი]).
— გაღ. ‘ბეწვის ხიდი’.

სუნნეთ—დუგუნი (←არაბ. سنة [ალ-სუნნათ] + თ. düğün
‘ქორწილი’)—‘ქორწილი წინადაცვენასთან დაკავშირებით’:

„სად მღერიან, სად უკრავენ?

ჩემს მეზობელს, გენაცვალე,

დიდი სუნნეთ-დუგუნი აქვს“ (მ. ვარშ).

ჩარ-ქოშე (←სპ. چار [(ჩარ)]+სპ. گوشه [გუშე]) ‘კუთხე’, ‘კიდე’
— ‘კარმიდამო’.

ზიანჭარი (←სპ. زيان [ზიან] + სპ. چار [ქარ] ‘საქმე’)—‘მაგენ’,
‘ცელქი’ ‘ონავარი’.

სინორ-ტაში (←ბერძნ. σινωρις ‘საზღვარი’ + თ. दाş ‘ქვა’) —
— ‘საზღვრის, მიჯნის ქვა’, ‘ნიშანი’.

თურა-ააზი (←სპ. تورا [თურა] ‘სულთანის მონოგრამა’, ‘ღერბი’ + თ. yazı ‘წარწერა’)—‘თამაშობა ვერცხლისა თუ სპილენძის ფულით, — „არიოლი და რეშკა“.

3. სინონიმური კომპოზიტები, რომელთა კომპონენტები ნასესხებებია ერთი და იმავე ან სხვადასხვა უცხო ენიდან:

ჯინსი-ჯიბილღეთი (←არაბ. جنس [ჯინს] ‘ჯიში’+არაბ. جيب [ჯიბილათ] ‘თვისება’. ‘თანდაყოლილი ნიშანი, ხასიათი’)—‘ჯიში’, ‘ჯილაგი’.

ქენერ-ქოშე (←სპ. کنار [ქენარ] ‘კუთხე’, ‘კიდე’ + სპ. گوشه [გუშე] ‘ყურე’, ‘კიდე’)—‘მიდამო’, ‘კარმიდამო’.

დუნია-მემლეჭეთი (←არაბ. دنيا [დუნია] ‘ქვეყანა’ + არაბ. ملكة [მამლაქათ])—‘ქვეყანა’, ‘სამშობლო’: „ხმლით, სატევრით, თოფით ერთი მეომარი მეორეს ებრძვის, კალმით მეომარი კი მთელ დუნია—მემლეჭეთს“ (ა. წულ).

4. გაორკეცებული ფუძეები, რომელთა მეორე წევრი „მ“ თანხმოვნით იწყება, ანდა შეიცავს პირველისაგან განსხვავებულ ხმოვნებს:

ალაჲ-მალაჲ (თ. alay-malay) — 'სულ', 'მთლად', 'სავსებით':
„ბაღვი უმფროს-უნცროს სულ არ ცნობილობს, ალაჲ-მალაჲ შეფერებული, გადაყვანილია“.

ქითაბ-მითაბი (არაბ. كتاب ميثاب [ქითაბ-მითაბ]) — ქითაბი 'წიგნი', 'წიგნები'.

„ქითაბ-მითაბი ქაარს არ იქს,

ქურქი წაბურეთ თავზედა“ (აჭ. ხ. პოეზ.).

ბახშიშ-მახშიში (სპ. بخشیش [ბახშეშ] + მახშიში) — 'საჩუქარი', 'ძღვენი'.

დასასრულ აღსანიშნავია თურქულის გზით შემოსული არაბული გამოთქმები:

ვოლლაჰი, ბილლაჰი (← არაბ. الله الله [ვალლაჰი, ბილლაჰი]) — 'ეფიცავ ალაჰს' — ფიცის ფორმულა: 'ალაჰმა იცოდეს, დაე ალაჰი იყოს მოწმე ჩემი სიმართლისა, — ღმერთმანი'.

მაშალლა (← არაბ. الله الله [მაშა-ლა-ლაჰ]) 'რასაც ალაჰი მოინდომებს, როგორც ალაჰი მოისურვებს' — 'თვალი არ ეცეს', 'ჩვეარი სწერია', 'ყოჩაღ! ბარაქალა! აფერუმ!'.

„ბახშიშები მიართვა და

მაშალლაც

და ორი ტყვე

ჩაიბარა სატანამ“ (მ. ვარშ.).

12. 11. სმსხების გზები

ქართველოლოგიის, კერძოდ, ქართული დიალექტოლოგიის, განვითარების დღევანდელ ეტაპზე ნასესხებ სიტყვათა პრაფორმის დადგენა არაა დაკავშირებული დიდ სიძნელებთან. ამასვე ვერ ვიტყვით სმსხების გზების შესახებ. ამ მხრივ ჯერჯერობით მრავალი რამ გასარკვევი და დასაზუსტებელია. საქმე განსაკუთრებით რთულდება აჭარული დიალექტის ლექსიკის შესწავლისას. აჭარულში გვხვდება მრავალი არაბული და სპარსული წარმოშობის სიტყვა, რომელთა მეტი წილი თურქულშიც დასტურდება. ამასთანავე ისიც უნდა ითქვას, რომ არაბული წარმოშობის სიტყვათა ნაწილი ქართულმა სპარსულიდან შეითვისა. აჭარულში ზემოაღნიშნული ერთეულების გზების დასადგენად აუცილებელია როგორც ენობრივ, ისევე ისტორიულ, ეთნოგრაფიულ და სხვა მონაცემთა გათვალისწინება. ამის ცდა ჩვენ მოცემული გვაქვს „ლექსიკონში“. აქ განვი-

ხილავთ რამდენსაჲ ტიპიურ შემთხვევას. ვეხებით ისეთ სახე-
ცვლილ ფორმებსაც, რომელთა პირველადი ფორმისაგან დაშორება
არ აიხსნება აჭარულის ნიადაგზე.

ავიღოთ სიტყვა ლ ე გ ლ ე გ ი. იგი სპარსული წარმოშობის
სიტყვაა (كك [ლაგლაგ] 'ლაკლაკი'), რომელიც საერთო ქარ-
თულში ლ ა კ ლ ა კ ი-ს ფორმით დამკვიდრდა, ხოლო აჭარულში
თურქული გაფორმებით ამ სიტყვამ ლ ე გ ლ ე გ ი-ს სახე მიიღო.
ისმის კითხვა, თურქების გაბატონებამდე იყო თუ არა ეს სიტყვა სა-
ერთო ქართულთან ერთად აჭარულში? კითხვაზე პასუხის დადები-
თად გაცემის საფუძველს გვაძლევს ტობონიმიკური სახელი ლ ა კ
ლ ა კ ე თ ი (სოფლის სახელია ზემოაჭარაში). ასე რომ, ამ ფაქტით
კარგად ჩანს, თუ როგორ დაიჭირა ნასესხებმა ფორმამ მსესხებელი
ენის ლექსიკურ ფონდში მშობლიური სიტყვის ადგილი და როგორ
შემოგვინახა იმავე ცნების გამომხატველი სიტყვა ტობონიმიკურმა
ნომენკლატურამ.

ღ ე ვ ლ ე თ ი (←არაბული قَوْل [დავლათ]) — 'სახელმწიფო',
'სამეფო'. როგორც ცნობილია, არაბული ფათჰა ქართულში „ანად“

გადმოიღის (შდრ. قَوْل 'ლუკმა' كَلِمَة 'ბადალი'). დ ა ვ
ლ ა თ სიტყვის პირველ მარცვალში მოსალოდნელი იყო აგრეთვე
„ო“ ხმოვანიც რამდენადაც საქმე გვაქვს „აუ“ დიფთონგთან (შდრ.
قَوْل მოლა). მრავალ ქართულ დიალექტში სწორედ დ ო ვ ლ ა თ
ფორმა გვაქვს. „ა“ ხმოვნიანი ვარიანტი დადგენილი აქვს ავ. შ ა ნ ი-
ძ ე ს დ ა ვ ლ ა სიტყვაში, ასევე, კომპოზიტში ა ვ ლ - დ ი დ ე ბ ა
(„დავლათი სალიტ. ქართულსა და კილოებში“. მოხსენება ქართული
ენის კათედრათა მეოთხე სამეცნ. მეთოდურ სესიაზე, თბილისი,
1957 წ.). ექვს გარეშეა, რომ აჭარულში ღ ე ვ ლ ე თ ი თურქული-
დანაა შემოსული: არაბული ფათჰა თურქულში ჩვეულებრივ „ე“—ს
გვაძლევს.

ფ უ ხ ა რ ა (←არაბ. فخر [ფუჰარა] 'ღარიბი', 'დატაკი').
ამ სიტყვას აჭარულში თურქულის კვალობაზე მხოლოდობითის გაგება
აქვს, მაშინ როდესაც არაბული فخر მრავლობითის ფორმას
წარმოადგენს (მხ. فخر მრ فخر) ამრიგად, აქაც უნდა ვივა-
რაუდოთ, თურქულის „შუამავლობა“. ამ მოსაზრების სასარგებ-
ლოდ შეტყველებს ც-ს „ხ“ ბგერით გადმოცემა (ც-ს ქართულში
„კ“ ან „ყ“ უპირისპირდება. შდრ. قَوْل ლუკმა, قَوْل 'ყუა-
თი' და სხვა).

იგივე ითქმის უ ს ტ ა სიტყვაზე, რომელიც წარმოშობით
სპარსულია (استا). იგი აჭარულში ისევეა გაფორმებული, რო-

გორც თურქულში. სხვა ქართულ დიალექტებში კი უშუალო სესხების შედეგად ოსტატ ფორმა გვხვდება.

ქვემოთ ჩამოვთვლით ნაწილს იმ სიტყვებისა, რომლებიც აჭარულში თურქულის მეშვეობით არიან შემოსული.

არაბული	სპარსული	აჭარული	საერთო ქართული
ბადალ	—	ბედელი	ბადალი
—	ღარმან	ღერმანი	ღარმანი
ღაქთარ	—	ღეფთერი	ღაქთარი
ღოსათ	—	ღოსტი	ღოსტი
—	ღურბინ	ღვირბლი	ღურბინდი
—	ზანბაზ	ზემბილი	ზამბილი
ისთაქიჯი	—	სიეთე	სიეთა
ისთიქა	—	იმტაჰი	იმტა
კიბლა	—	ყიბლენამე	ყიბლანი
კინტარ	—	ყანთარი	ყანთარი
კისმათ	—	ყისმეთი	ყისმათი
ქუვეათ	—	ყუვეეთი	ყუათი
ქუმარბაზ	—	ყუმარბაზი	ყომარბაზი
ლაბაღე	—	ლიბაღა	ლაბაღა
მალაქია	—	მელიქი	მალაქია
—	მალჰამ	მეღჰეჰი	მალაჰო
მაღდან	—	მეიღანი	მაღდანი
—	მაღხუმ	მაიხოში	მარახოში
მინნთ	—	მინნეთი	მუნათი
მუსჰაქ	—	მუსხაფი	მუსაფი
ნაქმ	—	ნახიში	ნახჰი
—	ოსთაღ	უსტა	ოსტატი
—	საბოქ	სუბუქი	მსუბუქი
ტირარ	—	ფიჯალი	ფირალი
—	ფილოვი	ფილაფი	ფლაფი
ქათთან	—	ქეთენი	ქათანი
ქაქირ	—	ქაფირი	ქაფარი
—	ქისე	ქესა	ქისა
ქულქათ	—	ქულფეთ	ქულფათი
—	ქუმუქ	კომჰი	კომჰი
ლაბლაბ	—	ლილაბი	ლაბაბი
შარბაზი	—	შერბეთი	შარბათი
შარბათი	—	შერიცეთი	შარიათი
—	ჩანე	ჩენგე	ჩანა
—	ჩარე	ჩარე	ჩარა
—	ჩირაღ	ჩირაღი	ჩირაღი
ჯავჰარ	—	ჯევჰერი	ჯავარი
ჯალაღ	—	ჯელათი	ჯალათი
ჯამჰათ	—	ჯემჰეთი	ჯამათი
ჯარარჯი	—	ჯეროჰი	ჯარა
—	ჰავღ	ჰავუზი	ავუზი
ჰალკათ	—	ჰალღა	ალღა
ჰაქ	—	ჰახი	ახი
ჰაჯათ	—	ჰაჯეთი	აჯათი

12. 12. აჭარულის ლექსიკაში გარდა არაბულიდან და სპარსულიდან მომდინარე სიტყვებისა, გამოიყოფა ფრანგული, იტალიური და ბერძნული წარმოშობის ელემენტები, რომელთა უმრავლესობა თურქულის გზითაა შემოსული. მათ ატყვიათ როგორც თურქულის, ასევე, აჭარულის ფონეტიკურ თავისებურებათა კვალი.

როგორც ლიტერატურიდანაა ცნობილი, თურქეთის მრეწველობისა და ვაჭრობის განვითარებაში განსაკუთრებული როლი ითამაშა იტალიამ, კერძოდ გენუამ და ვენეციამ. სწორედ იტალიელებისაგან შეითვისეს თურქებმა სამრეწველო, სავაჭრო-საფინანსო ტერმინოლოგია. საზღვაო-სანაოსნო საქმე თურქებმა ისწავლეს იტალიელებისა და ბერძნებისაგან, რაც სპეციალურ ტერმინოლოგიაშიც აისახა.

მე-19 საუკუნის დამდეგს თურქეთში იწყება ფრანგული ლექსიკის შემოჭრა: ფრანგული სიტყვების დიდმა ნაწილმა განდევნა ადრე ხმარებული არაბული და სპარსული ტერმინები. ძირითადად ეს არის სამხედრო, პოლიტიკური, დიპლომატიური, ტექნიკის, მეცნიერულ-ლიტერატურული ტერმინები. ფრანგულის გავლენა არ შესუსტებულა მე-20 საუკუნეშიც, კერძოდ მის პირველ ნახევარში, როდესაც თურქულ ლიტერატურაში ზია გოქ ალფისა და მეჰმედ ემინის სახით მოხდა ნაციონალიზმის მძლავრი ამოფრქვევა. სწორედ ამ გავლენამ მისცა საშუალება პროფ. დმიტრიევს შეენიშნა, რომ „დღესაც ფრანგული მეორე ძირითადი ენაა თურქეთში“¹.

12. 13ა. ფრანგული წარმოშობის ნასესხობათაგან შეიძლება დავასახელოთ:

ბ ე ლ ჩ ი კ ა (belgique): ბ ე ლ ჩ ი კ ა ა თ ო ფ ი 'მოკლელულიანი შაშხანა თოფი'.

ვ ა რ ე ლ ა ა (baril) — 'თიხის ან ხის მოგრძო ჭურჭელი... სადღვებელი'.

¹ Н. К. Дмитриев, Турецкий язык, 1960, გვ. 12, (დამოწმებული გ. ანთელავას მიერ: „სალიტერატურო თურქულის რეფორმადელი ლექსიკის შესახებ“ მაცნე, 1968, 1, გვ. 229-230).

თენთენიაჲ (dantelle) — 'სახეებიანი ბადურა ქსოვილი, — მაქმახი, არშია'.

ლასტიკი (elastique) — 'რეზინი, რეზინიანი ქსოვილი'; 'რეზინის კალოში'; 'რეზინის წამოსასხამი'.

მიტრიალოზი (mitrailleuse) — 1. 'ტყვიამფრქვევი'; 2. 'ზალბი'.

ფოთინი (bottine) — 'მაღალ ქუსლიანი ფეხსაცმელი'.

ყაზიადი (ფრანგ. gaz + თ. yağ) — 'ნავთი'.

ჯენდერმე (gendarme) — 'ჯანდარმი'... და სხვა.

12. 13ბ. იტალიური წარმოშობის სიტყვები

ალაფრანგა (alla franca) — 'ახალი', 'ახალმოდური', 'ახალი სტილი', 'ევროპული'.

ანთიკა (antique) — 1. 'კოხტა, მოხდენილი, ლამაზი'; 'აკურატული (ადამიანი)'; 2. 'ძვირფასი, შესანიშნავი, იშვიათი (ტანსაცმელი, სამკაული, ნივთი)'.

ისკელე (scala) — 1. 'სახელდახელოდ დადგმული დაზგა — სამშენებლო ხე-ტყის სახერხი მოწყობილობისათვის ან მშენებლობაზე მომუშავეთათვის ზედ დასადგომად, — ხარაჩო'; 2. 'ნავმისადგომი'.

კარჯოლა (თ. - იტალ. karyola) — 'საწოლი, ტახტი'.

კაფტანი (capitano) — 'კაპიტანი'.

ფელუკა (feluca) — 'მომცრო ნავი'.

ფიანკო (piango) — 'ნივთების ან ფულის კოლექტიური გათამაშება'.

ფიშტო (pistola) — 'დამბაჩა'.

ფორჩა (თ. + იტალ. furca) — 1. 'ჯაგრისი'; 2. '„ცხენის საწმენდელი“ (საბა), — გაბრა'

ფურთუნა (fortuna) — 'ქარიშხალი', 'ქარბუქი', 'ქარაშოტი'; 2. 'ღელვა, — ფრთონა'... და სხვა.

12. 13გ. ბერძნული წარმოშობის ნასესხობანი

ანდარია ἀγγαρία — 'ბეგარა'.

ბარუთი πυριτις — 'თოფის წამალი'; 'ღენთი'.

გ ა ს ი რ ა ვ ე ბ ა (←ბერძ. *σειρα* -დან) — 'რიგზე დაწყობა', 'დალაგება', 'გამწყობება'.

ღ ა დ ე მ ე თ ვ ა (←ბერძ. (*δέματιον*) — 'დასტად შეკვრა', 'დემეთებად (ნ) დაკეთება თამბაქოს გამხმარი ფოთლებისა'.

ვ ა რ ი ო ზ ი (*ψαριον*) — 'რკინის დიდი ურო'.

თ ე მ ე ლ ი (*θυμαλιον*) — 'სახლის, შენობის ფუნდამენტი, საძირკველი, ფუძე'.

კ ო რ ი ზ ა (*χορις*) — 'ბალლინჯო'.

ლ ი მ ა ნ ი (*λιμνον*) — 1. 'ფონი'; 2. 'ნავმისადგომი'.

ლ ო დ ო ს ი (*λοιδος*) — 'თბილი, მოღრუბლული ამინდი, რომელიც აწყარებს თოვლის დნობას'.

მ უ ზ ლ ა დ ი ს ი (თ. *muhladiz* — არაბ. *مسطش* ბერძ. *μαγνητης*) — ანდამატი, მაგნიტი.

ს ი ნ ო რ ი (*σινωρον*) — 'საზღვარი, მიჯნა'.

ს ი რ ა (*σειρα*) — 'რიგი', 'ჯერი', 'რეისი'.

ფ ა ფ ა ზ ი *παπας* — 'სასულიერო პირი, მღვდელი' (არამუს-ლიმთა).

ფ ე დ ე ვ რ ა (*πειραρον*) — 'ყვარი'.

ფ ი დ ე (*πειρα*) — 'საჯზე (ნ) სახელდახელოდ გამომცხვარი მჭადი (თხელი, ლავაშვით)'.

ქ ე რ ე მ ე თ ი (*περαμεις*) — 'კრამიტი'.

ქ ი ა ფ ი, ქ ი რ ფ ი თ ი (*πειραφει*) — 'ასანთი'.

ქ ი ლ ი ს ა (*πελαγισα*) — 'ეკლესია'.

ქ ი რ ე ზ ა ა (ბერძ. (*περασις*) 'ბალი' + თ. *αυ* 'თვე') — 'ივნისი'.

პ ა ვ ლ ი (*πυλον*) — 1. 'ბაკი'; 2. 'მუთვალი' (ნ)... და სხვა.

ნ ა ნ ე ს ო ბ ა თ ა წ ო გ ი ა რ თ ი მ ო რ ფ ო ლ ო გ ი უ რ ი თ ა ვ ი ნ ე ბ უ რ ე ბ ა

12. 14. ყურადღებას იქცევს აღმოსავლური (უმთავრესად თურქული) წარმოშობის სახელებისაგან ზმნური ფორმების წარმოება. ამ შემთხვევაში გამოყენებულია -ებ, -ავ, და -ობ თემის ნიშნები. მათ აქარულში ისეთივე ფუნქციები აქვთ, რაც სხვა ქართულ დიალექტებში და სალიტერატურო ენაში (მდრ. აჭარ. დაამინეთ-ებ-ს სალიტ. დაამუნათ-ებ-ს; ჩინგნ-ობ-ს 'ანც-ობ-ს'; დაჩირფ-ავ-ს 'დალარ-ავ-ს').

ა) -ებ ნიშნის ნასახელარი ზმნები

და-ა-ტომრულ-ებ-ს — ტომრულებად ('მორებად') დაქრის, დახერხავს, დამორავს: „დასახევ ხიებს ჯერემ დავატომრულ-ებ-ს“. ამ ზმნის ძირი ტომრულ-ი ('მორი') მიღებულია თურქული tomruk-საგან. ამავე ძირისაგან აჭარულში საწყის ფორმად გვხვდება „დატომრულება“ ('ტომრულებად დაქრა, დამორვა').

და-ა-მინნეთ-ებ-ს — 'დააყვედრის, დაამადლის, — დაამუნათებს': „კაც[ს] რომ პატივს ეცემი, ცხვირიდან კი არ უნდა ანქრევიო, და-ა-მინნეთ-ს“. აღნიშნული ზმნის ძირი მინნეთ ('მუნათი') მიღებულია თურქულის გზით არაბ. مِنْنَت [მინნათ]-ისაგან. ამავე ძირისაგან მიღებულია საწყისი ფორმა „და-მინნეთ-ება“ ('დამუნათება').

და-არხატაშ-დ-ებ-ა (—და-უ-არხატაშ-დ-ებ-ა) — 'დაუამხანაგდება', 'დაუმეგობრდება'. ქართული სტრუქტურული მოდელის მოცემულ ზმნას ფუძედ გამოყენებული აქვს თურქ. წარმოშობის სახელადი ნაწილი arkadaş ('მეგობარი'). ამავე ფუძისაგან ქართ. აფიქსებით წარმოქმნილია საწყისი და-არხატაშ-ება ('დამეგობრება') და მიმღობა და-არხატაშ-ებ-ულ-ი.

ბ) -ობ თემის ნიშნით ნაწარმოები ზმნები

ჯუმბუშობ-ს ('ლხინობს', 'ერთობა', 'ლალობს'). აჭ. ზმნის ძირი თურქ. ენიდან მომდინარე ჯუმბუშობა (cümüş), რომელიც სპარსული წარმოშობის სიტყვაა: جنیش [ჯონბეშ]. ამავე ძირისაგან აჭარულში გვაქვს აბსტრაქტულ სახელთა სადერივაციო აფიქსით (ობა) — ჯუმბუშობა: „შუანთობაზე ხანჯელ ერთ კვირას გარძელებდა გევეზობა, ჯუმბუშობა“.

თალაშ-ობ-ს ('ირჯება', 'ზრუნავს', 'ჩალიჩობს'). აჭ. ზმნის ძირად გვხვდება უცხოური წარმომავლობის (თ. talaş — ცენკერი; არაბ. تلاش ; [თალაშ] — ბარანოვი თალაში ('ჯაფა', 'გარჯა', 'ჩალიჩობა', 'შფოთი')):

„ახლანდა (= 'ახლა უნდა') მოგიტანო,

ნუ გაქ თალაში;

ლამე ქარი ქრის,

— დილას კალაში“;

„ალი-ადამ შეუთვალა,

— ნუ ჩადგები ჩემ თალაში“ (აჭ. ხ. პოეზ.).

გ) -ავ თემის ნიშნით ნაწარმოები ზმნები

და-ჩირფ-ავ-ს ('დალარავს'): „ჯერეთ ქუთუგებს და ვ ჩ ი რ- ფ ა ვ თ, მემრენ კი ჩირფის სისტორ დაეხერხავთ“. მოცემული ზმნის სახელად ფუძედ თურქული წარმოშობის ჩ ი რ ფ (çirp)-ია გამოყენებული. აპარულ დიალ. ლექსიკაში, ასევე, ცალკე ჩ ი რ- ფ ი-ც გვხვდება იმავე მნიშვნელობით ('ლარი'), როგორც ეს წყარო ენაში, თურქულშია დადასტურებული (Mar., Ağ). აპარულშივე დასტურდება მოცემული ფუძისაგან ნაწარმოები საწყისი „და- ჩირფ-ვ-ა“ ('დალარვა') და მიმეობა „და-ჩირფ-ულ-ი“ ('დალარულ-ი'): „და ჩ ი რ ფ უ ლ ტომრულებს ('მორებს') დახერხვის წინ ისკელეზე შამოვლებთ“.

და-დემეთ-ავ-ს დემეთებად ('დასტებად') დაალაგებს, დააწყობს (თამბაქოს ხმელ ფოთლებს): „თუთუნი[ს] ქვერს ჯერ და ვ დ ე მ ე- თ ა ვ თ, მემრენ დაებასხავთ და ჰავანზე დაეშკრით“. საანალიზო ზმნის ფუძედ თურქული ენიდან მომდინარე ბერძნული წარმოშობის ჰავანის [დემატოს]-ია გამოყენებული. თურქულმა მოცემული სიტყვა ბერძნულისაგან ჰავანის -ის ('შეკრულა', 'კონა', 'ასხმულა') ფორმით შეითვისა. ამავე ფუძისაგან წარმოქმნილია და-დემეთ- ვ-ა ('შეკვრა', 'დაბრესვა — თამბაქოს ხმელი ფოთლებისა').

აპარულში ანალოგიური მაგალითები უხვად მოიპოვება. ჩვენ წარმოვადგენთ სათანადო ფორმათა მცირე სიას.

ქართული მოდელები	თურქული ფუძე-ძირები
მე-ი-სეფილ-ებ-ს ('მოისაწყლებს').	თ. sefil—არაბ. سفيل [საფილ] ('მდაბალი', 'ფლიდი')
გა-ა-თექმილ-ებ-ს, გა-თექმილ-ება გა-თექმილ-ებ-ულ-ი ('გაამთლიანებს', 'გამთლიანება', 'გამთლიანებული')	თ. tekmil—არაბ. تكميل [თაქმილ] ('სრული', 'მთლიანი').
ჰესაბ-ობ-ს, ჰესაბ-ობ-ა, გა-ჰესაბ-ებ-ულ-ი ('ანგარიშობს', 'ანგარიშობა', გაანგარიშებული').	თ. hesap—არაბ. حساب [ჰისაბ] ('ანგარიში', 'აღრიცხვა')
ჰევეს-ობ-ს, ჰევეს-ობა ჰევეს-იან-ი ('ისწრაფვის', 'სწრაფვა', 'ისწრაფება', 'მონდოვებული').	თ. haves—არაბ. هوس [ჰავას] ('სურვილი', 'წადილი').
და-ა-მლინ-ებ-ს, და-მლინ-ება და-მლინებ-ულ-ი ('ახკავებს', 'დახკავება', 'დახკავებული').	თ. yig'in [ილინ] ('გროვა', 'ხვავი').
ლენჩიბრ-ობ-ს, ლენჩიბრ-ობა (მიწათმოქმედობს, მიწათმოქმედება)	თ. rençper—სპ. رنچپر [რანჯპარ] ('მიწათმოქმედი').

ქიბრ-ობ-ს, ქიბრ-ობა, სი-ქიბრ-ე.
(‘ამაყობს’, ‘ამაყობა’, ‘სიამაყე’)

თემლ-ობ-ს, თემლ-ობა
(‘ზარმაცობს’, ‘სიზარმაცე’)
თოფ-ლ-ობ-ს, თოფლ-ობა
(‘კოჭლობს’, ‘კოჭლობა’)
გა-ა-პასი-ო-ებ-ს, გა-პასი-ო-ება გა-პასი-ო-
ებ-ული (‘ამოქნის ტყავს’, ‘ამოქნა ტყავი-
სა’, ‘ამოქნილი ტყავი’).

თ. kibar— არაბ. كبر [ქიბარ]
(‘კეთილშობილი’).

თ. tembel—სპ. تنبل [თმბელ]
(‘ზარმაცი’).

თ. topal [თოფალ]
(‘კოჭლი’)

თ. hasili [პასილ] (‘გაჟმენდა’, ‘ამ-
ოქნა,—ტყავისა’).

განხილულ ფორმებთან ერთ სიბრტყეზე არ მოთავსდებიან ქვემოთაღნიშნული ნასესხობანი, რომლებიც თვით თურქულში ნაწარმოები ფორმებია, ხშირია აქ უცხოური დერევატები პროფესიის ანდა უარყოფის აღმნიშვნელი სუფიქსებით.

ფურუნჯი (←თ. pürün ‘ფურნე’+cu [‘ქართ. მე-ე-ს შესატყვი-სი’]) — ‘მეფურნე’.

ფითნაჯი (←არაბ. فيتن [ფითნა] ‘ქორიკანა’, ‘მაბეზლარა’+თ. cu) ‘წამსისიანებელი’, ‘წამქეზებელი’.

უღურსუზ-ი (←თ. uğur ‘ბედი’, ‘ილბალი’+თ. suz) — ‘ბედ-უკუღმართი’, ‘ავბედიით’.

გოზლულ-ი (←თ. göz ‘თვალი’+lük [←lik] ‘არს. სახელთა საწ. აფიქსი’) — ‘სათვალე’.

გვხვდება სპ. ს ა წ ა რ მ ო ქ მ ნ ო ა ფ ი ქ ს ი თ ა ხ [ხანე]-
თი ნ ა წ ა რ მ ო ე ბ ი რ თ უ ლ ი ს ა ხ ე ლ ე ბ ი ც:

მეაჰანა (←სპ. ahana [მეახანე] ‘ღვინის სარდაფი’) — ‘ყავა-ხანა’.

აბდესხანა (←სპ. ahnastan [აბდესთხანე] ‘საპირფარე-შო’) — ‘აბდესის (ნ.) ასაღები ადგილი’; ‘პირსაბანი’, ‘აივანი’; ქერე-მეთხანა, ფერციხანა (‘კრამიტის საჭრელი, საკრამიტე ფარდული’); ჭეფხანა (‘იარაღის საწყობი’, ‘არსენალი’); არჩიხანა (‘სამზარეულო’) და სხვა.

უცხოური მოდელის თხზულ სახელებს ზოგჯერ ან სულ არ გადმოყვება დერევატით ული აფიქსი ანდა რამდენადმე შეცვლილი თუ მოკვეცილი აქვს ბგერა (ბგერები), მაგალითად:

თუთუნ-ქეხა (←თ. tünün+სპ. kisa [ქნსე] ‘ქისა’, ‘პარკი’+თ. si ‘კუთნილ. აფიქსი’) — ‘თამბაქოს ქისა, პარკი, სათუთუნე’.

როგორც ამ მაგალითებიდან ჩანს, კუთვნილებითი აფიქსი (სი) აქარულში აღარ ჩანს.

ფაშა-ალმა (←თ. paşa-*alma*+სი 'კუთვ. აფიქსი') — 'ფაშა-ალმა' (ერთგვარი ჯიშის ვაშლი).

ააღდანი (←თ. yağ 'ზეთი', 'ცხიმი'+სპ. *ca* [ღარ]+თ. *lık* 'რისამე მფლობელობა — ქონების აფიქსი') — 'საზეთე', 'საქონე'. ნასესხებ სიტყვას აფიქსი *lık* არ გადმოყვა.

ყათმერი (←თ. *katmer*+სი 'ყოლა — ქონების გამომხატველი აფიქსი') — 'ფენოვანი ქაღა'.

სტრუქტურული ნასესხობანი — კალკი

12. 15. აქარულ-თურქული ენობრივი ურთიერთობის გარკვევისათვის, აქარულის შესწავლისათვის გარკვეული მნიშვნელობა აქვს სესხების განსაკუთრებული სახეობის — კალკირების გამოვლინებასაც. სპეციალურ ლიტერატურაში კარგადაა გარკვეული, რომ კალკირების დროს ნასესხებია სიტყვის (ასევე, შესიტყვების) წარმოქმნის პრინციპი, ელემენტთა კომბინაცია, რაც შეეხება კალკში შემავალ ელემენტებს, ისინი საკუთარ მასალას წარმოადგენს¹.

დაკვირვებამ ცხადყო, რომ აქარული ლექსიკისათვის დამახასიათებელია თურქული ენიდან ცალკე სიტყვებისა თუ გამოთქმების კალკირება. დადასტურდა თურქული არა ერთი სტრუქტურული ფრაზა (ან გამოთქმა-შესიტყვება), რომლებშიდაც პრედიკატული წევრი ყოველთვის ქართული ზმნითაა გადმოცემული, ხოლო სახელადი, დიალექტური სიტყვაა, ზოგჯერ უცხოური (თურქულ-არაბულ-სპარსული) წარმოშობისა. ასევე დადასტურებულია აქ თურქული ანალიზური ზმნების კალკირება. „ასეთი ზმნები ორი ნაწილისაგან შედგება. თურქული ან უცხოური (არაბული, სპარსული) წარმოშობის სახელისა და დამხმარე ზმნისაგან, რომელიც ყოველთვის თურქულია“², მაგალითად:

¹ კალკირების საკითხზე იხ. არნ. ჩიქობავა, ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1952, გვ. 195; Реформатский Введение в языкознание. ч. II, М., 1953, გვ. 107; Ф. Будагов. Введение в науку о языке. М., გვ. 111; თურქული კალკის შემთხვევები ლაზურში სპეციალურად აქვს შესწავლილი ს. ჯიქიას: იხ. თურქულ-ლაზური ენობრივი ურთიერთობიდან: თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრ., 108, 1964, გვ. 253.

² იხ. შ. ნიქარაძე, ზემოაქარულის თავისებურებანი, ბათუმი, 1957, გვ. 61; ქართული ენის ზემოაქარული დიალექტი, ბათუმი, 1961, გვ. 125; აქარულში კალკირების საკითხს სპეციალური წერილი უძღვნა ნ. გურგენიძემ: „თურქული

თერბიეს მიცემა — 'აღზრდა', 'გაწვრთნა'. კალკირებაა თურქული გამოთქმისა: *terbiye vermek* (← არაბ. تربيت [თარბიჲთ]) 'აღზრდა' + თ. *vermek* 'მიცემა') სიტყვა-სიტყვით: აღზრდის მიცემა.

კიბილის ქირა — 'ქორწილში მყარებისათვის მისართმევი ხორაგი'. კალკირებაა თ. *diş kire*-სი (← თ. *diş* 'კბილი' + არაბ. كير + თ. *si* 'კუთვნ. აფიქსი'). სიტყვა-სიტყვით: 'კბილის ქირა', 'გადასახადი'.

კლავს უწ [ვ] დიდა — 'ტოლს არ უდებდა': „ქორ-ხუ-სეინს იმხელა ძალა მოუპოვებია, რომ სულთანს კლავს უწ დიდა“; „ის (სელიმ ფაშა) სულთანს კლავს უწ დიდა“.

მოცემული ფრაზეოლოგიური შესიტყვება უშუალო გადაღებაა „თურქ. *el uzatmak*-ისა, რაც სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს: 'ხელის გაწვდენა', 'ხელის წაგრძელება', 'სხვისი კუთვნილის მითვისება', 'წართმევა', 'დაპყრობა' (← თ. *el* 'ხელი' + *uzatmak* 'გაწვდენა')¹.

მეშვერეთი ექნათ — 'მოვითათბიროთ'²: „ნუ აჩქარდები, ბიძავ, ასე ხელაღებიაჲ უარს ნუ გვეტყვი, მეშვერეთი ექნათ, კარქა ჩუფიქრდეთ“. ეს გამოთქმა, ექვი არაა, უშუალო გადაღებაა თურქული ანალიზური ტიპის ზმნისა *meşveret etmek* (თ. *meşveret* ← არაბ. مشورة 'თათბირი', 'საბჭო'³ *etmek* 'გაკეთება') — 'მოთათბირება', 'მოლაპარაკება'. სიტყვა-სიტყვით: 'თათბირის, ბჭობის გაკეთება'.

გაქარდა — ნ. გურგენიძე ამ ზმნას კალკირებულ ფორმად მიიჩნევს, რისთვისაც ასეთ ფრაზებს იმოწმებს: „ქორ-ოღლიმ შაკაზმია ცხენი და ხუთ მინუჩი გაქარდა იმ არემარეში“ (ნიე. II, 18); „ერთიც შეიხედა, რომ ჰალადაა ი გოგო, თვალ და ხელ შუა გუქარდა“ (ნიე. II, 185). „— ჰა წეჲდა ამტოხან, ჰა გაქარდა ნეტაჲ?“ (ნიე. II, 181).

კალკები აქარულში“ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრ. 118, აღმო-საველეთმცოდნეობის სერია, 6, 1967.

¹ ش سامي، ماموس تركي جვ. 152; Y. W. Redhouse A. Turkish and English Lexicon, Constantinople 1921, გვ. 178; Ağakay. Türkçe sözlük, გვ. 251; Магазаник, ...словарь, გვ. 167 (დამოწმებული ნ. გურგენიძის მიერ; დასახ. შრ. გვ. 131).

² შ. ნიქარაძე, ზემოაქარულის თავისებურეთანი გვ. 61.

³ Ба ранов, Арабско—русский словарь, 265.

ვფიქრობთ, რომ — განაგრძობს ავტორი, — „გაქარდა“ აქ უნდა იყოს თურქული ზმნის *yel olmak*-ის კალკი, რაც „გაქრობას“ ნიშნავს (თ. *yel* 'ქარი' + *olmak* დამხმარე ზმნა) სიტყვა-სიტყვით: *yel oldu* 'ქარად იქცა', ე. ი. 'დაიკარგა', 'გაქრა'¹.

დაბეჭითებით შეიძლება ითქვას, რომ ასეთი ვარაუდი საფუძველს მოკლებულია.

როგორც ცნობილია, აქარულში „ნამყოს მიმღეობისაგან ნაწარმოები ზოგიერთი ზმნა გამოყენებულია ღრო-კილოთა პირველ ჯგუფში: ერთმანეთ ვერ ტანულობდნენ... ნეტად რას ტკეუნულობს?..

ასეთივე წარმოებისაა გაქარვებულა, რომელსაც თურმეობით პირველში გამქრალა ზმნის შინაარსი აქვს. ლიტ. გაქრა ზმნა ნამყო წყვეტილში დ-ონიან წარმოებას მიმართავს: გაქარდა „ამინუჩი აქ იყო, ჰა გაქარდა ნეტად².

ასე რომ, აქ „გაქარდა“-ს დაკავშირება თურქული ზმნის *yel olmak*-თან, თუნდაც იმიტომაც საფუძველს მოკლებული, რომ თურქ. ანალიზური ტიპის ზმნის („*yel olmak* 'გაქრობას' მნიშვნელობით) კალკირებული ფორმა აქარულშიც ანალიზური ტიპის ზმნითვე უნდა გამოხატულიყო: „იელად იქცა“ 'დაიკარგა', 'გაქრა'-ს მნიშვნელობით. აღსანიშნავია, რომ თ. *yel* 'ქარი' აქარულ ლექსიკაში დადასტურებულია კომპოზიტში „იელ-ქარი“ ('ქარი — სწრაფის შინაარსობლივი ელფერით').

ცალკე უნდა გამოიყოს მორფოლოგიური კალკი. ვგულისხმობთ ისეთ შემთხვევას, როდესაც თურქული ზმნის (ინფინიტივის ან პირიანი ფორმის) ფუძე აქარულში უცვლელადაა გადმოსული, ხოლო ფორმა კი იწარმოება ქართული მორფემების საშუალებით.

მე-ი-რაჰათ-ებ-ს ('დაისვენებს', 'დამშვიდდება'). ამ ზმნას ძირად გამოყენებული აქვს არაბული წარმოშობის راح , [რაჰათ], რომელიც თავის მხრივ თურქ. სტრუქტურულ მოდელში შევიდა ლექსიკური მნიშვნელობის მატარებელ ფუძედ: *rahatlanmak* ('დასვენება', 'მოსვენება'; 'მშვიდად ყოფნა'). ამავე ძირისაგანაა („რაჰათ“) ნაწარმოები საწყისი ფორმა (მო-რაჰათ-ება) და მიმღეობა (მო-რაჰათ-ებ-ულ-ი).

დე-ი-ზაჰმეთ-ებ-ს ('თავს შეიწუხებს, გაირჯება'): „ერთი რომ მერ[რ]თველებ, ტაიავ, ჩვენც გვესტუმრე, დე იზაჰმეთე ერთი, რა იქნება! აქ ძირია არაბ. ذحم [ზაჰმათ], რომელიც თურქულში

1 ნ. გურგენიძე, დასახ. შრ., გვ. 135.

2 შ. ნიქარაძე, ქართული ენის ზემოქარული დიალექტი, გვ. 100-101.

აღწერილობითი ზმნის ფორმაში შევიდა სახელად ნაწილად: zahmet çekmek, zahmet vermek, zahmet etmek (სიტყვა-სიტყვით: 'ზაჰმეთის გაწევა', 'ზაჰმეთის მიცემა', 'ზაჰმეთის გაკეთება'). აღსანიშნავია, რომ აჭარულში ამ ზმნის მნიშვნელობით თურქული კონსტრუქციის ფორმებიც გვხვდება: ზ ა ჰ მ ე თ ი ს მ ი ც ე მ ა, ზ ა ჰ მ ე თ ი ს გ ა წ ე ვ ა.

უ-დინგლ-ებ-ს ('უსმენს'), დუ-უ-დინგლ-ებ-ს ('მოუსმენს'), დი-მი-დინგლ-ე ('მომისმინე') — ჭკავშირდება თურქული ზმნის ფორმებს, რომლის ფუძეს წარმოადგენს dinle 'მოსმენა', 'დაჯერება'.

ნასესხებ სიტყვათა ფონეტიკა

12. 16. ბგერითი შედგენილობის მხრივ ნასესხები სიტყვები ხშირ შემთხვევაში საგრძნობლად განსხვავდება პირველადი ფორმებისაგან. ეს შეპირობებულია მსესხებელი და „წყარო ენის“ ბგერითი სისტემის სხვადასხვაობით.

ირკვევა, რომ აჭარულში თურქულიდან შემოსული სიტყვები ძირითადად თანხმოვანთა მხრივ განირჩევა პირველადი ფორმებისაგან, რადგანაც სხვაობა ქართულ და თურქულ (ასევე, არაბულ და სპარსულ) ხმოვანთა სისტემებს შორის ისე მკვეთრი არაა, როგორც თანხმოვანთა სისტემებს შორის.

თურქულ ხმოვანთა და თანხმოვანთა დიდ უმრავლესობას აჭარულში მეტ-ნაკლები სიხშირით მოეპოვება რამდენიმე პარალელი¹. გასათვალისწინებელია აჭარულისათვის დამახასიათებელი ფონეტიკური ცვლილებებიც (ასიმილაცია, დისიმილაცია, მეტათეზისი და სხვა).

ნასესხებ სიტყვათა გახმოვანება

12. 17. თურქული *i* და *i* → აჭარულში *ი*, უ. თურქული ენის ხმოვანთა სისტემაში, როგორც ცნობილია, ორგვარი *ი* გამოიყოფა: ერთია ვიწრო წინა ხმოვანი *i*, რომელიც ქართულ *ი-ს* ემსგავსება, ხოლო მეორე — უკანა რიგის ვიწრო *i*, რომელიც რუს. *и-ს* ეკვივალენტია. *ი* ხმოვნის ასეთი დიფერენცირება თურქული წარმოშო-

¹ ნ. გ უ რ გ ე ნ ი ძ ე, დასახ. შრ., გვ. 311.

² იხ. მ. ა ნ დ რ თ ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი, ირანულ-ქართული ლექსიკური ურთიერთობიდან: ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები, აღმოსავლურ ენათა სერია. II, 1957, გვ. 198.

³ ნ. გ უ რ გ ე ნ ი ძ ე, დასახ. შრ., გვ. 314.

ბის სიტყვებში აქარული მასალების მიხედვით არ ჩანს. ქართ. ი ხმოვნით აღიქმება თურქული ი(i) ისეთ სიტყვებში, როგორიცაა: არჩი (←თ. aşçı 'შხარეული'), ბაჯი // ბაჯია (←თ. bacı 'და' ['cecrpa']), ჰაზირი (←თ. hazır←არაბ. حاضِر [ჰადირ] 'შა')...

მაგალითები სალიტ. თ. ს, i თ. დიალ. u→აჭ. უ: აზული (←თ. azık 'საგზალი'), აქარულში გვაქვს თურქული წარმოშობის სიტყვათა ინლაუტში: სალიტ. თ. delik 'ხვრელი' (Mar.), აჭ. 'დე-ლუგი¹', ყიზილჯული (←თ. kızılçuk 'შინდი').

სალიტ. თ. u თ. დიალ. o→აჭ.-ში — o.

ოროსპი (←თ. oruspa←სპ. ^{روسپا} [რუსფე] 'როსკიპი'). აღსანიშნავია, რომ r თანხმოვნით დაწყებულ უცხო სიტყვებს ხშირად უჩნდება ი ხმოვანი: o (→ოროსპი).

ბოლაშული (←თ. bulaşık 'თავგზააბნეული'), ბართი (||ბარუთი)←სალიტ. თ. barut←არაბ. ^{باروت} 'თოფის წამალი', 'დენთი'.

სალიტ. თ. ö→აჭ. o: დოშამა (←თ. döşeme 'იატაკი'), ომრი თ. ömur←არაბ. ^{عمر} ['ამრუნ'] 'სიცოცხლე', 'ცხოვრება' (გ. წერ.) : „თი რა ტყვილია გამიარა ოზდაათი წლის ომრია“ (გაზ. „საქ.“ 1915, №258), ბორეგი (←თ. börek 'ნამცხვარი').

სალიტ. თ. ü დიალ. ü→აჭ. უ: ზუბუნი (←თ. zübün 'ჭურ- (თუჯი)'): „ერთ ფუნარასა ვესტუმრე, ტანს არ ეცვა ზუბუნი“; მულაჰი (←თ. mülayim 'რბილი').

სალიტ. თ. ü→ვი: დვირბილი (←dürbin←სპ. ^{دوربين} [დურბინ] 'დურბინი'), ქვიშტერე (←თ. küstere 'სალესი ქვა')—'ქუშტარა'.

თურქულ კონსონანტთა ეკვივალენტები

12. 18. სალიტ. თ. b თ. დიალ. v→აჭ. ვ: დოშორვა (←თ. çorba 'წვენი'). ასევე „თ. დიალექტ. şorva (Anadil. Derl) აჭ. „შორვა“².

სალიტ. თ. K (ق) თ. დიალ. g აჭ.-ში→ყ: ყებილე (←თ. kabîle არაბ. قبيلة [კაბილათ])—'ტომი', ოჯახი¹; ყირსერდალი (←თ. kir

¹ ნ. გურგენიძე, დასახ. შრ., იქვე.

² ნ. გურგენიძე, დასახ. შრ. გვ. 314.

+სპ. سركار [სრკ არ] — ‘რაზმის უფროსი’; ყარაყიში (←თ. karakış ‘სუსხიანი ზამთარი’) გად. დეკემბერი: „...ყარაყიშის ოზდარ-ვასა ეს საქმე ნამდვილ არიო“ (აჭ. ხ. პოეზ.).

იგივე სალიტ. თ. k (ق), თ. დიალ. k, g → აჭ-ში → კ. ასეთი შემთხვევები იშვიათად დასტურდება აჭარულში: კ ა ნ ჯ ა (←თ. kanca) — ‘ზამბარა’; კ ა ი მ ა ღ ი (←სალიტ. თ. და თ. დიალ. kaymak ‘ნაღები’ — Mar., Anadil. Derl.).

„აჭარულ და გურულ დიალექტებში, — შენიშნავს ნ. გურგენაძე, — k თანხმონის ნაცვლად სიტყვის თავში მკვეთრი კ-ს მცირერიცხოვანი შემთხვევები შესაძლებელია ავხსნათ იმ საყოველთაოდ ცნობილი ფაქტით, რომ ق ტრაპიზონის მეტყველებაში ყრუხშულია, ე. ი. ისეთივე როგორც სალიტ. თურქულში¹. მაშასადამე, შესაძლებელია, რომ აჭარულსა და გურულ დიალექტებშიც მკვეთრი „კ“ ტრაპიზონული ფშვინერ (ق) -ის ქართული რეფლექსი იყოს, ხოლო თავიკიდური კ (ق) -ის ქართ. „ყ“ თანხმონით გადმოცემა კი ანატოლიის დიალექტებში (არზრუმი, ყარსი, თერეკემა) დადასტურებული თავიკიდური ق -ის მედერი ვარიანტის (g) გამოძახილს უნდა წარმოადგენდეს. როგორც პროფ. ს. ჯიქია აღნიშნავს, აჭარულ-თურქული ურთიერთგავლენის შესწავლისას დადასტურებული თურქული სიტყვები, რომლებსაც თავიკიდური ق -ის შესატყვისად აქვთ „ყ“ და „კ“ თანხმონები, სხვადასხვა გზით არიან შემოსული².

თ. k (არაბ. — სპ. ق -ს ეკვივალენტად) აჭარულში ზოგჯერ გადმოიცემა ველარი ყრუ სპირანტით ხ ყველა პოზიციაში: sokak ‘ქუჩა’ აჭ-ში → ს ო ხ ა ხ -ს:

„ს ო ხ ა ხ შ ი წყალი დამეჭვა,

მ ო ღ ი, ც ი ც ა ვ, მ ო ც ო კ ხ ე ო“ (აჭ. ხ. პოეზ.).

აღსანიშნავია, რომ ეგვე სიტყვა (sokak) ჭანურში ს ო კ ა ღ ი -ს სახითაა წარმოდგენილი (ნ. მ ა რ ი, ჭან. გრამ.); ა დ ა მ ა ხ ი ლ ლ ი (←თ. adamakılı ‘რივიანად’) — ‘ჯეროვნად’, ‘კაცურად’, ‘რივიანად’; მ ა ხ ა ს ი (←თ. makas ← არაბ. مقص [მაკას]) — ‘შეკრატელი’; ნ ა ხ ი შ ი (←თ. nakış ← არაბ. نقش [ნაკშ]) — ‘ნაყში, ნახჭი’.

¹ В. Писарев. Несколько слов о трезизондском диалекте. ЗВО. XIII, II-III. Санктпетербурги, 1901, 175 (დამოწმებული ნ. გურგენიძის მიერ — დასახ. შრ., გრ. 316).

² ს. ჯიქია, მე-18 საუკუნეში შედგენილი ქართულ-თურქ. სასწ. წიგნი, გვ. 203.

5. საერთო თ. k(ق), თ. დიალ. გ ინლაუტსა და აუსლაუტში აჟ-ში → უკანანისმიერ მქლერ სპირანტ ღ-ს; სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, k(ق) აჟარულში, ჩვეულებრივ, მქლერდება ბოლოკიდურ წარმოთქმაში, და, როცა იგი ორ თანხმოვანს შორისაა მოქცეული: ხ ო რ თ ლ ა დ ი (←თ. hortlak 'ვამპირი', 'ზმანება') — 'მოჩვენება', 'ვამპირი'; ხ ა რ ჯ ლ უ დ ი (←თ. harçlık←არაბ. حر [ხარჯ] + თ. lik 'სადერივაციო აფიქსი') — 'სახარჯავი ფული', 'ჯიბის ფული'; პ ა რ მ ა ლ ლ უ დ ი (←თ. parmaklık 'მოაჯირი', 'რიკული', 'ბალუს-ტრადა') — 'აივანი', 'ბალკონი'¹.

P(پ) და t(ط ت), ჩვეულებრივ, გადმოცემულია შესაბამისი მკვეთრი პ და ტ თანხმოვნებით, რითაც ვლინდება ქართული ენის ტენდენცია — აბრუბტივიზაციისადმი: ტ ა ბ ა ხ ხ ა ნ ა (←არაბ.—სპ. *دارعينا* [დაბბა' ხანე]) — 'ტყავის ქარხანა' — 'დაბახანა'; ტ ა რ მ ა ტ ა ლ ი ნ ი (←თ. *darmaeğin*) 'მიმოდანტული'; შდრ. ქიზიყ. დარდაღინა'; პ ა რ მ ა ლ ლ უ დ ი (თ. parmaklik 'მოაჯირი', 'აივანი').

იმავე ბგერების P(پ) და t(ط ت) ეკვივალენტად გვხვდება ბაგისმიერი ქართ. ფ და ენაკბილისმიერი სშული თ: ფ ა ლ დ ლ უ მ ი (←თ. *paldim*) — 'პალდუმი' (შდრ.); ფ ე რ ვ ა ზ ი (←თ. *pervaz*←სპ. *برواز* [ფარვავ]) 'ჩარჩო', 'ლავეგარდანი'; თ ი თ ი ზ ი (←თ. *tiliz*) — 'ანჩხლი' — 'აჩირებული'; თ ა ხ ე თ ი (←თ. *takat*←არაბ. *تكت* [ტკათ]) — 'ძალი', 'ლონე'.

თურქულიდან ნასესხებ არაბულ-სპარსული წარმომავლობის სიტყვებში არაბ. მქლერი ფარინგალური სპირანტი و(ع) სხვადასხვა პოზიციებში სხვადასხვა რეფლექსის სახით წარმოგვიდგება.

ე ს ა ე რ თ ო ქ ა რ თ უ ლ ი ს მ ს გ ა ვ ს ა დ თ ა ვ კ ი დ ლ ო რ პ ო ზ ი ც ი ა შ ი ი კ ა რ გ ე ბ ა: ი ბ რ ე თ ი (←თ. *ibret*←არაბ. *عبره* [ებრაათ] 'მაგალითი', 'დარიგება') — 'უჩვეულო', 'საკვირველი':

„ახლა რძალი მოვიყვანე,
თლათ იბრეთი შემეყარა“ (აჟ. ხ. პოეზ.).

სიტყვის ფუძეში: თაბიეთი (←თ. *taibiat*←არაბ. *طبيعه* [ტაბიეათ] 'ბუნება', 'ხასიათი') — 'ხასიათი'; უ თ ა ბ ი ე თ ო — 'უხასიათო'; ზ ა ნ ა თ ი (←თ. *zanaat, zanaat*←არაბ. *صناعت* [სინაეათ] 'საქმე', 'საქმიანობა') — 'ხელობა', 'საქმიანობა'.

¹ ერთადერთი მაგალითით დასტურდება, როცა იმავე ველურ მქლერ სპირანტ ღ-ს გვაძლევს v ჯ უ ლ ა ბ ი / ჯ ე ვ ა ბ ი (←თ. *cevap*←არაბ. *جواب* [ჯავაბ]) — 'პასუხი' (შდრ. აზერბ. *kəpab*).

ბოლოკიდურ პოზიციასი: მუშამბა (←თ. mušamba←
არაბ. مَشَامِبَة [მუშამბაჲ] 'გასანთლული') 'გასანთლული ქსოვილი'
(წყალგაუვალი)

ع (ءანი)→ღ(غ)-ს ან ნაქისმიერ ყრუ ხშულ ყ(ق)-ს: ჯემა-
ღეთი (←cemaat←არაბ. جَمَاعَات [ჯამა'ათ]) — 'კრებული', 'ჯამაათი'
(შდრ.); ყებბასი (←თ.-არაბ. عِبَّاس [ებბას]) — 'მამაკაცის სახელი'.
მელყუნი (←არაბ. مَلْعُون [მალ'უნ]) — 'წყეული'; ფირყეენი (←არაბ.
فِرْعَوْن) — 'ფარაონი'.

ع (ءანი)-ს ზოგჯერ ენაცვლება ჰ: საჰათი (←თ. saat← არაბ.
سَاعَة [სა'ათ]) — 'საათი'; ჰასუთა (←არაბ. عَصَا [ა'სა'დათ] 'ფაფა')
— 'ტყბილი ფაფა'.

ع ('ად')-ის აკუსტიკური შეიბეჭდილება შეიძლება დაგვჩვენოს სა-
განებო დაკვირვების შედეგად ისეთ სიტყვებში, როგორცაა: მუყელი-
ლიმი (←თ. muallim← არაბ. مُعَلِّم [მუ'ალიმი]) — 'მასწავლებელი';
ყეზრაილი (←თ. Azrail← არაბ. عَزْرَائِيل [ა'ზრა'ილ]) — 'სიკვდილის
ანგელოზი'.

ჰ (ح) არაბულ-სპარსული წარმომავლობის სიტყვებში გვხვდება
მაქართ. ჰ ბერით (საერთო ქართულში იგი იკარგება): ჰელალი
(←თ. لِحْلَال← არაბ. حَلَال [ჰალალ]) — 'ალალი' (შდრ. სეცხო ჰართ.
ალალი); ჰერრაჰი (←თ. cerrah← არაბ. حَرَّاح [ჰარრაჰ]) — 'ჯარა', 'დას-
ტაქარი' (შდრ. საერთო ქართ. 'ჯარა'); ჰალლა (←თ. فَلَاح← არაბ.
فَلَاح [ჰალჰათ]) — 'სალტე', 'სიმი':

„ჩუნგურის ჰალლა გამიწყდა,

ვამე, ჩემო დანგუნაო“ (აქ. ხ. პოეზ., შდრ. ქართ. ალყა).

რაც შეეხება არაბ.—სპარს. ح (ხ) თანხმოვანს, იგი აღმოსავლუ-
რი წარმოშობის სიტყვებში, ჩვეულებრივ, ჰთანხმოვნით გადმოიცემა:
ხებერი (←თ. haber← არაბ. حَبِير [ხაბარი]) — 'ხაბარი', 'ამბავი' (შდრ.
ქართ. 'ხაბარი'); ხუთბე (←თ. hulpe← არაბ. حُلْبَة [ხუტბათ] 'სიტყ-
ვა', 'ქადგება') — 'მეჩეთის ნაწილი — შემადგენელი ადგილი — ამბიო-
ნივით, საიდანაც ხოჯა ქადაგებდა მუსლიმანურ დოგმებს, ჩვეულებ-
რივ, პარასკეობით, ან ბაირამის დღესასწაულზე. (ح (ءანი) ნასესხებ
სიტყვებში ქართ. ჰ (ჰე) ბერად აღიქმება, მაგ.: ჰუჯუმი (←თ. hü-
cum← არაბ. حُجُوم [ჰუჯუმ] 'თავდასხმა') — 'იერიში', 'შეტევა'; ჰავანი
(←თ. havan← სპ. هَوَان [ჰევან, ჰვენ] 'ავანდასტა') — 'თამბაქოს საჭ-
რელი დაზგა' (შდრ. ქართ. ავანდასტა).

ამასთან დაკავშირებით შეიძლება დავასკვნათ, რომ იგი როგორც ფონემა, წინააღმდეგ საერთო ქართულისა, აჭარულში უცვლელადაა აღქმული ყველა სახის პოზიციაში.

აქვე შევნიშნავთ, რომ ფრიად დამახასიათებელია ჰ ბგერის რეფლექსი ქობულეთურ მეტყველებაში. აქ უცხო (თურქ. არაბ.-სპ.) წარმოშობის სიტყვებში, თითქმის ყოველთვის ჰ (ح, خ) → ხ-ს (შდრ. აჭ. ყაპვე ქობ. ყახვე, ჰასუთა-ხასუთა, მოპორი-მოხორი)¹.

გემინირებულ თანხმოვანთა გადმოცემა

12. 19 ქართულისათვის ფუძისეულ თანხმოვანთა გემინაცია უცხოა. ნასესხებ სიტყვებში გემინატი, ჩვეულებრივ, გამარტივებულია. ამ მხრივ გამონაკლისს შეადგენს აჭარული, რომელშიც არაბული წარმოშობის სიტყვებთან გემინაცია დაცულია ყოველგვარ პოზიციაში. ეს გამოწვეული უნდა იყოს თურქულის გავლენით. მივუთითებთ ზოგიერთ მაგალითს:

ღ: ღედღარი (←თ. gaddar←არაბ. جَاد [ღადღარ]) — 'მუხანათი', 'მტარვალი' (შდრ. ქართ. ღადარი); რედდი (←თ. redd←არაბ. رَد [რადღ]) — 'უარყოფა'; შიდდეთი (←თ. şiddet←არაბ. شِدَّة [შიდდათ]) — 'სიძლიერე'; 'მრისხანება'.

ვ: ყუვეეთი (←თ. kuvvat←არაბ. قُوَّة [ყუვეათ]) — 'ძალა', 'ძლიერება' (შდრ. ქართ. ყუათი, ყუათიანი).

გ: მუეზზინი (←თ. müezzin←არაბ. مُؤَذِّن [მუაზზინ]) — 'მუეძინი' (შდრ.).

ნ: მინნეთი (←თ. minnet←არაბ. مِنَّة [მინნათ]) — 'მუნათი'; სუნნეთი (←თ. sünnet←არაბ. سُنَّة [ალ-სუნნათ]) — მუს. 'ტრადიცია', 'წესი'; თემენნა (←თ. temenna←არაბ. تَمَنُّة [თამანნა]) — 'მისალმება'; წენნეთი (←თ. cennet←არაბ. جَنَّة [ალჯანნათ]) — 'სამოთხე'.

რ: წერრაჰი (←თ. cerrah←არაბ. جِرَّاح [ჯარრაჰ]) — 'დასტაქარი', 'ჯარა' (შდრ.).

ჭ: თუჯჯარი (←თ. tüccar←არაბ. تَجَّار [თუჯჯარ]) — 'ვაჭარი'.

¹ შ. ნიქარაძე, ქობულეთური მეტყველების დიალექტოლოგიური განსაზღვრისათვის: მოხსენდა ბათუმის შ. რუსთაველის სახელობის სახელმწ. პედინსტიტუტის პროფესორ-მასწავლებელთა XXXII სამეცნ. სესიას, ბათუმი, 1971 წ.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ აჭარულში არის გამონაკლისი შემთხვევები, როდესაც გემინატები მარტივდება (ისე, როგორც საერთოდ ქართულში); მაგალითად: მეზაყი, მეზაყიანი (←თ. mezzak←არაბ. مَزَاق [მაზზაკ]) 'სურვილი', 'ნდომა', 'წადილი'; ჰამა (←თ. ama←არაბ. اَمَا [ამამ]). ეს სიტყვა თურქულშიც ერთი m-თი გვაქვს. მუდერი (←თ. müderris←არაბ. مُدَرِّس [მუდარის] — 'უმაღლესი თანამდებობის სასულიერო პირი'.

ცალკე უნდა გამოიყოს ისეთი გემინატები, რომელნიც „წყარო ენისაგან“ კი არ მომდინარეობენ, არამედ შეპირობებული არიან ბგერობრივი პოზიციით. ავიღოთ სიტყვა შელლიგი ('დროს ტარება', 'ქეიფი', 'ღრეობა'); იგი მომდინარეობს თურქ. şenlik-იდან. აჭარულში ამ სიტყვის შეთვისებისას ჩავარდა ფუძისეული n (ნ), რასაც შედეგად მოყვა კონტაქტურ პოზიციაში მყოფი მომდევნო l (ლ)-ს გემინაცია. შეიძლება აქ nl→ll-ს ასიმილაციის ვარაუდის დაშვებაც. ასეთივე კვალიფიკაცია უნდა მიეცეს შემდეგ სიტყვებს: მუქქემი (←თ. muhkem←არაბ. مَحْكَم [მუჰქამ]) — 'ძლიერი', 'მაგარი', 'შკერვი'. თექელამა (←თ. tekerleme←არაბ. تَكْلَم [თაქალლუმ] — 'გადაკრული სიტყვა', 'ქარაგმა', 'კომპლიმენტი'; ტამაქქარი (←tamahkâr← არაბ. طَمَع [ტამა'] +სპ. كَر [ქარ]) — 'ხარბი'.

ასიმილაცია

12. 20 ნასესხებ სიტყვებში ხშირად აღინიშნება ბგერათა დამსგავსება.

1. პროგრესული, დისტანციური, სრული ასიმილაცია ხმოვნებს შორის: მეზელუდი (←თ. mezarlık←არაბ. مَزَار [მაზარ] + +თ.lık) — 'სასაფლაო'; მუნქური (←სპ. منكر [მუნქირ]) — 'უმაღური'.

2. რეგრესული, დისტანციური, სრული ასიმილაცია: ყელემი (←თ. kalem← არაბ. قَلَم [კალამ]) — 'კალამი'; ყურშუმყელემი (←თ.-არაბ. kurşunkalem) — ფანქარი; ლეგენი (←თ. liğen←სპ. لِيغَن [ლოგან]) — 'ლაგანი'; ბამბაიაზი (←თ. bem←არაბ. بِياض [ბაჰად]) — 'ძალიან თეთრი'; ყულურთი (←თ.← yogurt) — 'მაწონი'; ფაღაქა (bağaca) — 'რბილი პური', 'ნამცხვარი', 'ფუშფულუკი' (გლ).

3. თანხმოვანთა ასიმილაცია. პროგრესული, დისტანციური, სრული: ჩარჩაფი (←თ. çarşaf←სპ. چارشف [ჩარშაფ] — 'წამოსასხამი'; ხირხა (←თ. hirka←არაბ. خرقه [ხირკათ]) — 'ზედატანი (ახალუხის მსგავსი)'.

4. პროგრესული, ნაწილობრივი: არხატაში (←თ. arkadaş); სახათი (←თ. sakat←არაბ. صق [საკათ]) — 'დასახიჩრებული', 'საპყარი'; მეშრეფი (←თ. meşrep←არაბ. مشرب [მაშრაბ]) — 'ნატურა'; 'გარეგნობა'; თოზადი (←თ. tozak) — 'ფიფქი'; დვადი (←თ. duvak) — 'სადედოფლო შარფი'.

5. რეგრესული, სრული, კონტაქტური: ტაბახხანა (←თ. tabak+სპ. حان [ხანე]) — 'ტყავის ქარხანა'; თულლი-თულლი (←თ. türlü-türlü) — 'ნაირნაირი'; ელლი: ელლი სიმიინდი (←თ. yerli) — 'ადგილობრივი', 'ადგილობრივი ჯიშის სიმიინდი'.

6. რეგრესული, დისტანციური, ნაწილობრივი: ლადაბი, ლაღუბი (←თ. lâkap←არაბ. لقب [ლაკაბ]) — 'მეტსახელი'; ნახიში მონახიშეხა (←თ. nakış←არაბ. نقش [ნაკშ]) — 'ნახჭი', 'მონახჭება'; ყულამფარა (←თ. kulampara←არაბ. كمامة [ლულამ] 'ბიჭი'+სპ. راس [ფარე] 'ნაგლეჯი') — 'მამათმავალი', 'მუსუსი'; მახასი (←თ. makas←არაბ. مقاص [მაკასს]) — 'მაკრატელი'.

7. ნბ→მბ (ნაზალიზაცია): ბიმბაში (←თ. binbaş) 'ათასისთავი', 'მათორი'; ომბაში (←თ. onbaşı) — 'ათისთავი'.

უნდა შევნიშნოთ, რომ არაბ.-სპარსული წარმოშობის ნასესხობებში ამგვარი ცვლილება აქარულ ნიდაგზე არ მომხდარა, იგი თურქულშიც გვაქვს; მაგ.: ზემბერეჟი (←თ. zemberek←სპ. زمبرك [ზნზბრეჟ]) — 'ზამბარა'; ზემბილი (←თ. zembil←არაბ. زنبيل [ზენზილ]) — 'ზამბილი'; ზამფარა (←zampara←სპ. زياره [ზანფარე]) — 'მუსუსი'.

8. აფრიკატიზაცია სპონტანური აფრიკატიზაციის შემთხვევათა მაგალითებია: ჩარჩაფი ('წამოსასხამი', 'ზეწარი'). ეს სიტყვა სპარსული წარმოშობისაა چارشف [ჩარშაფ]. იგი თურქულში — მსესხებელ ენაში დამოწმებულია çarşaf-ის სახით. როგორც ჩანს, თურქულში ეს სიტყვა რაიმე არსებითი ხასიათის ცვლილებას არ განიცდის. ♀ სპირანტის სპონტანური აფრიკატიზაცია გვადღევს ♀ აფრიკატს: ხინძირი (←თ. hunzir←არაბ. حنزير [ხინზირ] 'ღორი') — 'ვერაგი', 'დაუნდობელი'; უ→ჭ: ეჯდეჰარი (←სპ.

سدر [აქდჰჰჰ] — 'გველეშაპი'. აღსანიშნავია, რომ საბას ლექსიკონში ეს სიტყვა ტრანსკრიბირებულია აქ დაჰ ფორმით; * სპირანტი → ძ აფრიკატი: ძ ა ბ უ ნ ი, მ ე ი ძ ა ბ უ ნ ე ბ ს (←სპ. بون [ზბუნ]-იდან) — 'საწყალი', 'მოისაწყლებს'. დაიძებნა ერთადერთი მაგალითი, რის მიხედვითაც თურქულ ნასესხობაში ფშენივეური აფრიკატი (ჩ) გადმოცემულია მკვეთრი ეკვივალენტით (ჰ): ფ ა ლ ა ჰ ა (←თ. bog ača) — რბილი (პური, ნამცხვარი).

დისიმილაცია

12. 21. ხმოვნის პროგრესული, დისტანციური დისიმილაცია: ი ბ რ ე ღ ი (←თ. ibrik).

2. თანხმოვანთა პროგრესული, დისტანციური დისიმილაცია: დაყარალეზა (←არაბ. قرار [კარარ]) — 'განსაზღვრება'; ფირალი (←თ. firari ← არაბ. فرار [ფირარ]); ზენგინი // ზენგინი (←თ. zengin ← სპ. سنين [სანგინ]) — 'მდიდარი'.

3. თანხმოვანთა რეგრესული, დისტანციური დისიმილაცია: ლენჩიბერი (←თ. rençper ← სპ. رنچبر [რანჯბარ]) — 'მიწის მუშა'; მინქინი (←არაბ. ممكن) — 'შესმენა', 'დაჯერება' (მდრ. მენთ. შარაშ. მიქინი).

4. თანხმოვნის რეგრესული, კონტაქტური დისიმილაცია: ბოლულუზა (←თ. bolluk-იდან) — 'სიუხვე'.

ზგერათა დაკარგვა

ხმოვნები:

12. 22. დვალი (←თ. duvak) — 'სადედოფლო შარფი'. თურქული ენიდან მომდინარე „duvak“-ში (ასევე მომდევნო სიტყვებში) u (უ) ხმოვანი დაიკარგა უვა (uva) → უა → უა//ვა ფონეტიკური პროცესის შედეგად; ჯვალი // ჩვალი, ჯვალღუზი (←თ. çuval, თ.-სპ. çuvaldis) — 'ტომარა', 'მახათი'; ბედვა (←თ. beddua ← სპ.-არაბ. بد [ბდ] + اءا [დუჰა]) — 'წყევლა', 'შეჩვენება'; ხვარდა (←თ. hovarda) — 'მოლხინე', 'ჯომარდი'.

ხმოვანთა დისიმილაციური დაკარგვის შედეგად ვვაქვს: უჩრუმო (←თ. uçurum) — 'ხრამი', 'უფსკრული'; ბოჯუნდრული (←თ. boyunduruk) — 'უღელი'; ერზუმო (←Erzurum); კონდრა (←თ. kondura) — 'ფეხსაცმელი'; უხმოვანი იკარგება აუ→აუ→ავ ფონეტიკური პროცესის შედეგად: ჩავში (←თ. ça-vuş — 'ჩაფარი'; ი: დესტანი (←თ. dasitan ← სპ. داستان [დასთან]) — 'პოემა'; მენევეშა, მენევეშიანი (←თ. meneviş meenvişli) — 'ჯავარი', 'პეწი'; 'ჯავარიანი', 'პეწიანი'; აღზუთი (←თ. a gızotu) — 'საპირისწამლე'.

თანხმოვანთა დაკარგვა

12. 22ა. თ: სერბესი (←serbes/t) — 'გაბედული', 'მხნე'.
 ლ: თექერეგი (←თ. tekerlek) — 'მრგვალი', 'წრისებური ხის ნაკერი'.

რ: ზორელი (← zoriu) — 'შეძლებული', 'ყოჩაღი'; ჩაი [რ]-
 ლული (←თ. çayırık) — 'სათიბი' (შდრ. გურ. 'დაჩაირება').

გ: მოსუფურება (←თ. süpürge-დან) — 'მოწმენდა'.

შ: ახშანამაზი (←თ. akşam+სპ. نماز [ნამაზ]) — 'სა-
 ლამოს ლოცვა'; ფარა ფარჩა (←თ. paramparça ← სპ. پارچه [ფარეფარჩა]) — 'დაქუცმაცება', 'ნაკუწ-ნაკუწად ქცევა'.

ნ: კოლა (←ლიტ. თ. kovan — ←ძვ. თურქ. قوغان) — 'გე-
 ჯა', 'ბუკი'.

აღსანიშნავია, რომ ლიტ. თ. „kovan“-ი შემსუდინის მიხედვით დამახინჯებული ფორმაა ძვ. თურქ. قوغان-ისა. აჭარულს, ისე როგორც თურქულის დიალექტებს, შემოუნახავს ძვ. ფორმა (قوغان), ოღონდ აქ ბოლოკიდური ნ მოკვეცილია.

ბგერათა განვითარება

ხმოვანთა განვითარება

12. 23. ი: ბედიავა (←თ. bedava ← სპ.-არაბ. بداء [ბად] +
 არაბ. هوا [ჰავა]) — 'ტყუილუბრალოდ'; ნახიში, მონახიშე-
 ბა (←თ. nakış ← არაბ. نقش [ნაქშ]) — 'ნახჭი', 'მონახჭება'.

თანხმოვანთა განვითარება

ვ: სექევი (←თ. seki) — 'ძველებური ფიცრული სახლის კე-
 დელზე მიშენებული ტახტი'.

რ: თ უ რ თ ხ ა ლ ი (←თ. tutkal) — გუმბარაბიკი; ჰ ა ლ ი ლ ი, ჰ ა რ დ ი ლ ი (←თ. a ḡil) — 'ფარეხი'; ე ჯ დ ე ჰ ა რ ი (←სპ. ←آهائ [აჟედჰჰ]) — 'გველეშაპი'.

მეტათეზისი

12. 24 ბგერათგადასმა დასტურდება როგორც ანლოურ, ისე შორეულ პოზიციაში:

ლ-რ→რ-ლ: ლ ე ჩ ე რ ი (←თ. reḡel←სპ. رچال) — 'ხილის წვენი — მოდუღებული'¹.

ი-რ→რ-ი: თ რ ი ფ ა ნ ი (←turfan) — 'ცელი'.

აღსანიშნავია, რომ ზემოაჭარულში გვაქვს ამ სიტყვის დუბ-ლეტური ფორმები: თირფანი // თრიფანი.

ი-რ→უ-მ: ფ ა ს ტ უ მ რ ა (←თ. psturma) — ბასტურმა (შდრ.).

ფ (b) — რ→რ-ფ (b): ქ ი რ ფ ი თ ი (←თ. kibrit←არაბ. كبريت [ქიბრით]) — 'ასანთი'.

ნ-ჰ→ჰ-ნ: თ ა ჰ ნ ა (←სპ. آت [თჰნჰ]) — 'მყუდრო', 'მონერხებული' (ადგილი).

ფ-ლ→ლ-ფ: ღ ა ლ ფ ი (←არაბ. فلف [ღჰფილ]) — 'ჯანგატეხილი', 'მიკნავებული'.

სუბსტიტუცია

12. 25. ბგერათშენაცვლება დასტურდება თითო-ორიოლა მაგალითით. ერთმანეთს ენაცვლებიან როგორც ცალკე ბგერები (ხმოვნები თუ თანხმოვნები), ისე ბგერათკომპლექსები ცალკეულ ბგერას; მაგალითად: ი (i) — ე: გ ა ჰ ე რ ს ე ბ ა, გ ა ჰ ე რ ს დ ე ბ ა (←თ. hurs←არაბ. حرص [ჰირს]) — 'გაბრაზება', 'გაბრაზდება'.

უ-ვი: დ ვ ი რ ბ ი ლ ი (←durbin, dūrbin←სპ. دوربين [დურბინ]) — 'დურბინი' (შდრ.).

¹ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ დ. მაგაზანიკი, მ. Aḡakay, ო. Sāmī და ვ. რადლოვი 'reḡel'-ს მიიჩნევენ თურქული წარმოშობის სიტყვად, ხოლო J. Redhouse-ი თელის სპარსულიდან მომდინარედ (رچال). სიტყვის აჭარული ფორმა მიღებული უნდა იყოს თურქული დიალექტური ფორმიდან, სადაც გვაქვს 'leḡer' (იხ. ნ. გურგენიძე, დასახ. შრ., გვ. 310).

მ-ნ: ნაზალურ თანხმოვან მ-ს თავკიდურ პოზიციაში ენაცვლება ნ-არი; ნ უ ს ხ ა ფ ი (←თ. Musaf ← არაბ. مصاف [მუსაფა]) — 'მუსაფი' (მდრ.).

აღსანიშნავია, რომ აჭ. ნ უ ს ხ ა ფ ი უფრო ახლოს დგას არაბ. مصاف -თან, ვიდრე თურქ. Musaf-თან, რაც იმიტომ უნდა იყოს გამოწვეული, რომ ხსენებული სიტყვა აჭარულში სასულიერო ლიტერატურული წყაროებით შემოვიდა.

ნ უ ს ი ბ ე თ ი (←თ. müsibet — არაბ. مصيبة [მუსიბათ]) — 'შარიანი', 'ახირებული'.

ს-ზ: წინანისმიერი, ყრუ სპირანტი ს (s), ჩვეულებრივ, გვაძლევს იმავე არტიკულაციის მქონე ვარიანტს ჯ (z)-ს. სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ არაბული და სპარსული წარმომავლობის ნასესხებ სიტყვებში თავკიდური, აგრეთვე სხვა პოზიციის ყრუ სპირანტი ს მქონეა.

ეს დებულება შეიძლება გავავრცელოთ ჩვენს საკვლევ დიალექტზე; თურქულიდან ნასესხებ სიტყვებში ქართულ (resp. აჭარულ) ნიადაგზე ს (s) შესატყვის ჯ (z) მქონეში გადადის, ოღონდ უპირატესად ბოლოკიდურ პოზიციაში: ყ ა ფ ე ზ ი (←თ. kafes ← არაბ. قفس [ყაფას]) — 'გაღია', 'ჭაფანჯი'; რ ე ი ზ ი (←თ. reis ← არაბ. رئيس [რა'ის]) — 'წინამძღოლი'; ნ ე ფ ე ზ ი (←თ. nefes ← არაბ. نفس [ნაფას]) — 'სუნთქვა', 'ნაფაზი'.

ლ-რ: მ ა ი ა ს ი რ ი (←თ. mayasıl) — 'ბუასილი'.

თქ (თ. ik) ← არაბ. ثقب — თხ: მ ა თ ხ ა ფ ი (←თ. matkap ← არაბ. مقب [მისკაბ]) — 'ციბრუტი', 'ბურღი'.

კდ (თ. ki) — ხტ: ბ ა ი რ ა ხ ტ ა რ ი (←თ.-სპ. bayrakdar) — 'მედროშე'; 'მამაკაცის საკუთარი სახელი'; ვ ა ხ ტ ი (←თ. vakit /kii) ← არაბ. وقت [ვაკთ]) — 'დრო' (მდრ. დობტორი, კანდობტორი).

სკ-სხ: ბ ა ს ხ ი (←თ. baskı) — 'წნეხი', 'პრესი'; ბ ა ს ხ ე ნ ი (←თ. baskın) — 'თავდასხმა', 'ჩხრეკა'.

ფონეტიკური არქაიზმი

12. 26. ზოგ სიტყვას აჭარულში შემონახული აქვს უფრო ძველი სახე, ვიდრე დღევანდელ თურქულში, მაგალითად:

1 ს. ჯიქია, აღმ. წარმოშობის სიტყვათა ისტორიიდან. ენათმეცნ. ინსტ. შრ., აღმოსავლურ ენათა სერია, III, 1960, გვ. 1-2.

1. კოღა ('გეჯა', 'ბუკი'). სალიტ. თურქულში ამ ფორმას შეესატყვისება „kovan“-ი, რომელიც წარმოადგენს ძვ. თურქ. قوغان [კოდან]-ის სახეცვლილ ფორმას. აჭარულს, ისე როგორც თურქულის დიალექტებს, შემოუნაზავს ძვ. თურქულის ფორმა (← قوغان), ოღონდ ბოლოკიდურ ნ-ს ჩამოკვეცით.

2. არსლანი, ასლანი ('ლომი'; 'მამაკაცის საკუთარი სახელი'). სალიტ. თურქულში გვაქვს aslan (Ağ, Mar.), ხოლო ძვ. თურქულში — arslan.

Ш. И. НИЖАРАДЗЕ

АДЖАРСКИЙ ДИАЛЕКТ

РЕЗЮМЕ

1. Целью данного труда является монографическое изучение аджарского диалекта. Как известно, этот диалект занимает особое место среди грузинских диалектов. Это «один из древнейших и весьма значительных диалектов грузинского языка». Хотя его изучению посвящено немало важных исследований, «но работы еще много» (В. Т. Топурия).

Аджарский диалект охватывает Аджарскую АССР, в которую входит 291 село Хулойского, Шуахевского, Кедского, Хелвачаурского и Кобулетского районов.

2. В специальной литературе отмечается, что аджарский является одним из тех диалектов, с изучением которого связан не один ряд узловых вопросов грузинской исторической диалектологии.

Аджарский диалект с разных сторон заслуживает внимания исследователей.

Во-первых, в аджарском, кроме тех особенностей, благодаря которым он выделился в отдельную диалектную единицу, встречаем явления, характерные как для западных, так и для восточных говоров грузинского языка.

Во-вторых, замечается довольно большое наслоение как лексических, так и фонетико-грамматических архаизмов, объясняющееся тем, что в эпоху турецкого ига аджарский диалект надолго был оторван от родной языковой стихии и развивался в чуждом ему языковом окружении, поэтому древнегрузинские слова и отдельные выражения по инерции продолжали сохраняться в определенных слоях населения и дошли до нас.

В-третьих, из факторов, обуславливающих своеобразие аджарского диалекта, надо отметить и то, что в нем заметны следы вначале колхского, а затем занского (мингрельско-чанского) субстрата.

В-четвертых, долгое нахождение аджарского диалекта во иноязычном окружении выявило в нем интересный лексический материал, который надо учесть при изучении взаимоотношения разноструктурных языков — грузинского и турецкого, при нахождении и установлении процесса «ороднения» заимствованных слов.

Специфические явления аджарского диалекта, можно сказать, в основном сосредоточены в нижнеаджарском говоре. Этими особенностями богаче всех говор центральной части Аджарской АССР — Кедского района.

3. Изучение фонетико-грамматических особенностей аджарского диалекта началось с 1926 года. Первый труд о верхнеаджарском говоре принадлежит М. Хубуа («Языковой обзор верхнеаджарского»). В деле изучения этого диалекта большую работу проделал Джемал Ногаидели. Им опубликованы объемистые труды диалектологическо-фольклорного и этнографического характера. Следует отметить и труды К. Ломтатидзе и И. Мегрелидзе, посвященные аджарскому диалекту; кроме того, труды Д. Кобидзе и П. Джаджанидзе.

В художественной литературе и этнографических очерках образцы аджарского диалекта встречаются у Ч. Ломтатидзе, З. Чичиладзе, Т. Сахокия, Д. Бакрадзе и П. Умикашвили.

4. В аджарском диалекте традиционно выделяют два говора: верхнеаджарский и нижнеаджарский. Наблюдения показали, что хотя кобулетский говор и обнаруживает много общего с верхне- и нижнеаджарскими говорами (также и с гурийским), но в нем обнаружены многие такие самобытные (resp. специфические) лексико-диалектологические элементы, которые заметно отличают его от верхне- и нижнеаджарского говоров. Так что существует вполне реальное основание кобулетский говор считать отдельной единицей аджарского диалекта.

5. Аджарский диалект имеет весьма заметные встречи с соседними диалектами. В частности, тесная связь кобулетского говора с гурийским диалектом уже не вызывает спора. Фонетико-грамматический и лексический анализ обоих диалектов — аджарско-гурийского (resp. кобулетско-гурийского) дает богатый материал для изучения истории их взаимоотношений.

6. Фонетическими и грамматическими процессами, а также с точки зрения лексики аджарский диалект, в частности, верхнеаджарский говор имеет много общего с месхско-джавахским. Вместе с общими явлениями нами проанализирован и ряд отличительных черт, казавшихся знаме-

нательными с одной стороны, для аджарского, с другой — для месхско-джавахского диалектов.

7. В IV главе дается соотношение аджарского диалекта к имерхевскому.

В результате сравнения — сопоставления диалектных материалов установлено, что аджарский и имерхевский диалекты имеют ряд общих черт как в фонетике, так и, в особенности, в лексике. Выяснено также, что оба диалекта принадлежат к группе западных диалектов грузинского языка.

8. В I главе II части труда даны фонетические особенности аджарского диалекта, где рассматриваются следующие вопросы:

Звуковой состав, из фонетических явлений: ассимиляция (всех видов), аффрикатизация, дезаффрикатизация, диссимиляция, диссимилятивное озвончение, метатеза, субституция, потеря звука, редукция гласных, полногласие, вставка звука и др.

9. II глава посвящается морфологической характеристике исследуемого диалекта. В ней рассмотрены:

Склонение имен, образование множественного числа, местоимение, предлог, наречия (времени, образа действия), частицы, словообразование, глагол (знаки субъектного и объектного лиц, образование числа, префиксы, тема, род, причастие) и др.

10. Из синтаксических особенностей аджарского диалекта выделяются следующие вопросы: функции форм склонения, согласование подлежащего и сказуемого в числе, союзы, своеобразные конструкции, о повторении слова и удара, выражение обстоятельств.

11. В IV главе (II часть) представлена лексика, в которой выделены основные лексические пласты. Особое внимание уделяется вопросу заимствования слов — тюркизмов (тюркско-арабско-персидских слов). В связи с этим сказано, что разбор лексико-грамматических элементов, вошедших из турецкого языка, связан с множеством вопросов языкознания. Еще не до конца установлены те лингвистические факторы, вследствие которых иноязычные слова «врываются» в лексику заимствующего языка и совмещаются с ней. Еще не полностью выявлены причины, почему сохраняют заимствованные слова иноязычный оттенок, несмотря на их языковую «акклиматизацию», в чем особенности дистрибуции заимствованных слов, какова их валентность и др.

Наряду с семантическим анализом заимствованных слов нами разобраны и их фонетические и грамматические особенности.

SCH. I. NISHARADSE
ADSHARISCHER DIALEKT

Zusammenfassung

1. Das Ziel der vorliegenden Arbeit ist das monographische Studium des adsharischen Dialekts. Wie es bekannt ist, nimmt dieser Dialekt eine bestimmte Stelle unter den georgischen Dialekten ein. Das „einer der ältesten und bedeutenden Dialekte der georgischen Sprache. „Obwohl seinem Studium viele wichtige Forschungen gewidmet sind, ist doch noch viel Arbeit daran“. (W. T. TOPURIA).

Der adsharische Dialekt umfasst die Adsharische ASSR, die 291 Dörfer der Rayons Chulo, Schuackewi, Keda, Chelwatschauri und Kobuleti umfasst.

2. In der speziellen Literatur wird bezeichnet, dass der adsharische Dialekt einer derjenigen ist, mit dessen Studium mehrere Knotenpunkte der georgischen historischen Dialektologie verbunden sind.

Der adsharische Dialekt verdient es, von allen Seiten aufmerksam erforscht zu werden.

Erstens finden wir im adsharischen ausser denjenigen Besonderheiten, denen wir es zu verdanken haben, dass er sich in eine aparte dialektale Einheit abgesondert hat, solche Erscheinungen, die so wie für die westlichen als auch für die östlichen Mundarten der georgischen Sprache charakterisch sind.

Zweitens wird eine ziemlich grosse Aufschichtung wie der lexischen als auch der phonetisch.— grammatischen Archaismen vermerkt, das dadurch zu erklären ist, dass in der Epoche des türkischen Jochs der adsharische Dialekt vom heimatischen Sprachelement auf lange getrennt war und sich in einer für ihn fremden Umgebung entwickelte, darum blieben einige allgeorgische Wörter und einzelne Redewendungen mechanisch in bestimmten Bevölkerungsschichten haften und haben uns erreicht.

Drittens ist auch folgendes bemerkenswert, dass unter den Faktoren, die die Eigentümlichkeit des adsharischen Dialekts bedingen, auch Spuren zuerst des kolchischen, und dann des sanischen (mingrelischen) Substrats zu vermerken sind.

Viertens offenbarte auch das langjährige Befinden des adsharischen Dialekts in der feindlichen Umgebung interessantes lexisches Material, das beim Studium der gemeinsamen Beziehungen der ihrer Struktur nach verschiedenen Sprachen—der georgischen und türkischen, beim Finden und der Feststellung des Prozesses“ der Akklimatisierung der entlehnten Wörter berücksichtigt werden soll.

Man kann sagen, dass die spezifischen Erscheinungen des adsharischen Dialekts im Grunde genommen in der niederadsharischen Mundart konzentriert sind. An diesen Besonderheiten ist am meisten die Mundart des zentralen Adshariens—des Rayons Keda—reich.

3. Das Erlernen der phonetisch-grammatikalischen Besonderheiten des adsharischen Dialekts begann seit dem Jahre 1926. Die erste Arbeit über die oberadsharische Mundart gehört Chubua M. (Sprachliche Übersicht des Oberadsharischen). Auf dem Gebiet des Studiums dieses Dialekts leistete Dshemal Nohaideli einen grossen Beitrag. Er veröffentlichte Werke des dialektologisch-folklorischen und ethnographischen Charakters. Es sind auch die Werke von J. Megrelidse zu erwähnen, die dem adsharischen Dialekt gewidmet sind; ausserdem die Werke von D. Kobidse und P. Dshadshanidse.

In der schönen Literatur und in den ethnographischen Skizzen kommen Musterbeispiele des adsharischen Dialekts bei Tsch. Lomtadise, S. Tschitschinadse, T. Sachokia, D. Bakradse und bei P. Umikaschwili vor.

4. Im adsharischen Dialekt werden traditionell zwei Redensarten: die niederadsharische und die hochadsharische unterschieden. Die Beobachtungen haben gezeigt, dass obwohl die kobuletsche Redensart auch viel gemeinsames mit den ober- und niederadsharischen Redensarten (ebenso auch mit der gurier Redensart offenbaren, sind doch in ihr viele solche eigenartige (resp. spezifische) lexisch-dialektologische Elemente, die sie bedeutend von den ober- und niederadsharischen Redensarten unterscheiden.

Also gibt es einen realen Grund, die Redensart von Kobuleti als eine Einheit des adsharischen Dialekts zu rechnen.

5. Der adsharische Dialekt hat bedeutende Berührungen mit den Nachbardialekten. Was die Verbindung der Redensart von Kobuleti und dem gurier Dialekt betrifft, ruft keinen Streit mehr hervor. Die phonetisch-grammatikalische und die lexische Analyse beider Dialekte des adsharisch-gurier (resp. kobuleter-gurier) bietet uns reiches Material zum Studium der Geschichte ihrer Wechselbeziehungen.

6. Der adsharische Dialekt hat viel Gemeinsames in phonetischen und grammatischen und ebenso auch vom Standpunkte der Lexik aus, insbesondere die oberadsharische Mundart, mit der meschisch-dshawachischen Mundart. Zusammen mit allgemeinen Erscheinungen haben wir auch eine Reihe von Unterscheidungsmerkmalen analysiert, die uns einerseits für den adsharischen, andererseits für den meschisch-dshawachischen Dialekt bedeutend scheinen.

7. In vierten Kapitel wird das Verhältnis des adsharischen Dialekts zum imerchewischen gegeben.

Als Resultat des Vergleiches der Gegenüberstellung der mundartlichen Materialien ist festgestellt worden, dass der adsharische und imerchewische Dialekt eine Reihe von allgemeinen Zügen wie in der Phonetik und besonders auch in der Lexik haben.

Es ist auch geklärt worden, dass beide Dialekte zu der Gruppe der westlichen Dialekte der grusinische Sprache gehören.

8. Im ersten und zweiten Kapitel der Arbeit sind phonetische Besonderheiten des adsharischen Dialekts gegeben, wo folgende Fragen betrachtet werden.

Der Lautbestand, aus den phonetischen Erscheinungen; die Assimilation (aller Arten), Affrikalisierung, Desaffrikalisierung, Dissimilation, dissimulative Stimmhaftigkeit, Metathese, Substitution, das Fehlen des Lautes, Reduzierung der Vokale, Vokalvölle, Einführung eines Lautes u. s. w.

9. Das zweite Kapitel ist der morphologischen Charakteristik des untersuchten Dialekts gewidmet. Im Kapitel sind betrachtet:

Deklination der Substantive, Pluralbildung der Substantive, das Pronomen, die Präposition, die Adverbien (der Zeit, der Art

und Weise), die Partikel, die Wortbildung, das Verb (die Zeichen der subjektiven und der objektiven Personen, Bildung der Zahl, Präfixe, das Thema, das Geschlecht, das Partizip) u. a. m.

10. Es werden folgende Fragen aus den syntaktischen Besonderheiten des adharischen Dialekts hervorgehoben: Funktionen der Deklinationsformen, Kongruenz des Subjekts und des Prädikats in Zahl; Konjunktionen, besondere Konstruktionen, über die Wiederholung des Wortes und der Betonung, Ausdrucksweise der Adverbialien.

11. Im vierten Kapitel (der zweite Teil) ist die Lexik dargestellt, in der die hauptlexisesehen Schichten hervorgehoben sind. Eine besondere Aufmerksamkeit wird Frage der Entlehnungen — der Türkismen (türkisch-arabisch-persischer Wörter) geschenkt.

Im Zusammenhang damit wird es gesagt, dass die Analyse der lexisch-grammatischen Elemente, die aus dem Türkischen gekommen sind, mit vielen Fragen der Sprachwissenschaft verbunden ist. Noch nicht bis zum Ende sind diejenigen linguistischen Faktoren festgestellt, infolge derer die fremdsprachlichen Wörter in die Lexik der entlehrenden Sprache „eindringen“ und mit ihr kongruent sind. Noch nicht ganz ist der Grund festgestellt, warum die entlehnten Wörter die fremdsprachige Sattierung beibehalten, trotz ihrer sprachlichen „Akklimatisierung“, worin die Besonderheiten der Distribution der entlehnten Wörter sind, wie ihre Valenz ist u. a. Neben der semantischen Analyse der entlehnten Wörter haben wir auch ihre phonetischen und grammatischen Besonderheiten untersucht.

პირთა საძიებელი*

აბულაძე ილია 58
 აბუსერისძე 7
 ანდრონიკაშვილი მ. 167, 180, 203
 ანთელავა გ. 194
 ახვლედიანი აზ. 166
 ახვლედიანი გ. 39, 63, 66, 68, 71, 75, 89, 91, 93, 95, 100, 105, 115, 162, 166
 ბარამიძე ალ. 58
 ბაჩანა 184
 ბელთაძე მ. 167
 ბერიძე გ. 40, 42, 43, 46, 61, 98, 109
 გამყრელიძე თ. 59, 63, 114, 115
 გელაძე ლ. 170, 173, 177
 გაფრინდაშვილი შ. 86
 გიგინეიშვილი ივ. 13, 15, 98
 გუდიაშვილი შ. 167
 გურგენიძე ნ. 167, 170, 171, 175, 180, 184, 185, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 213
 დევეტრსი გ. 45
 დმიტრიევი ნ. 194
 ვარშანიძე მ. 170, 172, 178, 179, 190, 191
 ვახუშტი ბაგრატიონი 6
 ზია გოქ ალფი 194
 თანდილავა ზ. 166
 თოფურია ვ. 5, 14, 15, 61, 79, 83, 91, 95, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 121, 156, 168
 იმნაიშვილი გრ. 39, 44, 45, 61, 69, 84, 87, 88, 89, 98, 99, 105, 107, 108, 109, 112, 123, 124, 130, 159
 იმნაიშვილი ივ. 98, 147, 165
 იოანე 7

კაკაბაძე ს. 6
 კახაძე თ. 65, 75, 145
 კახიძე ნ. 166
 კეკელიძე კ. 129
 კიზირია ა. 157
 კობიძე დ. 13, 142, 166, 167
 კომახიძე ნ. 13, 141
 კუბლაშვილი კ. 64, 71, 72, 73, 82

ლექიაშვილი ალ. 132
 ლომთათიძე ქ. 80, 125, 143, 166
 ლომთათიძე ქ. 14, 176
 ლომსაძე თ. 40, 44

მაგაზანიკი დ. ა. 213
 მარი ნ. 9, 23, 49, 50, 61, 62, 65, 85, 86, 89, 90 96 104, 109, 112, 116, 119, 120, 121, 122, 127, 128, 130, 131, 132, 142, 154, 157, 162, 171, 172, 173, 174, 176, 178, 181, 205
 მაისურაძე ი. 39, 48, 62, 135, 136, 174, 178
 მარტიროსოვი არ. 41, 43, 48, 61, 65, 84, 89, 106, 109, 110, 112, 116, 124, 127, 128, 129, 131, 144
 მაკავარიანი გ. 59, 63, 68, 114, 115
 მეგრელიძე ი. 13, 84, 166
 მელიქაძე ს. 48
 მელიქიშვილი გ. 87
 მენთეშაშვილი სტ. 146, 166, 211
 მეჰმედ ემინი 194
 მილერი 183
 მროველი ლ. 6
 მსხალაძე ა. 166

ნიქარაძე შ. 40, 41, 42, 44, 45, 47, ნოზაძე 144
 ნოლაიდელი ჯ. 12, 83, 87, 87, 98, 114, 119, 121, 124, 125, 140, 144, 145, 146, 147, 150, 153, 155 156, 158, 159, 163, 164, 165, 166, 173

პლინიუსი 6
 ულენტი ს. 21, 23, 25, 61, 63, 65, 66, 52, 79, 93, 148, 158, 161, 165, 171, 200, 201, 202, 208

* საძიებლები შედგენილია მხოლოდ ქართული ტექსტისათვის.

75, 95, 100, 113, 116, 162, 171, 173,
175, 176

რადლოვი ვ. 213
რანკაშვილი თ. 184
როგავა გ. 121
რუსთაველი შ. 5

ხაბა 60, 82, 96, 117, 153, 166, 172,
173, 182, 186, 211
სარჯველაძე ზ. 92, 93
სახოკია თ. 34, 130, 138, 166, 173,
178, 182

უთურგაიძე თ. 69, 123
უმიკაშვილი პ. 14, 176, 181

ფარნავაზ მეფე 6
ფოგტი პ. 87, 95
ფონხუა ბ. 82
ფშაველა ვ. 96, 104, 112

ქეთარაძე ივ. 14, 15, 58, 60, 72, 86,
80, 82, 84, 85, 89, 96, 98, 99, 105,
112, 113, 117, 145
ჭალდანი მ. 107
ქეშიკაშვილი ივ. 184
ქობალავა ი. 86

ლორთი ალ. 81, 82, 84, 123

ყაზბეგი გ. 34, 166
ყიფშიძე ი. 23, 82
შამალაძე ვ. 166
შანიძე აკ. 58, 96, 111, 113, 119, 128,
129, 130, 131, 136, 142, 143, 144,
147, 150, 153, 158, 165, 167, 192.
შარაშიძე გ. 82, 121, 125, 153, 211
შარაძენიძე თ. 107, 117
ჩიქობავა არს. 23, 60, 61, 63, 66, 67,
69, 79, 92, 95, 99, 100, 107, 108,
110, 111, 113, 115, 116, 121, 123,
127, 130, 144, 147, 149, 150, 156,
157, 162, 200
ჩუბინაშვილი დ. 173, 174, 179, 180
ჩუბინაშვილი ნ. 173
ჩხეიძე ჯ. 166
ცენკერი 183

ცერცვაძე ი. 147
ცინცაძე მ. 45, 157, 166

ძიძიგური შ. 43, 46, 48, 49, 51, 62,
65, 66, 75, 94, 117, 123, 130, 142,
145, 159, 160, 166, 168, 172
ძიძიშვილი მ. 99, 142
ძოწენიძე ქ. 44, 120, 129, 130, 139

წერეთელი გ. 167
წულაძე აპ. 177, 178, 190

ჭავჭავაძე ი. 5
კინცარული ალ. 73, 99, 104, 112

ხალვაში ფ. 177
ხიმშიაშვილი შ. 36, 56, 130, 156
ხუბუა ა. 12, 25, 58, 68, 89, 97, 99,
114, 122, 146, 163

ჯავახიშვილი ივ. 23, 166
ჯანაშვილი მ. 75, 134
ჯანაშია ნ. 167
ჯანაშია ს. 6
ჯანგიძე ვ. 167
ჯაჭანიძე პ. 138, 166
ჯიქია ს. 84, 167, 200, 205, 214

ენეზის, დილაქაძევის (კილომზის)
კილოკაძევის, თაყაიზისა და
ძავეზის სპიძეული

არაბული 48, 70, 167, 171, 176, 177,
178, 179, 184, 186, 187, 189, 190,
191, 192, 193, 194, 196, 197, 198,
199, 200, 201, 202, 203, 204, 205,
206, 207, 208, 209, 210, 211, 212,
213, 214, 215.

არაბულ-თურქული 169, 177, 180
არაბულ-სპარსული 50, 101, 167, 205,
206, 207

აპარული (კილო) 5, 7, 8, 9, 10, 17,
18, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 32,
36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46,
47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57,
58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68,
69, 70, 72, 74, 76, 80, 81, 85, 88,

89, 91, 92, 94, 95, 98, 100, 101, 102,
104, 105, 106, 108, 109, 110, 111,
113, 114, 115, 121, 124, 127, 141,
143, 145, 150, 153, 154, 164, 166,
167, 168, 169, 170, 171, 172, 173,
174, 175, 176, 177, 178, 179, 180,
181, 182, 183, 184, 185, 186, 190,
192, 193, 194, 196, 197, 198, 199,
200, 201, 202, 203, 204, 205, 206,
207, 208, 209, 210, 211, 212, 213,
214

აპარულ-იმერული 177

აპარულ-იმერხეული 44, 49, 50, 56, 57

აპარულ-მესხური 44

ბალსქემოური 66, 107

ბერძნული 95, 195, 196, 198

ბარე-კახური 110

ბურული 8, 11, 13, 17, 19, 20, 21, 22,
23, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 33, 39,
61, 65, 75, 81, 82, 83, 84, 87, 88, 95,
98, 99, 116, 121, 122, 124, 127, 129,
138, 142, 143, 148, 150, 160, 167,
170, 171, 184, 205, 212

ბურულ-აპარული 22, 27, 29, 32, 33,
49, 80, 114

ბურულ-ქვემოიმერული 160

ბურულ-ქობულეთური 11

ზანური 68, 113, 115

ზანურ-სვანური 114

ზემოაპარული 8, 9, 12, 15, 19, 21,
22, 41, 42, 43, 52, 54, 68, 74, 75, 76,
79, 87, 100, 110, 111, 112, 113, 119,
120, 124, 138, 140, 142, 143, 144,
146, 148, 155, 158, 159, 160, 161,
165, 200, 201, 208, 213

ზემოგურული 8

ზემოიმერული 120, 129, 139

თურქული 8, 10, 33, 36, 36, 48, 50,

51, 56, 57, 59, 63, 65, 68, 108, 138,
166, 167, 168, 169, 170, 171, 172,
173, 174, 175, 176, 177, 178, 179,
180, 181, 182, 183, 184, 185, 186,
187, 191, 192, 193, 194, 195, 196,

197, 198, 199, 200, 201, 202, 203,
204, 205, 206, 207, 208, 209, 210,
211, 212, 213, 214, 215

თურქულ-აზერბაიჯანული 87

თურქულ-არაბული 172

თურქულ-სპარსული 114, 214

თუშური 69, 123

იბერიულ-კავკასიური 86

იმერული 11, 120, 123, 127, 184

იმერხეული 9, 11, 22, 39, 44, 49, 50,
51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 61, 62, 65,
85, 90, 95, 96, 104, 109, 112, 116,
119, 120, 121, 122, 127, 131, 142,
143, 148, 155, 162, 164, 173, 174,
176, 178, 181

იმერხელ-აპარული 44, 49, 50

ინგილოური 50, 51, 57, 61, 69, 94,
87, 98, 114, 120, 123

იტალიური 195

კახური 51, 61, 69, 84, 89, 99, 109,
119, 120, 124, 130, 144

კახურ-ქიზიყური 109

კირნათ მარადიდის მეტყველება 45

კოლხური 8, 10

ლაზური 171, 173, 200

ლენხუმური 130

მეგრული 24, 82, 86, 87, 116, 121,
150, 156

მეგრულ-კანური 11, 57, 63, 68

მესხური 9, 25, 34, 35, 36, 37, 38, 39,
40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50,
51, 57, 62, 65, 68, 76, 87, 109, 130,
145, 136, 145, 172, 174

მესხურ-იმერული 6

მესხურ-იმერხეული 11

მესხურ-კლარჯული 8, 39

მესხურ-კავახური 11, 22, 33, 34, 37,
38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48,
57, 95, 172

მთარაქული 66

მთიულური 61, 66, 91, 98, 99, 110,
127, 136, 144, 156

ოსური 91, 92

რაქული 65

რუსული 51, 59, 81, 91, 92, 103

ხვანტრი 66, 67, 68, 91, 92, 107, 111, 121, 139

სპარსული 48, 138, 167, 168, 180, 182, 183, 184, 200, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214.

სპარსულ-არაბული 211, 212

სპარსულ-თურქული 50

უხუთური 120, 129, 130

ფერეიდნული 50, 57, 61, 87, 108, 127, 144

ფრანგული 194, 195

ფშაური 96, 114, 132

ქართველური ენები 59, 68, 69, 79, 95, 98, 100, 107, 109, 111, 113, 114, 142

ქართლური 41, 44, 45, 48, 51, 61, 62, 66, 84, 99, 105, 107, 108, 110, 112, 144, 156

ქართული 6, 7, 36, 42, 44, 46, 47, 50, 51, 52, 56, 57, 60, 61, 69, 72, 73, 74, 81, 82, 84, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 119, 120, 121, 124, 125, 127, 128, 145, 153, 162, 172, 184, 207, 208, 209, 214

ქართული დიალექტები (კილოები) 44, 52, 54, 55, 62, 63, 66, 68, 156, 193, 196

ქვემოქართული 11, 15, 18, 19, 20, 21, 67, 75, 90, 110, 111, 113, 138, 141, 159

ქვემოივრული 72, 120, 129

ჭიბიყური 111

ქობულეთური 5, 8, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 28, 32, 37, 88, 97, 105, 111, 113, 122, 123, 124, 129, 139, 176, 208

ცხუმარული 107

ძვ. თურქული 212, 215

ძვ. ქართული 42, 45, 57, 60, 131, 136, 142, 143, 144, 145, 147, 157, 165, 178

წულუკიძური 123

ქანური 23, 60, 67, 69, 70, 121, 150, 157, 174, 176, 181

ქანურ-მეგრული 68, 84, 92, 113, 121

ხევსურული 69, 73, 91, 114, 127

ხუნძური 51

ჭავჭავური 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 61, 65, 68, 98, 109

აღვილის სახელთა სამიხბელი

აბანოყელი 109

ადიგენის რაიონი 11

არზრუმი 205

არსიანი 6

არტანუჯი 7

ასამბაძეები 122

ატენის ხეობა 145

ალმოსავლეთ საქართველო 41

აქარა 5, 6, 7, 49, 75, 167, 170, 171, 187

ბათუმი 56, 100

ბათუმ-ხულო 81

ბერლინი 8

ბირტყევი 61

გარე-კახეთი 79, 107, 130

გენუა 194

გვალმინდორა 56, 106

გოგამები 122

გოგმაჩაძეები 122

გონიო 105

გრინტავი 60, 61

გურია 22

გძელგორი 106

გძელყანა 106

ღანისპარული 96

დიდთერნალი 97
დიდონაგირა 102
დიოკნისი 18
ეზრუმი 106
ვენეცია 194
ზემოპარა 90, 114, 192
ზიახო 107
თერქემა 205
თბილისი 123, 127
თურქეთი 8, 9, 23, 32, 167, 194
იმერეთი 23
იმერხევი 49
იტალია 194
კვაშტა 83
კილდილობილა 114, 119
კილდიძირი 113
კინიჯვარი 106
კირნათ-მარადიდი 105
კობალაური 61
კოლხიდა 6
კოპილაური 61
ლაზიკა 23
ლაკლაკეთი 192
მახარაძე 11
ნარსლარი 116
ნათელათი 56
ნამონასტრევი 53, 102, 110
ნაფოცხვარა 41, 54, 129
ნაჭარვალა 96
ნეფიწყარო 98
ნოსტე 6
ოსმალო 96
ოდრხე 6
პაქსაძეები 52, 95, 122
რუსეთი 56, 156
რუსთავილელე 109
ხაინგილო 75

საიჩაძარი 106
სამეგრელო 23
სამხრეთ-საქართველო 7, 15
სარფი 6, 7
საჩუქვარა 116
სიბირი 51
სილისტრა 56
სურამი 98
ტაო-კლარჯეთი 6, 7, 49
ტასისკარი 6
ტყემგვალა 106
უჩხითი 110
ფუშრუკაული 61
ქელა 11, 15, 18, 90
ქედლები 111
ქეციმერი 83, 84
ქვემოპარა 75, 139
ქობულეთი 15, 22, 61
ქუთაისი 82, 120
ყარსი 36, 205
შავშეთი 7
შავშეთ-კლარჯეთი 49
შატბერდი 49
ჩანტრეული 60, 61
ჩთილაი 83, 106
ჩირუხი 107
ცეცხლაური 61
ძამლეთი 53, 110
წედისის ხეობა 145
წყალთიბილაი 113
ჰაბუკავი 60, 61
ჰანკურიძენები 122
ჰენანა 28, 54, 56, 123, 124
ჰიათურა 44
ჰოროხის ხეობა 11, 49, 156
ხანძთა 49
ხელვაჩაური 15
ხულო 56, 162

შემოკლებათა განმარტება

- აბულ. — „წიგნი საეკიმოჲ“ ლ. კოტეტიშვილის გამოცემით. ტფ., 1936.
ლექსიკონში წარმოდგენილი არაბულ-სპარსული სიტყვები განმარტებულია იუსტ. აბულაძის მიერ.
- ა. ზებ. — აჰარის ზეპირსიტყვიერება. ჩაწერა, დაამუშავა, შესავალი ნაწილი, შენიშვნები და ცალკეულ სიტყვათა განმარტება დაურთო ნაზი ნოღაიდელმა. ბათუმი, 1959.
- ალავ. — მ. ალავიძე, ლეჩხუმური ლექსიკონი, პროფ. ვ. ბერიძის რედაქციით, თბილისი, 1938.
- არაბ. — არაბული.
- გ. — Ağakay M. A. Türkçe Sözlük. Ankara, 1916.
- ა. წულ. — აბ. წულაძე, ძმური სიტყვა ქართველ მუსლიმანებს, 1915.
- აქ. ხ. პოეზ. — აჰარის ხალხური პოეზია I, კრებული შეადგინეს ა. ახვლედიანმა და სხვ. ა. ინაიშვილის რედაქციით. თბ., 1969.
- Бар. — Арабско-русский словарь. Составил проф. Х. К. Баранов, 1962.
- ბერ. — გ. ბერიძე, ქართული ენის ჯავახური კილო. მაცნე, 6, 1970.
- ბერძ. — ბერძნული.
- Буд. — Будагов А. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий т. I, СПб, 1869, т. II, 1871.
- ბ. ფ. — ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის ფონდი.
- გაზ. „საქ.“ — გაზეთ „საქართველო“ 1916, № 248.
- გლ. — ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, რვა ტომეული, პროფ. არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, თბ., 1950-1964 წწ.
- გურ. კალ. — ნ. გურგენიძე, თურქული კალკები აჰარულში: თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრ., ტ. 118, 1967.
- ვება მც. — ვება-ფშაველას მცირე ლექსიკონი, შეადგანა ალექსი ჭინჭარაულმა, თბ., 1969.
- ვ. შამ. — ვახტანგ შამილაძე, ალბური მეურნეობა საქართველოში (აჰარის მესაქონლეობის ეთნოგრაფიული შესწავლა), თბ., 1969.
- ზ.-აქ. — ზემოაქართული (კილოკავი).
- თ. — თურქული (ენა).
- თ. სახ. — თ. სახოკია, მოგზაურობანი, გურია, აჰარა, სამურზაყანო, აფხაზეთი, თბ., 1950.
- იტალ. — იტალიური.
- ლ. გელ. — ლ. გელაძე, ნაღვერდალი, ლექსები და პოემები, ბათუმი, 1959.
- Маг. — Русско-турецкий словарь. Составил Д. А. Магазаник и М. С. Михайлов, Москва, 1946.

- მაის. — ი. მაისურაძე, მასალები მესხური ლექსიკონიდან: რუსთაველის სახელობის ბათუმის სახელმწ. პედაგოგიკის შრ., IV, ბათუმი, 1954.
- მარი იმერტ. — Н. Марр, Георгий Мерчул, Жизнь св. Григория Хандзтийского, ТР, т. VII, 1911. «Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию».
- მარი ჯან. გრამ. — Н. Марр, Грамматика чанского (лазского) языка с хрестоматиею и словарем, СПб, 1910.
- მენტ. — სტ. მენტეშაშვილი, ქიზიყური ლექსიკონი, ვ. თოფურიას რედაქციით, თბ., 1943.
- მ. ვარშ. — მ. ვარშანიძე, ჩემი ტაძარი, ბათუმი, 1960.
- ნიე. I. — შ. ნიქარაძე, ზემოაჭარულის თავისებურებანი, ბათუმი, 1957.
- ნიე. II — შ. ნიქარაძე, ქართული ენის ზემოაჭარული დიალექტი, ბათუმი, 1961.
- ნ. კომახ. — ნ. კომახიძე, „გურჯი ხარ, ჯოგ“, ეურნ. „დროშა“, 1966, იანვარი.
- ნოლ. ა. დ. — ჯ. ნოლაიდელი, აქარა დიალექტოლოგიურად, ბათუმი, 1936.
- ნოლ. I. — ჯ. ნოლაიდელი, ნარკვევები აჭარულთა ყოფაცხოვრებიდან, ბათუმი, 1935.
- ნოლ. II. — ჯ. ნოლაიდელი, აჭარის ხალხური სიტყვიერება, ბათუმი, 1936.
- ნოლ. III. — ჯ. ნოლაიდელი, აჭარის ხალხური სიტყვიერება, ბათუმი, 1940.
- ნ. ჩუბ. — ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, ალ. დლონტის რედაქციით და გამოკვლევით, თბ., 1961.
- პ. უმიკ. — პ. უმიკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება ოთხ ტომად, თბ., 1964.
- ელ. — სერგი ედენტი, გურული კილო, თბ., 1936.
- ელ. ჯან. ტექსტ. — სერგი ედენტი, არქაბული კილოკავი, თბ., 1938.
- Рад. — Радлова В. В. Опыт словаря тюркских наречий, т. I, СПб, 1890, т. II, 1899, т. III, 1963, т. IV, 1911.
- რსდ — რუსულანიანი, ილ. აბულაძისა და ივ. გიგინეიშვილის რედაქციით, თბ., 1957.
- საბა — სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, ს. იორდანიშვილის რედაქციითა და წინასიტყვაობით, თბ., 1949.
- საბა თ. — სულხან-საბა ორბელიანის სიტყვანის თურქული თარგმანები, ამოკრებილი ც. აბულაძის მიერ, თბ., 1968.
- სახ. — თ. სახოკია, მოგზაურობანი, გურია, აჭარა, სამურზაყანო, აფხაზეთი, თბ., 1950.
- სპ. — სპარსული.
- ფრ. — ფრანგული.
- ფ. ხალ. — ფრიდონ ხალვაში, „დათვის ხაფანგი“. მოთხრობები. ბათუმი, 1961; „საყვედური“ რომანი, თბ., 1964.
- ქ. ავ. — ქვემოაჭარული.
- ქდ. — ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, 1, თბ., 1961.
- ქობ. — ქობულეთური.
- ლლ. — ალ. დლონდი, გურული ფოლკლორი, 1, თბ., 1937.
- შარაშ. — გ. შარაშიძე, გურული ლექსიკონი, პრაგ. ვ. ბერიძის რედაქციით, თბ., 1938.

- S. Sāmī—სტამბოლი, 1317 (პიჯრით) قاموس ترکی ش. سامی.
 ჩიქობ. — არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ
 ენებში, თბ., 1942.
 ჩუბ. — დავით ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, СПб, 1887.
 ძიებ. — შ. ძიძიგური, ძიებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, თბ., 1954.
 ჭ. ლომთ. — ჭ. ლომთათიძე, მოთხრობები, ტ. II, 1925, ტომში შეტანილია
 მოთხ. „ძე კაცისა“, რომლის ერთ-ერთ პერსონაჟს ხუსეინ მოლა-ხუსეინ
 ოღლის ავტორი ალაპარაკებს აქარულ კილოზე.
 ჯანაშვი. — მ. ჯანაშვილი, საინგილო, გამოკვლევას დართული აქვს ლექსიკო-
 ნი; „ძველი საქართველო“ ტ. II, ტფ., 1913.
 ჯ. ჯაყ. — ჯ. ჯაყელი, „განცდილი დღეები“ მოთხრობები, ბათუმი, 1958.
-

ს ა რ ჩ ი ვ ი

შესავალი

ცნობები აჰარის წარსულისა და აჰარული დიალექტის გავრცელების შესახებ	5
აჰარულის ზოგადი დახასიათებისათვის	9
აჰარულის შესწავლის მდგომარეობა	12

I ნაწილი

აჰარულის ნაირსახეობანი და მისი მიმართება ქართული ენის სხვა დიალექტებთან

I თავი. ქობულეთური მეტყველების დიალექტოლოგიური განსაზღვრისათვის	15
II თავი. აჰარულის მიმართება გურულთან	22
III თავი. აჰარულის მიმართება მესხურ-ჯავახურთან	33
IV თავი. აჰარულის მიმართება იმერზეულთან	49

II ნაწილი

აჰარულის თავისებურებანი	58
I თავი. ფონეტიკა	<u>58</u>
II თავი. მორფოლოგია	<u>118</u>
სიტყვაწარმოება	135
კომპოზიტები	140

შ მ ნ ა

III თავი. სინტაქსური თავისებურებანი	154
IV თავი. ლექსიკა	166

РЕЗЮМЕ	216
Zusammenfassung	269
საძიებელი	223
შემოკლებათა განმარტება	228

